

ZABILJEŽENE

Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku

Zabilježene -
Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku

Sarajevo, 2014.

Edicija *Gender*
Ediciju uređuju Emina Bošnjak i Saša Gavrić
Knjiga 4.

Naslov:	Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku
Autorice i autori:	Aida Spahić Amila Ždralović Arijana Aganović Bojana Đokanović Elmaja Bavčić Emina Žuna Fabio Giomi Ivana Dračo Zlatan Delić Zlatiborka Popov-Momčinović
Priredila:	Jasmina Čaušević
Saradnica na prikupljanju građe:	Maja Kaljanac
Lektura:	Velida Hodžić
Korektura:	Sandra Zlotrg
Prelom_naslovnica:	Lejla Huremović
Izdavači:	Sarajevski otvoreni centar, www.soc.ba Fondacija CURE, www.fondacijacure.org
Za izdavače:	Saša Gavrić, Jadranka Miličević

Ova publikacija se realizuje u saradnji sa partnerskom organizacijom Fondacijom Heinrich Böll u Bosni i Hercegovini, Fondacijom CURE i Ambasadom Švicarske u BiH. Stavovi i mišljenja izneseni u ovom tekstu su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja donatora. Autorice i autori odgovaraju za svoj tekst.

Zabilježene -
Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku

Sarajevo, 2014.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

305-055.2(497.6)"19"

ZABILJEŽENE. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku / [autorice i autori Aida Spahić ... [et al.] ; priredila Jasmina Čaušević]. - Sarajevo : Sarajevski otvoreni centar : Fondacija Cure, 2014. - 292 str. : ilustr. ; 20 cm. - (Edicija Gender / Sarajevski otvoreni centar ; knj. 4)

Biobilješke o autoricama, autorima, saradnici i priređivačici: str. 276-278. - Bibliografija: str. 279-292 i bilješke uz tekst.

ISBN 978-9958-536-18-2 (Sarajevski otvoreni centar)
ISBN 978-9958-0988-3-3 (Fondacija Cure)
1. Spahić, Aida
COBISS.BH-ID 21466630

SADRŽAJ

Posvećeno svim ženama koje nisu mogle da žive slobodan život...
... život po svojoj mjeri.

PREDGOVOR

Da li strategije zaborava nose rodna obeležja? Zaborav je ponekad naprosto eufemizam: reč je o manje ili više institucionalizovanoj cenzuri, koja može imati neposredne veze sa politikom, različitim oblicima moći grupa: još jasnije područje rodnih politika. U kulturi koja nosi obeležja i ožiljke totalitarnog mentaliteta, svaka konstrukcija kolektivnoga sećanja duboko zavisi od strategija zaborava.[1]
Svetlana Slapšak, antropologinja

Knjiga koja je pred vama pokušava predstaviti sliku svijeta žena u vremenu kada se život vrtoglavo ubrzao – ideologizirao, industrijalizirao, psihoanalizirao, tehnologizirao, mobilizirao, komercijalizirao, relativizirao, konfekcionalizirao. Naša knjiga ima brojna ograničenja. Naime, metodološki poglavlja nisu strogo ujednačena; izostala je analiza konstruisanja *žene* u različitim ideologijama. Knjiga je pisana brzo, sa mnogo strasti, ljubavi i žaljenja što se nije otišlo u svaki arhiv, muzej ili biblioteku širom Bosne i Hercegovine kao i van zemlje (jer se ogromna građa uopće ne nalazi u BiH). U njoj, nažalost, nema pomena o radnim akcijama, popularnoj kulturi niti objašnjenja šta je za žene podrazumijevala kazna gubitka narodne časti. Građanska prava ili priča o fizičkom radu prelamaju se ovdje kroz ekonomske i političke uslove u kojima su žene živjele.

Izopštenost žena iz *glavnih tokova*, gubitak kontinuiteta i brisanje iz kulturnog, naučnog i svakog drugog sjećanja jesu bili pokretački motivi oko kojih se grupa ljudi okupila i odlučila da nešto uradi. U tom smislu, ova knjiga je, prije svega, aktivistički odgovor na sistematsko zanemarivanje doprinosa žena bh. kulturi i predstavlja pokušaj davanja skice za proučavanje historije žena u BiH. Današnja dominantna ideološka matrica u kojoj živimo otupjela nas je na raznim nivoima, pa je naše traganje i sakupljanje građe o ženama bio vid otpora praksama znanja u kojima je sve na dohvat miša. Ipak, to ne znači da brojni podaci nisu ušli u knjigu i na ovaj virtuelni način.

1 Izvor:http://www.danas.rs/danasrs/kultura/strategije_zaborava_i_rod.11.html?news_id=103463 (7. juli 2014)

Zaborav, *sjećanje* i *žene* tri su osnovna pojma koja određuju ovu knjigu, te da bi se čitala makar približno onako kako smo mi zamislile, moramo objasniti šta za nas znače ove riječi. *Zaborav* razumijemo kao unaprijed smišljeno odbijanje sjećanja na nešto što je bilo, potiskivanje i brisanje tragova života. *Sjećanje* kroz ponovljeno upisivanje u prostor i vrijeme, kroz pisanje, jedna je od taktika otpora režimu ovakvog zaborava. *Žene* definišemo onako kako je to Gorana Mlinarević postavila:

> *Kada pričam o ženama i ženskom političkom agensu, ne pričam isključivo esencijalistički i biološki, već to zaista smatram političkim agensom koji je potencijalno emancipatoran u smislu otpora patrijarhalnom sistemu. Kada pričam o ženama, govorim o ženama kao o analitičkoj kategoriji.*[2]

Prikupljala se građa o hrabrim, zanimljivim, uspješnim ženama koje nisu pristajale na slijepu poslušnost ili su prkosile pravilima okoline u kojoj su živjele i borile se za bolje prilike; tragalo se za pojedinkama i udruženjima koja su pomjerala granice ustaljenog nekonformističkim i hrabrim djelovanjem u svojoj okolini, i šire. Pokušalo se na jednom mjestu sakupiti osnovno znanje i o onim ženama koje su bile uspješne uprkos tome što je sve bilo protiv njih, o onim ženama koje su po prvi put u historiji ženskog roda/rada u BiH nešto radile, o onima koje su rizikovale i dale svoje živote za ideje u koje su vjerovale. Sakupljali su se podaci o ženama, poznatim i nepoznatim i ulivali na jedno mjesto.

Bavilo se historijom, ali se nije posezalo za historijskim analizama. Ne zato što nam nisu važne, već zato što je ideja bila napraviti neakademsku i nehistorijsku knjigu o novijoj historiji žena. Izostanak struke u procesu rada – historičara i historičarki – bio je splet okolnosti i onda je prerastao u metodološku činjenicu, i upravo zato jeste važno da ovu knjigu ocijeni i struka. Knjiga je data po hronološkom redu smjenjivanja glavnih društveno-političkih prilika, onako kako ih postavlja *mainstream* kultura.

Svako poglavlje knjige prvo predstavlja šire socijalne, ideološke,

2 Citat sa predavanja Gorane Mlinarević Feministička kritika militarizacije svakodnevnice (17. juni 2014), Sarajevo, Muzej književnosti i pozorišne umjenosti BiH

pravne, ekonomske i kulturne bosanskohercegovačke političke kontekste, a onda se pokazuje kako su se pojedini segmenti društva prelamali kroz poziciju žene i ženska pitanja. U knjizi se nalaze informacije o dobijanju/osvajanju prava, o ženskim udruživanjima – humanitarnim, učiteljskim, feminističkim, akademskim, političkim itd., o ženskom radničkom pokretu, o AFŽ-u, o doprinosima žena u umjetničkoj, naučnoj, obrazovnoj i kulturnoj sferi života, o spektru uloga žena u ratovima – borkinje, diverzantkinje, ilegalke, mirotvorke, ratne zločinke i razne druge. Vječna dilema mirovnih feministkinja o tome kako se pozicionirati prema vojnikinjama i ostalim direktno militarizovanim ženama na ovim stranicama nema odjeka. Tokom i na kraju poglavlja daju se biografski i bibliografski podaci o nekim ženama. Ponegdje su se žene, koje su se posebno predstavljale, birale prema unaprijed zadatim metodološkim mjerilima, a ponekad se taj izbor otrgao kontroli i u potpunosti nadilazio načelo *važnijeg iskustva*, koje ova knjiga svakako sve vrijeme i pokušava da problematizuje. Na kraju svakog poglavlja daje se crtica o ženama čije sudbine paradigmatično povezuju dva perioda razgraničena ratovima. Problemi naknadnih interpretacija sjećanja i nikad završene prošlosti nisu nas u ovoj knjizi opterećivali.

Kako bi se zbivanja u 20. vijeku što jasnije predstavila, napravljen je uvod koji daje presjek društvenih prilka u BiH do 20. vijeka, kao i skica o tome šta se dešava na društvenoj sceni sada, u novom vijeku.

Knjiga ima dva osnovna cilja, pored onog najvažnijeg koji se odnosi na aktivističko-akademski odgovor na problem prenošenja znanja i afirmaciju ženskog rada i postojanja. Prvi je vezan za pravljenje baze koja će sadržavati, sakupljena na jednom mjestu, nova, već postojeća i objedinjena znanja. Drugi je vezan za međusobno povezivanje i pravljenje mreže osoba koje imaju interesa da se bave ženama bilo prostorno, vremenski ili ideološki.

Ova knjiga ima svoje pretkinje, i nikako nije prva u namjeri da predstavi živote nekih žena, niti je prva u namjeri da se odupre zaboravu i zanemarivanju zalaganja žena kroz vrijeme. Samo neke knjige čije smo puteve slijedile su: *U građanskom ogledalu: Identiteti žena BiH građanske kulture 1878–1941*, Sarite Vujković; *Ženski prostor i*

muško vrijeme, Sadmire Kotorić; *Zaboravljene dobročiniteljke – sarajevske vakife*, Selme Avdić Hajrović; *Žene u istoriji Semberije*, Tanje Lazić; *Život i stvaralaštvo žena Banjaluke*, Drage Daše Gajić; *Žene u vremenu Bratunac*, Mensure Mustafić; *Žene u politici Bosne i Hercegovine*, Amile Taljanović; *Sve bih zemlje za Saraj'vo dala: žene pišu i čitaju grad*, Dragane Tomašević; *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga*, Saše Gavrića i Hane Stojić; *Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakulture*, Zlatiborke Popov Momčinović; *Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*, Zilke Spahić Šiljak i druge.

Pisanje knjige su inspirisale i dobronamjerne osobe, poznanici i prijateljice koje su se javljale i donosile nam svoje tekstove i svoja znanja o nekim ženama iz kulturne historije BiH. Sve biblioteke su nam otvorile širom vrata svojih fondova, a Bošnjački institut nam je sedmicama bio najvelikodušniji istraživački centar. Zahvaljujemo se recenzenticama knjige Svetlani Slapšak i Sariti Vujković, kao i recenzentu Husniji Kamberoviću, na dragocjenim savjetima i komentarima. Knjiga *Zabilježene - Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. vijeku* rezultat je rada i saradnje mnogih ljudi, Sarajevskog otvorenog centra, Fondacije Heinrich Böll, Ureda za BiH, Fondacije CURE i Ambasade Švicarske.

Jasmina Čaušević

Ti i ja imamo čast upoznati se sa tim ženama, makar i na ovaj način, i malo doprinijeti da sjena nad njima ne bude pretamna.
Edina Kamenica, novinarka

Emina Žuna

DVIJE ZABORAVLJENE VLADARICE

Iako su priče o bosanskim kraljicama brojne i interesantne, u ovom tekstu će biti predstavljene samo dvije, i to one čije sudbine sadrže u sebi elemente od kojih neki i danas bitno određuju žensku priču. Prva je **kraljica Mara Jelena** (1447–1500), a druga **Esma sultanija** (1726–1788).

Kraljica Mara (Jelena). Uvriježeno je vjerovanje o kraljici Katarini kao posljednjoj bosanskoj kraljici. Ipak, posljednja bosanska kraljica bila je Mara Jelena, supruga legitimno izabranog, posljednjeg bosanskog kralja Stjepana Tomaševića, posinka kraljice Katarine Kosače, čiji je period vladavine trajao dvije godine (1461–1463). Za razliku od mnogo poznatije Katarine, likom Mare Jelene niko se nije ozbiljnije umjetnički bavio, a i historijski izvori tvrde da je kraljica bila *zla osoba i da nije upamćena po dobru*.[3] Zbog čega je ova žena ostala upamćena kao *zla kraljica*, antipod *dobroj kraljici* Katarini?[4]

Bila je kćerka srpskog despota Lazara Brankovića, koji je umro iznenada, veoma mlad ostavivši despotovinu u haosu, i bizantijske princeze Jelene Paleolog. Stavljeno u historijski kontekst, Turci su bili s jedne strane, a Bosna, Matija Korvina i Ugari sa druge, i svi su imali osvajačke pretenzije prema despotovini. S obzirom da nije bilo muškog nasljednika, jer je despot ostavio za sobom tri kćerke, rješenje se vidjelo u udaji najstarije za nasljednika koji bi riješio situaciju. Tako se 1459. godine dogovorio političko-interesni brak između bosanskog prijestolonasljednika Stjepana Tomaševića i princeze Mare Jelene, ko-

3 Tošić, Đ. (1998), *Ponašanje bosanske kraljice Mare (Jelene) u izbjeglištvu*, Zbornik radova X kongresa Saveza istoričara Jugoslavije, Beograd

4 Kraljici Katarini se nerijetko pripisuje svetačka oreola i na taj je način njen lik obrađen kod Kajana, Kraljica Katarina bosanska, (Bosanska riječ, 2004). Ivan Lovrenović također u Bosanski Hrvati (Durieux, 2002) o njoj piše samo pohvalno; prema nekim izvorima, franjevci su održavali takvu sliku o njoj, a oni su i najzaslužniji što uz nju ide epitet posljednja bosanska kraljica: Mulaosmanović, A. (2004), Kraljica Katarina – mit u nastajanju. Historijski mitovi u zemljama nasljednicama Jugoslavije. Izvor: http://folk.uio.no/palk/Dubrovnik/Admir%20Mulaosmanovic%20-%20essay.htm (15. maj 2014)

joj je tada bilo svega dvanaest godina, dok je Stjepanu bilo dvadesetak više. Međutim, nakon svega dvije godine, despotovinu je zauzelo Osmansko carstvo, a kralj i kraljica su izbjegli u Bosnu i nastanili se u Jajcu, gdje je tada bio kraljevski dvor. Mara je u Jajce uspjela donijeti veoma vrijedan miraz, koji se u historijskim spisima spominje češće od nje same – *mošti sv. Luke* – koje je dobila od svog djeda Đurađa Brankovića. Po dolasku u Jajce smijenila je na kraljevskom tronu majku svoga muža, kraljicu Katarinu. Međutim, nije bila dugo kraljica, i kako nas historija uči, Osmanlije su osvojile grad 1463, pogubile kralja, a četrnaestogodišnja kraljica je dospjela u Dalmaciju.

Zbog mnoštva neusaglašenih historijskih izvora, teško je pouzdano utvrditi šta se tačno događalo, no najvjerovatnije su kraljicu opljačkali neprijatelji njenog muža jedno vrijeme je držeći u zatočeništvu,[5] odakle je uspjela pobjeći i otići u Dubrovnik, gdje je već bila kraljica Katarina. Izvori tvrde da je kraljica Katarina u javnosti nastupala kao bosanska kraljica, zajedno sa svim vanjskim obilježjima koja su to podrazumijevala, te je dobijala prihode koji su joj kao kraljici pripadali, iako to zakonski više nije bila. Mara se u tom periodu najviše spominje u vezi sa moštima jer su velike sile, koje su vladale tim dijelom svijeta, željele da ih se dokopaju (Mlečani, papa, Ugari). Nakon mnogih zakulisnih radnji, konačno ih je prodala Mlečanima i 1466. godine otišla u Carigrad[6] u kojem je nastavila svoj život.

Od tada počinje priča o njoj kao *zloj kraljici*. Kao rezultat njene mlade udaje, gubitka muža, prijestolja i povlastica, kraljica se *prozlila*, kako navode neki izvori[7] – optužila je tetke koje su već bile na turskom dvoru da joj duguju novac, optužila je Dubrovčane da joj nisu vratili novac koji joj je trebalo pripasti od muža, tužila je i svetogorske monahe za dug. Nigdje se ne postavlja pitanje da li su kraljičine optužbe bile osnovane ili ne. Ipak, činjenica je da je sultan Murat II u većini slučajeva presudio u kraljičinu korist (kaznio Kantakuzinu, natjerao Dubrovčane da plate, slao izaslanike na sv. Goru).

5 Tošić, Đ. (2002), *Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena)*, Zbornik za istoriju BiH, Beograd
6 Osmanski sultani su pružali zaštitu pripadnicima/ama plemenitih porodica iz područja koja su osvajali, onima koje su ostavljali u životu.
7 Tošić, Đ., n.d.

Malo je vjerovatno da je jedan osmanski sultan sa mirijadom svojih savjetnika postupao bez provjere i na *svoju ruku*. Pred kraj života se preselila u Trakiju gdje je i umrla 1500. godine.

Esma sultanija. U Jajcu postoji legenda o Esmi sultaniji, po kojoj nosi ime najveća gradska džamija. Iako postoji nekoliko varijanti, osnovna linija priče je ova:

Esma, kćerka sultana, strašno se razboljela i danima je ležala u postelji. Sultan je slao po ljekare i vračeve u cijelom carstvu, ali je sve bivalo uzalud i sultaniji je bivalo gore iz dana u dan. Sve dok joj jedan hodža nije rekao da treba da sagradi džamiju i most na mjestu gdje se dvije rijeke spajaju u jednu. Izaslanici su tragali po carstvu i u Bosni otkrili grad Jajce u kojem se jedna rijeka ulijeva u drugu, čineći vodopad i to im se učinilo kao savršeno mjesto. Došli su sultaniji i nakon što su joj rekli da su pronašli mjesto, ona je skinula jednu naušnicu iz uha (jer je toliko bila vrijedna) i od nje su sagradili džamiju i mostove. Zato se džamija zove Džamija Esme sultanije. Interesantno je kako se ova naracija mijenjala kroz usmenu predaju i kako su joj dodavani određeni lokalni elementi.

Danas je nemoguće utvrditi koliko je od toga istina, no Esma sultanija je svakako bila historijska ličnost. Bila je kćerka sultana Ahmeda III koji je vladao u periodu od 1703. do 1730. godine, i sestra sultana Mustafe II koji ga je naslijedio.[8] Rođena je 14. marta 1726. i živjela do 1788. godine. Udala se za otomanskog vezira Mehmed-pašu Muhsinovića koji je u dva navrata bio bosanski namjesnik, a u jednom od ta dva perioda Esmi je mogao finansijski pomoći gradnju džamije. Esma sultanija je, inače, uglavnom poznata kao kćerka/sestra/supruga i o njoj samoj se veoma malo zna. Otomanska genealoška stabla su uglavnom opisivana po muškoj liniji i ako je išta i zapisano o ženskoj još i danas je mali broj tih tekstova preveden na bosanski ili engleski jezik. Istraživanje o Esmi otežala je i činjenica da su postojale još najmanje dvije Esme sultanije koje su živjele poslije Esme o kojoj je ovdje riječ, i o objema postoji više historijskih zapisa. Prva Esma (1778–1848) je bila kćerka Abdul Hamida I (njen je mauzolej

8 Izvor: http://en.wikipedia.org/wiki/Esma_Sultan_%281726-1788%29 (14. maj 2014)

u Istanbulu), a druga Esma (1873–1899) kćerka Abdulaziza (danas je po njoj nazvan kulturni centar u Istanbulu). O Esminom mužu također ne postoje značajniji tekstovi, kako u turskim tako ni u domaćim izvorima, što ni ne čudi s obzirom na broj turskih namjesnika u Bosni.[9] Međutim, ono što danas na svoj način priča priču o njoj jeste svakako džamija Esme sultanije, smještena u samom centru grada Jajca. Pretpostavlja se da je izgrađena 1770. godine,[10] iako historijski izvori variraju, ali ako uzmemo tu godinu kao tačnu, gradnja džamije se desila za vrijeme drugog perioda namjesništva Esminog muža. Ovo isto tako znači da je, ako je legenda tačna, Esma ozdravila jer je nakon izgradnje džamije živjela još punih osamnaest godina. Jedina je velika džamija u ovom dijelu svijeta koja je ime dobila po ženi, a arhitektonski svjedoči o svojoj *ženskosti* i munarom koja joj se nalazi na lijevoj, umjesto desnoj strani, što je pravilo pri gradnji džamija. Srušena je tokom okupacije 1993, ali je obnovljena u potpuno vjerodostojnom maniru i danas postoji u istom obliku u kojem je i sagrađena. Esma sultanija je do sada bila relativno nepoznata ljudima van Jajca i okoline, a sultanija, legenda o njoj, kao i džamija pričaju priču koja nadahnjuje.

9 *Spisak bosanskih sandžak-begova i paša*. Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Spisak_bosanskih_sand%C5%BEak-begova_i_pa%C5%A1a (15. mart 2014)

10 Buljina, H. (1984), *Jajce i Džamija sultanije Esme,* Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske zajednice u SFRJ, 5, Beograd, str. 579-589.

Zlatiborka Popov Momčinović, Fabio Giomi, Zlatan Delić

UVOD

PERIOD AUSTROUGARSKE UPRAVE

Razmeđe koje će se ovdje obraditi tiče se smjene dvije imperije na prostoru Bosne i Hercegovine – otomanske i austrougarske. Naglasak će ipak biti na drugom segmentu s obzirom na obim i ciljeve knjige: ovdje se akcentuje određeni period ne težeći pri tom da se nivelišu drugi periodi s obzirom na složenost društvenog konteksta i uopće društvenog determinizma, a posebno ako imamo u vidu genealogiju okcidentalizma, orijentalizma i između njih *ugniježđenog balkanizma.* Kada govorimo o bh. ženi u periodu austrougarske uprave (bilo da govorimo o ženi kao *takvoj*, ženama kao posebnoj društvenoj grupi ili pak o ženama koje su se istakle u različitim domenima svoga rada ali i svakodnevice) ne možemo a da se ne osvrnemo na svojevrsni duh vremena na razmeđima različitih epoha.

Društvene i kulturne prilike

U periodu Osmanske imperije, žene su bile vezane za kuću, njihovo kretanje je bilo ograničeno i praćeno sistemom *couverture* (pokrivanja) i u oblačenju i u ponašanju, bez obzira na etno-konfesionalnu pripadnost. No, seoske žene su se slobodnije kretale zbog svog učešća u poljoprivrednoj proizvodnji, pa ni kod muslimanki sa sela nije bio u potpunosti prihvaćen običaj sakrivanja lica, iako postoje tendencije da se npr. način života muslimanki iz viših slojeva predstavi kao karakterističan za sve muslimanske žene.[11] Dalje, uočena je i tendencija prikazivanja žena kao imaginarnih bića, iako su konkretno učestvovale u tzv. tradicionalnoj privredi i radinosti-

11Beljkašić-Hadžidedić, Lj. (1997), *Učešće muslimanskih žena u tradicionalnim privrednim djelatnostima u Sarajevu krajem XIX i početkom XX vijeka*, Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo, str. 59, 61.

ma.[12] Njihova ekonomska produktivnost je bila strogo povezana sa biološkom i obratno, jer jedno bez drugog ne ide u tradicionalnom društvu prošaranom religijskim vrijednostima i načelima. Religija je za žene bila prostor isključivanja, ali i utjehe. Tako npr. u svojim putopisima kroz Bosnu, Hercegovinu i Staru Srbiju, ruski putopisac panslavističke orijentacije opisuje kako se žene pravoslavke, skrajnute i odvojene drvenim rešetkama u posebnom odjelu zvanom priprat ili pritvor a u narodu *ženska crkva*, do koje ne može akustički doprijeti sama liturgija, usrdno mole i krste.[13] Putopise su inače pisali i autori iz Austrije u posljednjim godinama osmanske vladavine, s ciljem sticanja uvida u političke, obrazovne i druge (ne)prilike.[14]

Iako se osmanski apsolutizam održavao putem zastarjelog i represivnog upravnog aparata, i njega je u XIX vijeku dotakao talas modernizacije, što se ogleda u ukidanju timarsko-spahijskog sistema vojno-feudalnog tipa 1839, odnosno formalnim izjednačavanjem svih građana 1856. godine.[15] Pravo na udruživanje je dobijeno 1862, kada dolazi do formiranja crkveno-školskih općina i esnafskih udruženja i do preobražaja čaršije u tzv. esnafsko javno mnijenje,[16] iz kojeg je opet bilo isključeno više od 90 % stanovništva koje je živjelo u ruralnim sredinama.

U ovom periodu je posebno važan i aktuelan rad, kada je o ženama riječ, **Stake Skenderove**, koja je u potpunosti, još od najranije dobi, odstupala od uobičajenog oblika *ženskog ponašanja*. Naučila je da čita i piše u periodu kada nije postojala nijedna djevojačka škola i kada je pismenost stanovništva iznosila svega 3%.[17] Staka Skenderova je osnovala prvu djevojačku školu u Sarajevu 1858, gdje su organizovani kursevi iz matematike, crtanja, čitanja te učenja staroslavenskog jezika. Učenice su uglavnom bile bosanske Srpkinje, ali

12 Ibid, str. 61.

13 Giljferding, A. (1972), P*utovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, str. 55.

14 Papić, M. (1972), *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, str. 7-8.

15 Sejfija, I. (2008), *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung, str. 7.

16 Ibid.

17 Zdero, J. Skenderova, Staka, u *A Biographical Dictionary of Women's Movement and Feminism. Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century* (F. de Haan), Budimpešta i New York, CEU Press, str. 514.

su je kasnije pohađale i muslimanke i Jevrejke. Topal Osman-paša, koji je tada obavljao dužnost vezira u BiH, poslao je svoje kćerke da pohađaju ovu školu. U program škole je kasnije uključena i obuka za buduće učiteljice, pa su neke djevojke ostajale da rade u školi. Škola je 1875. zatvorena iz ekonomskih razloga, ali je ostavila traga na putu prosvjećivanja žena BiH.[18]

Dolaskom Austro-Ugarske uprave na ova područja, nakon Berlinskog kongresa, počinje modernizacija društva odozgo. Međutim, zbog suptilnih mehanizama aneksiranja, koja su evoluirala iz okupacije, oni nisu dublje zadirali u društveni i svaki drugi položaj žene, iako jesu otvorili neke nove mogućnosti, vizure i horizonte, kombinovanim pristupom spajanja starog i novog, ili pak suptilnom zamjenom starog za novo zbog postojanja otpora kod stanovništva, sistemom korak po korak. No, austrougarski pristup je bio nekoherentan pa i manipulativan, jer se težilo stvaranju integralnog bosanskog identiteta uz istovremeno korištenje postojećih etno-konfesionalnih podjela u skladu sa principom *divide et impera* o čemu svjedoči i sačuvana arhivska korespondencija funkcionera nove vlasti. Stoga se često ističe da je Austro-Ugarska više doprinijela razvoju materijalne kulture nego duhovne.[19]

Na nivou svakodnevice ženske običajnosti, posebno je vidljivo, recimo, da krajem XIX vijeka feredža izlazi iz mode (a pored nje se nosi i zar), ali i dalje važe nepisana pravila ako je žena sama da se ne treba duže zadržavati na čaršiji, bila pokrivena ili ne.[20] Ova pravila o pokrivanju i boravljenju u javnom prostoru važila su za žene sve četiri konfesije. I dok su žene iz imućnijih porodica bile više vezane za kuću, žene iz drugih slojeva su radile u domaćoj radinosti, uslužnim djelatnostima kao i doradi zanatskih proizvoda.[21] Iako se još ne može govoriti o postojanju nekih ženskih profesija odnosno feminizaciji nekih djelatnosti u punom smislu, neke od njih su posmatrane kao prirodno *nakalemljene* na ono što žena *jeste,* ali i uslovljene statusom žene iz različitih društvenih grupa. U uslužnim djelatnostima

18 Ibid.
19 Ibid, str. 15.
20 Beljkašić-Hadždedić, Lj. n.d., str. 60.
21 Ibid, str. 62-68.

tako govorimo o ženama hamamdžinicama, koje su se brinule o čistoći javnih kupatila, a često i izrađivale i prodavale kozmetičke proizvode; vodonošicama, koje su donosile vodu sa javnih česmi u kuće; aščikadunama koje su kuhale po kućama imućnijih ljudi. Kada je o zanatima riječ, a što je kako navodi Lj. Beljkašić-Hadžidedić javnosti nedovoljno poznato, pošto su žene radile po svojim kućama, učestvovale su u doradi zanatskih proizvoda kao članice domaćinstva nekog zanatlije, ali i za majstore sa kojima nisu bile u srodničkoj vezi, najčešće u kazandžijskom, kazaskom, terzijskom, papudžijskom, kujundžijskom i drugim zanatima.[22] Posebno je bitno navesti da se javljaju žene doktorice, žene koje rade u obrazovno-odgojnim institucijama, koje vode tzv. djevojačke škole.

Prve žene doktorice su bile strankinje, koje su radile mukotrpno često putujući u nepristupačne predjele. O tome, recimo, svjedoče kako pisanja doktorice **Theodore Krajewske** iz Krakowa tako i pisanja o njoj, gdje se na slojevit način oslikava društveni kontekst, upućuje se na položaj žena u društvu kroz nijanse *her-story* pristupa, ali i teškoće vlastitog poziva[23] Doktorica je, po navodima Theodore Krajewske iz 1901, bilo samo četiri, a muslimanske žene i njihovi muževi su preferirali da ih pregledaju doktorice.

Tzv. žensko djelovanje, angažman, kreativnost, posebno ako ih sagledamo kroz aspekat razvoja štampe, kulture i umjetnosti raznovrsni su, iako se, kako navodi Sarita Vujković u segmentu koji se tiče štampe koja je počela da buja i bila ne samo odraz društva već i nametanja znakova i simbola kroz mehanizme reprezentacije, prije može govoriti o stereotipovima nego o tipovima.[24] Neke istaknute pojedinke su ih ipak rušile. Tako se npr. novinarstvo kao slobodna profesija smatralo neprikladnim za žene i u Evropi, ali se **Milena Mrazović**, koja je u Bosnu došla kao dijete, *probila* u taj poziv kao

22 Ibid.

23 „Opterećivali su nas radom koji je prevazilazio naše snage, ne mislim na žensku snagu, već uopće ljudsku. Mjesne vlasti nisu vodile računa o tome da je liječnička praksa u Sarajevu vrlo otežana zbog brdovitog terena i da su putovanja po sarajevskom okrugu isto tako veoma tegobna. Najlakši je bio ravničarski okrug Banja Luka (...)“ (Theodora Krajewska, 123-128; Betty Ford, 120-122).

24 Vujković, S. (2009), *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878–1921,* Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, str. 96.

prva novinarka u BiH, a kasnije i kao vlasnica i urednica lista *Bosnische Post.*[25] Sam list je prije svega bio okrenut stranoj publici, ali je autorica bila svjesna ovih problema. Npr. u svojim književnim djelima kao što su *Skice iz bosanskog života,* s ciljem da se stekne uvid u duh nepoznatog i stoga prezrenog,[26] ukazuje na probleme svake imperijalne svijesti u susretu sa drugošću. No, u novinarstvu su se ogledale i *domaće* žene. Tako je npr. **Stoja Kašiković** ostala zabilježena kao saradnica, koourednica i administratorka *Bosanske vile* i ugledna članica srpskih dobrotvornih društava u BiH.[27]

Časopisi i glasila su imala višestruku funkciju, predstavljala su prikriveni otpor austrougarskoj politici i načinu gledanja vlasti na ono bosansko, imali su moralno-obrazovnu funkciju jer su uglavnom bili usmjereni prevashodno na kulturu, pouku ali i zabavu, te u nekim slučajevima, kao kada je riječ o mostarskoj *Zori,* uspjela su da u svojim sredinama stvore snažna duhovna žarišta.[28] Vlasti su strogo kontrolisale sadržaje udžbenika u školama i težile *brisanju* znatnog dijela sadržaja koji se tiče historije i kulture pojedinih naroda u BiH, pa se kroz štampu djelimično odupiralo ovakvoj politici. Kada je o ženskom autorstvu riječ, mnoge žene su pisale pod pseudonimom, ili pod inicijalima, a komentari na njihov rad su često apostrofirali da je riječ o ženi.[29] Vlasti su u ideološke svrhe pokrenule i vlastite časopise, kao što su listovi *Bošnjak* i *Nada.*

Prvi broj *Nade* je izašao 1. januara 1895. i u predgovoru, kao i u samim tekstovima, mogu se iščitati tzv. civilizatorske misije monarhije. Časopis je obilovao kulturnim, umjetničkim i naučnim tekstovima kroz koje su se prelamale kako vizure bosanskohercegovačkog života tako i sadržaji koji su se ticali drugih dijelova monarhije. Često se težilo integraciji ovih raznovrsnih elemenata što je odgovaralo misiji monarhije. Tako se u tekstu *Majka u našoj narodnoj pjesmi* na idealizovan način veliča uloga majke u odgoju vrlog po-

---

25 Ibid, str. 96-97.

26 Hawkesworth, C. (2000), *Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia,* Budimpešta i New York, Central European University, p. 254.

27 Vujković, S., n.d., str. 105-106.

28 Hadžiosmanović, L. (1980), *Biblioteke u BiH 1878–1918,* Sarajevo, Izdavačko peduzeće Veselin Masleša, str. 39.

29 Vujković, S., n.d., str. 115.

jedinca, a ujedno ističe da *u njihovim rukama leži sreća ili nesreća pojedinog naroda*.[30] Iako naslov teksta sugestivno navodi da će biti riječ o *domaćim* majkama, on obiluje imenima majki iz različitih historijskih perioda i kulturoloških miljea što se potkrepljuje citatima evropskih pisaca, filozofa i pedagoga koji sa posebnim pijetetom slave majčinske uloge. Ovakva jedna struktura teksta ukazuje upravo na društveno-političku funkciju časopisa *Nada.* Naime, kroz sliku idealizovane majke, iako je idealizacija često *potkrepljena* i historijskim navodima, kriju se misionarske i univerzalističke pretenzije koje teže da integrišu lokalne specifičnosti. Inače, na spisku saradnika časopisa *Nada* mogu se naći i ženska imena, **Milena Mrazović**, **Zlatica Korač**, kao i imena slikarica koje su dolazile iz drugih krajeva monarhije i svojim slikama bosanskih pejzaža, različitih kulturno-historijskih objekata i životne svakodnevice učestvovale u vizuelnoj opremi ovog luksuznog časopisa. Slikarice **Anka Linkar**, **Paula Krampl**, **Ivana Kobilca** su na taj način preko časopisa *Nada* imale ulogu u afirmaciji afiniteta prema umjetnosti,[31] ali su i doprinijele da austrougarska politika kroz likovnu umjetnost koju je protežirala dobije svoje konture.[32]

Ono što je pak bitno podvući je da se u novinarstvu, a prije svega u novinarskim sadržajima i žanrovima mogu otkriti začeci aktivizma. Tako u tekstu **Jelene Belović Bernadžinovkse** objavljenom u mostarskoj *Zori* stoji:

> *Moderna je žena samostalan individualitet, kome ne treba tek tuđi dah, da ga dozove i probudi u život i svijest, pa one za to i ne utehnu, kada im otmeš taj dah, što im je slučaj oduzeo. (...) Moderna žena neće nikada pasti na ženske slabosti. One kuražno stupaju u borbu života (...)*[33]

Autorica u tekstu pokazuje duboko poznavanje vladajućih muško-ženskih stereotipa, diskursa u oblasti psihologije i fiziologije, etike i književnosti (npr. kroz sliku Geteove Grätchen iz Fausta), ali i domete ženskog angažovanja. Za nju su Amerikanke prvakinje jer

---

30 Milaković, J. *Majka u našoj narodnoj pjesmi. Gragja za narodnu pedagogiju*, *Nada,* br. 1, str. 7.
31 Vidi: Vujković, S., n. d., str. 39-43.
32 Begić, A. (1978), *Slikarstvo*, u Umjetnost BiH 1894–1923, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH
33 Belović-Bernadankovska, J. *Moderne žene*, Zora, god. 4, br. 12, str. 393.

su kroz svoja društva, saveze i aktivnosti pokazale šta žena može, te zaključuje: Moderna je žena ovom vijeku nadjenula ime 'feminalni vijek' (...)[34]

Žene koje su objavljivale u tadašnjoj štampi i uopće se bavile pisanjem nisu bile samo spisateljice, već i aktivistkinje na kulturnom, humanitarnom i obrazovnom polju. **Staka Skenderova** je i nakon zatvaranja škole nastavila sa humanitarnim i aktivnim radom i u periodu Austro-Ugarske. Posebno se brinula za siromašne djevojke, vodila ih je redovno u crkvu u kojoj su one često pjevale u horu, a njena kuća je postala neki oblik dnevnog centra za prihvat djevojaka koje su bile u stanju socijalne deprivacije.[35] **Stoja Kašiković**, koja je inače završila školu kod **Miss Irby**, podržavala je ženski kulturni i društveni aktivizam ne samo kroz pisanu riječ, već i kroz svoj profesionalni angažman budući da je bila učiteljica i aktivna članica *Kola srpskih sestara*.[36] Uopće, učiteljski poziv je u ovom periodu imao i kulturnu misiju te su učitelji bili i najistaknutiji kulturni radnici, a od posebnog je značaja njihovo pregalaštvo u prikupljanju i tumačenju kulturne baštine, koja je na taj način čuvana od zaborava i u širenju pisane riječi.[37] Suprug Stoje Kašiković je bio zajedno sa tri učitelja jedan od osnivača *Bosanske vile* i njen urednik sve do zabrane izlaska časopisa izbijanjem Prvog svjetskog rata, a ona je za vrijeme muževljeve bolesti faktički obavljala posao urednice, iako je zvanično stojalo ime Steve Kaluđerovića.[38] Povremeno je pisala za časopis iako je njen rad bio nedovoljno prepoznatljiv sve dok, zajedno sa suprugom, nije dobila orden vlade Kraljevine Srbije na 25. godišnjicu izlaženja *Bosanske vile* 1910. godine.[39] Za vrijeme Prvog svjetskog rata zajedno sa grupom srpskih intelektualaca i političara osuđena je u veleizdajničkom procesu na smrt, ali je presuda kasnije pretočena u zatvorsku kaznu zbog veleizdaje, a o njenom radu i životu nakon Prvog svjetskog rata ostalo je malo zapisanih tragova.[40]

34 Ibid, str. 396.
35 Zdero, J., n.d., str. 515.
36 Zdero, J., n. d., str. 242-243.
37 Papić, M. n. d., str. 77-78.
38 Ibid, str. 242.
39 Ibid.
40 Ibid.

No, ovaj angažmanski aktivizam ne treba idealizovati jer su žene uglavnom obavljale tradicionalne rodne uloge. Međutim, kako se to zapravo odigravalo i kroz javnu sferu i aristotelijanske principe deliberacije napravljen je značajan iskorak.

Na pisanje **Sofije Pućić Pletikosić** se posebno treba osvrnuti, budući da je iznosila ne samo konzervativna već i retrogradna stajališta. Kako je *Bosanska vila* bila list za zabavu, pouku i književnost, u rubrici pod nazivom *Moda* ova autorica je iznosila negativne poglede na tzv. emancipaciju žena koja je okrenula ženu od kuće, Boga i uopće svih vrlina. Tako je u tekstu *Žena i stid njezin,* u konzervativnom ruhu govorila o muško-ženskim odnosima i uopće o ulozi i mjestu žene u društvu, a njeni napisi su prožeti ironijom na, kako se navodi, spoljašnjost i temelje tzv. modernog načina života.[41]

Ono kuražno stupanje u borbu života, koje je apostrofirala Jelena Belović Bendadžinovska, postaje vidno i otvaranjem tvornica u ovom periodu, pa se navodi kako za razliku od muslimanskih, hrvatske i srpske žene pristaju da rade u tvornici duhana.[42] Njihov udio u radnoj snazi u ovim tvornicama je 1904. bio duplo veći od udjela muškaraca.[43] Žene svih vjeroispovijesti su radile i u tkačnicama ćilima, u vrlo teškim uslovima i sa niskim nadnicama, a u njima su radile i djevojčice od sedam do deset godina.[44] Tako se ne može govoriti samo o kuraži, već i o suočavanju sa ekonomskom nužnošću koju donose novi oblici privređivanja. No, tradicionalni zanati su bili na cijeni, a tekstilna ornamentika se smatrala ženskim poslom koji može postati kulturan proizvod interesantan stranoj publici.[45] U ovome se vidi priliv *modernih* tržišnih shvatanja, ali u kombinaciji sa okrenutošću tradiciji tj. očuvanju kulture posmatrane tradicionalistički.

Umjetnost je, pak, kao s jedne strane sfera slobode, a s druge

---

41 Pušić-Pletikosić, S. *Žena i stid njezin*, *Bosanska Vila,* god. 16, br. 01, str. 13-14.

42 Roger, N. *Bosanska čarolija*, u Sve bih zemlje za Saraj'vo dala (Tomašević, D.), Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo, str. 143.

43 Božinović, N. (2006), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku,* Beograd, Dvadesetčetvrta i Žene u crnom, str. 92.

44 Ibid.

45 Vujković, S., n. d., str. 127; Begić, A. (1978), *Slikarstvo*, u Umjetnost BiH 1894-1923, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

strane i *kanonskih pravila*, ujedno otvarala i zatvarala prostore za žensku kreativnost. No, u umjetnosti uvijek ostaju polja *otvorena za popunjavanje* ali i za situiranje u političke namjene. Austrougarska uprava s jedne strane radi na njenom unapređenju, a u isto vrijeme vidi sredstvo za denacionalizaciju kroz promicanje tzv. bosanskog stila i zavičajne umjetnosti.[46] S druge strane, u lokalnim sredinama se u umjetnosti vidi snaga za promicanje nacionalnih interesa, a pojava nekog umjetnika tumači se kao *patetična potvrda nacionalnog samobitka*.[47]

U umjetnosti je žena uglavnom bila znak, izložen pogledu kao načinu dominacije,[48] makar on bio distanciran pogled kao u Šantićevoj Emini. No, rodni profil je ujedno specifičan jer se npr. u feminističkim teorijama slike ističe da se on ne može jednostavno prevesti kao generalizovani vizuelni diskurs ekvivalentan jeziku.[49] Pogotovo kad žene *preotmu* i aktersku poziciju, ne negirajući pri tom ograničenja sa kojima su se susretale prve žene književnice, slikarice i uopće umjetnice u ovom periodu. Salonski likovni akademizam je smatrao da je za žene slikarice objekt stvaralaštva prirodni kolorit, bio on *mrtav* ili *živ*, dok su se aktovi, recimo, smatrali nedoličnim.

Prilike u obrazovanju muslimanki

Četrdesetogodišnja integracija BiH u Habsburškom carstvu imala je značajne posljedice po živote muslimanki, naročito onih koje su živjele u većim gradovima. Od svog uspostavljanja u Sarajevu 1878. godine, habsburška Zemaljska vlada počela je reformisati obrazovanje. Kako tvrdi Robin Okey, obrazovanje je imalo ključnu ulogu u *civilizatorskoj misiji* koju su Habsburgovci željeli razvijati u bivšoj osmanskoj provinciji. Škole su se smatrale najboljim sredstvom za stvaranje reda obrazovanih *lokalaca* koji su se trebali zaposliti kao državni i vjerski službenici da se ublaže tenzije između

46 Begić, A. *Prilike*, (1978), u Umjetnost BiH 1894-1923, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

47 Ibid.

48 Bal, M. (2002), *Čitanje pogleda: Konstrukcija roda u 'Rembrandta'*, u Uvod u feminističke teorije slike, (priredila Anđelković, B.), Beograd, Centar za savremenu umetnost, str. 165.

49 Ibid.

različitih religijskih grupa i da se nacionalistički sentimenti zamijene umirenim imperijalnim patriotizmom. Pored toga, reformirane škole trebale su biti sredstvo za širenje centralnoevropskih životnih praksi srednje klase među urbanim bosanskim stanovništvom. U tu svrhu habsburške vlasti nisu samo pokušavale reformirati postojeći javni školski sistem naslijeđen od osmanskog perioda i organizovan po konfesionalnim linijama, već i uspostaviti potpuno novi državni školski sistem koji bi bio otvoren i za dječake i za djevojčice.[50]

Habsburške vlasti su smatrale obrazovanje djevojčica ključnim korakom u transformisanju bosanskog stanovništva iz *orijentalnih* u *evropske* subjekte: prema imperijalnim pedagozima, samo žena koja je učena u predmetima kao što su pedagogija, higijena, religija i ručni rad, može kasnije postati odgovorna majka, dobra supruga i umješna domaćica, čime bi se habsburška *civilizatorska misija* integrisala u samu srž bosanske privatne sfere. Iz tog razloga je Zemaljska vlada osnivala ženske osnovne škole i više djevojačke škole, a 1911. godine i školu za učiteljice u Sarajevu – žensku preparandiju.[51]

Napori Zemaljske vlade da muslimanske djevojčice uključe u javno obrazovanje naišli su na najjači otpor muslimanske zajednice, naročito islamskih vjerskih službenika.

Državne škole koje su slijedile načelo interkonfesionalnosti imale su nastavni kadar koji je gotovo isključivo bio sastavljen od nemuslimana te su islamski vjerski službenici u školskom sistemu pronalazili prikriveno nastojanje da se muslimanske djevojčice preobrate u kršćanke te da se ukine rodna i konfesionalna segregacija. Najsnažnije protivljenje školovanju žena dolazilo je od hodža, učitelja u lokalnim mektebima, koji su redovno vršili pritisak na muslimanske porodice da ne upisuju djevojčice u državne škole.[52] Na prelazu decenija, dok su hiljade muslimanskih dječaka pohađali državni školski sistem, samo je nekoliko muslimanskih djevojčica sjedilo u klupama osnovnih škola.[53]

Zemaljska vlada je imala dvije strategije za širenje pismenosti

---

50 Robin, O. (2007), *Taming Balkan Nationalism. The Habsburg "Civilizing Mission" in Bosnia, 1878-1914*, Oxford i New York, Oxford University Press, str. 60-61.

51 Papić, M. n.d., str. 117.

52 Kujraković, N. (2009), *Odnos bošnjaka prema državnom školskom sistemu BiH između dva svjetska rata*, Glasnik Rijaseta Islamske Zajednice u BiH, LXXI, 11-12, str. 1111-1124.

53 Bogićević, V. (1975), *Pismenost u BiH*, Sarajevo, Veselin Masleša, str. 284.

među muslimanskim djevojčicama. Zahvaljujući intenzivnim pregovorima sa vjerskim službenicima, 1892. godine jedan broj ženskih mekteba uveo je prvi put podučavanje iz narodnog jezika na latinici i ćirilici.[54] Habsburške vlasti su 1897. godine odlučile da naprave izuzetak od interkonfesionalnog načela državnih škola te su uspostavile osnovnu školu u Sarajevu *isključivo* za muslimanske djevojčice – Muslimansku osnovnu i višu djevojačku školu. Vlasti su 1901. godine ovome dodale i trogodišnji (od 1913. godine četverogodišnji) *produženi tečaj* za muslimanske djevojčice koje su željele nastaviti obrazovanje, a 1913. uspostavljen je poseban trogodišnji kurs za podučavanje muslimanskih učiteljica. Zahvaljujući ovim školama u Bosni, koja je imala 80% potpuno nepismenog stanovništva, do 1918. godine bilo je nekoliko desetina muslimanki koje su završile srednju školu i nekoliko njih sa završenim kursom za učiteljice.[55]

U prva dva desetljeća habsburške vlasti u BiH, protivnici obrazovanja muslimanki se nisu oglašavali te su izbjegavali svoje ideje iznositi u javnost. Stvari su se promijenile 1911. godine kada je novouspostavljeni bosanski Sabor (parlament sa vrlo ograničenim zakonodavnim ovlastima) počeo raspravu o zakonu o obaveznom obrazovanju za dječake i djevojčice. Za tu priliku je grupa islamskih učitelja/ica koji/e su se okupljali/e oko udruženja *Mualim* (sarajevsko udruženje vjerskih učitelja) izdala pamflet pod nazivom *Pisma u obranu muslimanskog ženskinja*.[56] Kako stoji u uvodu, pamflet je prvi put iznio zabrinutosti onih osoba u muslimanskoj zajednici koje su se protivile državnom školovanju muslimanskih djevojčica, na temelju argumenta da će ih takvo obrazovanje *odnaroditi i evropeizirati*.[57] Tekst je izazvao žestoke reakcije brojnih muslimanskih zvaničnika, posebno onih koji su prošli obrazovanje habsburških škola i univerziteta i koji su u muslimanskim listovima *Musavat* i *Ze-*

54 Ćurić, H. (1983), *Muslimansko školstvo u BiH do 1918. godine*, Sarajevo, Veselin Masleša

55 O sarajevskim školama za muslimanske djevojčice, vidi: Kujović, M. (2010), *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925), Novi Mualim*, 41, str. 72-79. i Giomi, F. *Forging Habsburg Muslim Girls. Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918), History of Education* (u pripremi, 2015).

56 Safijje-hanum, (1911), *Pisma u obranu muslimanskog ženskinja*, Sarajevo, Izdanje redništva Muallima

57 Safijje-hanum, n.d., u *Introduction* (nije numerirano).

ZEMAN

ORGAN UJEDINJENE MUSLIMANSKE ORGANIZACIJE

Godina I. Sarajevo, subota 16. septembra 1911. Broj 7.

Poniżavanja muslimana.

Političke vijesti.

man branili pravo muslimanki da se obrazuju u državnim školama.[58]

Nije se radilo o jednostavnom sukobu između podržavatelja i protivnika ženskog obrazovanja kao takvog, već je došlo do kontroverze između zagovaratelja različitih vrsta obrazovanja žena, a u centru rasprave nalazila se državna škola. Oni koji su zagovarali obrazovanje žena u državnim školama proizvod su dva različita reformatorska iskustva koja su dijelila iste ideje: oni koje je oblikovao osmanski reformizam (*tanzimat*) i oni koji su odgojeni u kulturalnoj klimi Austro-Ugarske. U diskursu koji su branili ovi muškarci, žene su imale ključnu ulogu: *u rukama matere počiva budućnost jedne cijele porodice, pa možda i cijelog jednog naroda [...]. Majke moraju biti učiteljice svojoj djeci – u vjeri i moralu.*[59] Samo su obrazovane majke mogle omogućiti muslimanima da se prilagode postosmanskim okolnostima i time postanu nositelji napretka. Muslimanke u Bosni, ipak, nisu bile dobro pripremljene za ovu misiju. Prema stavovima muslimanskih intelektualaca, obrazovanje žena predstavljalo je važan način za stvaranje boljih majki i supruga.

Pamflet protiv ženskog obrazovanja iz 1911. godine je, s druge strane, pripisao veliki značaj nereligijskom gradivu koje se podučavalo u modernim školama. Zbog toga što su davale racionalno objašnjenje stvarnosti, ideje *heretika Kanta i Darvina*,[60] koje su se širile u modernim školama, bile su naročito opasne: djevojčicama su u glave uvodile sumnju u postojanje Boga, a ta sumnja je mogla rezultovati pojedinačnom i kolektivnom nestabilnošću, što bi onda rezultiralo subverzijom porodičnih i društvenih hijerarhija. Prema pamfletu, najadekvatnije obrazovanje za stvaranje dobre muslimanske femininosti

58 Giomi, F. *Forging Habsburg Muslim Girls*, cit.

59 Karamehmedović, M. (11. Februar 1911), *Naobrazba muslimanskog ženskinja*, Musavat, 9/VI, str. 3.

60 Safijje-hanum, n.d., str. 18.

razlikovalo se od onoga što se nudilo u državnim školama, u smislu sadržaja, praksi, ljudi i prostora; ono bi trebalo obuhvatati samo vjerske sadržaje, a potpuno izbaciti naučne i nevjerske predmete, trebalo bi biti usmeno a ne pismeno, i trebalo bi dolaziti od majke, muža i mualima, bez potrebe za intervencijom učitelja/ice iz državne škole, te bi se trebalo odvijati u privatnoj ili poluprivatnoj sferi (u kući ili mahali), a ne u odvojenom pedagoškom prostoru, odnosno školi.

Dakle, u mektebima nisu postojali nastavni programi, već je sve zavisilo od stepena obrazovanja, sposobnosti i volje hodže ili bule.[61] Medrese kao viši stupanj obrazovanja su također varirale u kvalitetu, a najistaknutija je bila Gazi Husrev-begova medresa u Sarajevu. Stanje u srpskim školama je također bilo loše, a u školama koje se spominju u drugoj polovini XVIII i prvoj polovini XIX vijeka učila se elementarna pismenost sa osnovama pravoslavne vjere.[62] U drugoj polovini XIX vijeka vidljiv je i polazak ženske djece u ove škole što govori u prilog osavremenjivanju, iako se u literaturi spominje i ime *gospodže Evrozije* kao učiteljice djevojčica još od 1747, ali o tome nema jasnih tragova.[63]

Hrvatske škole su u periodu otomanske imperije uglavnom bile vezane za samostane, a pred kraj turske vladavine osnivaju ih i časne sestre – u Sarajevu (1871), Mostaru (1872), Docu kod Travnika i Banjoj Luci (1872) i Livnu (1874). Srednjoškolsko obrazovanje je bilo tek u začecima.

O obrazovanju, uopće

Kroz pitanje obrazovanja najbolje se iščitivaju namjere okupacionih vlasti u pokušajima da iznađu najbolje modalitete. Tako dolazi do preplitanja starog i novog, tradicionalnog i modernog, u isto vrijeme uskomešanog političkim interesima monarhije. Iako je vlast u suštini protežirala katoličko stanovništvo, manevriše sa terminom hrvatski jezik zbog pritisaka iz Pešte i inauguriše termin zemaljski jezik, koji je poslije pretočen u bosanski. Tek je 1907. naziv srpskohr-

61 Kemura (1974), str. 27; Papić, M. (1972), *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije, 1878-1918*, Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, str. 33.

62 Ibid, str. 23.

63 Ibid, str. 23.

vatski stekao pravo na upotrebu u zvaničnoj školskoj terminologiji.[64]

Kako je austrougarska vlast težila da reformiše postojeće stanje, ali i da ne dođe u prevelik konflikt sa zatečenim običajima, uredbom iz 1879. se razlikuju tri vrste škola: opće narodne škole, privatne i konfesionalne.[65] Vlasti su težile kontroli konfesionalnih škola zbog čega je dolazilo do otpora kod stanovništva, a na šta je posebno upozoravala vlast u Pešti. Poseban udar je bio na *srpske škole*, a situacija nije bila bolja ni za franjevačke škole. Franjevci su bili vezani za narod i kao takvi protivnici germanizacije, te su došli pod udar vlasti.[66] Škole časnih sestara su ostale nedirnute,[67] pri čemu treba imati u vidu da je veliki broj redovnica došao u Bosnu iz drugih dijelova monarhije. Katolički ženski red *Kćeri božje ljubavi* je 1871. formirao osnovnu školu, a kasnije i učiteljsku školu 1884. godine. Iako je riječ o konfesionalnoj školi, ona je 1912. dobila pravo javnosti budući da su svršene učiteljice mogle raditi i u državnim školama.[68] Uprkos politizaciji njihove uloge, što se ogleda u činjenici da je njihov rad djelimično uslovljen i strahom od protestantskog utjecaja, naročito nakon što je Engleskinja **Miss Adeline Irby** 1866. osnovala žensku školu sa internatom,[69] potrebno je istaći da je u njihove škole bio uključen veliki broj ženske djece. Mnoge sestre su upamćene u narodu po svom pregalaštvu kako u radu sa učenicama tako i u humanitarnom radu. Tako je sestra predstojnica **Luka Liegitz** bila poznata po svojoj pravednosti, a nakon njene smrti njen grob je postao mjesto gdje su ljudi često dolazili da nađu utjehu.[70] U školama sestara redovnica je bilo i učenica drugih religija što je ovu školu približavalo principima državnih škola.[71] No, ona nije mogla da zadovolji potrebe za učiteljskim kadrom pa je 1912. otvorena u Sarajevu Ženska učiteljska škola, nazvana ženskom preparadnijom, koja

64 Papić, M., n. d., str. 10.

65 Ibid, str. 41.

66 Hadžiosmanović, L. (1980), *Biblioteke u BiH 1878–1918,* Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, str. 63.

67 Papić, M. n. d., str. 44.

68 Papić, M. n. d., str. 93.

69 *Žene u istoriji Semberije,* str. 15.

70 Filipović-Fabijanović, R, *Sestra Luka (legenda),* u *Sve bih zemlje za Saraj'vo dala,* (Tomašević, D.), Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo, str. 73.

71 Papić, M. n.d., str. 94.

je radila po neznatno izmijenjenom nastavnom planu kakav je bio u muškoj školi (sadržavala je u programu ženski kućni rad, kućanstvo i vrtlarstvo).[72] Sa izbijanjem rata, a uslijed straha od političkog djelovanja đaka, škola je premještena u Derventu i upisivali su je i učenici i učenice.[73]

Otvaraju se ženske škole za muslimanske djevojčice u kojima se pored vjerske pouke u nastavnom planu velika pažnja poklanjala ručnim radovima. Kasnije se u nastavne planove unose i čitanje, pisanje, račun, a cilj je između ostalog bio da se muslimanske djevojčice obuče da postanu učiteljice.[74] Ono što je posebno bitno jeste da se otvaraju i ženske djevojačke škole, te više djevojačke škole za one iz višeg društvenog statusa. Pored opće naobrazbe, škola je imala funkciju da djevojke osposobi i za neke oblike privređivanja, kao i da ih pripremi za ulogu majke i domaćice.[75] Kasnije su se stručna odjeljenja odvojila u posebne škole i okosnica nastavnog plana je bilo šivenje i krojenje, no ove škole je pohađao mali broj muslimanskih djevojčica i djevojaka. U tridesetoj godini državne okupacije tzv. interkonfesionalne škole pohađalo je manje od 200 učenica muslimanki, pa je nađen poseban modus kroz uvođenje makar i manjih reformi u mektebe i medrese.[76] Iako je vlast isticala da principi koedukacije imaju u savremenom svijetu svojih zagovornika i prednosti, iz praktičnih razloga su se osnivale samostalne djevojačke škole, odnosno odvojena odjeljenja za žensku djecu u mješovitim školama. Nastavnom osoblju je posebno propisano da vrše nadzor *kako se ništa ne bi dogodilo, što bi moglo povrijediti prirođenu nježnost i stidljivost ženske djece*.[77]

Kako je već istaknuto, vođene su rasprave pune naboja o dometima i ciljevima školovanja ženske djece, posebno muslimanki, gdje je posebno mjesto zauzela **Safijja-hanum**, oštro se suprotstavivši ovim trendovima kao obliku novotarije, odnarođavanja koje vodi

72 Ibid, str. 98.
73 Ibid, str. 101.
74 Kemura, str. 33.
75 Papić, M. n. d., str. 141
76 Ibid, str. 95.
77 Školski glasnik (1912), str. 93.

u brojne poroke.[78] Zanimljivo je da su odgovori i napadi na njena pisanja dolazili od strane muškaraca muslimana, koji su isticali da škola i nauka nisu uzrok pokvarenosti budući da je dužnost škole, pored obrazovanja razuma, i obrazovanje srca i duše.[79] Oštri tonovi su se posebno čuli kad je otkriven *pravi* identitet autorice, imenom **Sofija Pletikosić**, što je protumačeno kao težnja da se bosanski muslimani i dalje drže u stanju zaostalosti. Prosta činjenica da je sama autorica pismena i da prati politički život u BiH, u nekim je krugovima protumačeno kao prikrivena, čak i jezuitska težnja ka nazadovanju muslimanki.[80]

Ipak, ni nemuslimanke nisu bile u mnogo boljoj situaciji sve do dolaska **Miss Adeline Irby**, Engleskinje viktorijanskog morala, koja je veliki dio svog života upravo posvetila prosvjećivanju i obrazovanju hrišćana, posebno djevojaka. Pismenost i obrazovanje se u otomanskom periodu njegovalo uglavnom kroz vjerske institucije te se pored pastoralnog rada posebna pažnja posvećivala opismenjavanju.[81] No, ovakav angažman je često zavisio od hirova vlasti koja nije dopuštala građenje škola za hrišćane, pa su npr. franjevci organizovali analfabetske kurseve za djecu, i mušku i žensku, s uputama da ta djeca onda drugima pokazuju.[82]

Pitanje obrazovanja žena je bilo više nego mukotrpan put, koji je teško sažeto prikazati. Naprimjer, na Zavod za žensku djecu, koji su osnovale Adeline Irby i njena prijateljica i saputnica **Miss Mackenzie**, 1869. godine, nisu blagonaklono gledale ni turske vlasti ali ni bosanski katolički kler koji je u njima vidio propagandu protestantizma.[83] Austrougarski period također ne treba idealizovati, uprkos pokušajima vlasti da se, između ostalog kroz obrazovanje, BiH *prosvijetli* i *izvede* iz zaostalosti i da se uvedu oblici reda i funkcional-

78 Žutić, F. *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke,* studije, br. 7-8.

79 Ibid, str. 671.

80 Ibid, str. 675.

81 Nakić, G. (2010), *Školstvo i pedagoško naslijeđe iz razdoblja turske vladavine livanjskim krajem*, Suvremena pitanja 10. Časopis za kulturu i prosvjetu, str.7.

82 Ibid, str. 8.

83 Bogićević, (1947), pr. Hadžiosmanović, L. (1980), *Biblioteke u BiH za vrijeme austrougarske vladavine,* Sarajevo, Izdavačko peduzeće Veselin Masleša, str. 28.

nosti. Tako austrougarske vlasti nisu uopće pomagale Zavod Miss Adeline Irby niti su ga navodile u svojim izvještajima. No, to nije spriječilo učenice po završetku škole da se uključe u društveni život kroz pedagošku štampu, kulturno-prosvjetni rad i da nastave da rade u srpskim školama.[84]

Obrazovanje žena je imalo više funkciju unapređenja porodičnog života i stvaranja lojalnih podanika monarhije i krune.[85] To je inače važilo općenito za obrazovanje budući da je *nastavnička vrlina* bila jedan od uslova pristupa učiteljskom pozivu. U početku je nazivana moralno-političkim vladanjem, da bi se to postepeno konkretnije razrađivalo.[86] No, ono što je ostalo nepromijenjeno jeste da nikada ovaj poziv nije bio adekvatno priznat ni nagrađivan i zaostajao je iza drugih službi.[87] Učiteljice, iako su imale iste obaveze kao učitelji, nisu ravnopravno nagrađivane, iako su podjednako investirale čitavu svoju ličnost ne samo u učiteljski poziv već i u kulturni rad. Udatim učiteljicama su smanjivani neki oblici materijalnog podsticaja, a poseban udar na njihov položaj je predstavljala uredba iz 1908. godine (koja je 1913. pretočena u zakon), a kojom se učiteljicama koje se nisu udale prije donošenja uredbe nameće celibat, u protivnom će se raditi o *svojevoljnom napuštanju službe*.[88] Izuzetak je predstavljala udaja za učitelja.

Jelena Belović Bernadžinovska se smatra najplodnijim, kao i najraznovrsnijom učiteljicom, spisateljicom i kulturnom djelatnicom: *Nema kulturnog područja na kojem se nije ogledala pišući, komentarišući i prevodeći*.[89] Prva je pisala o ljepoti bosanske ornamentike i organizovala u više evropskih centara izložbe bosanskih motiva.[90] Među drugim učiteljicama i kulturnim djelatnicima spominju se i imena **Jagode Truhelke**, **Anke Kragić**, **Anke Topić**, **Julijane Dubrović,** a koje su također doprinijele čuvanju kulturne baštine iz

84 Papić, M. *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije*, Sarajevo, Izdavačko peduzeće Veselin Masleša, str. 94.
85 Vujković, S. (2009), *U građanskom ogledalu. Identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878–1921,* Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske, str. 111-112.
86 Papić, M. n. d., str. 73.
87 Ibid, str. 74.
88 Papić, M. n. d., str. 75.
89 Papić, M. n.d., str. 81.
90 Ibid.

različitih krajeva BiH kroz pisanu riječ.[91] Učiteljica iz Bijeljine **Marija Ćeranić Todorović** osniva Kolo srpskih sestara u Bijeljini 1905,[92] a učiteljice **Jerina Borčić** i **Sofija Pupić** humanitarne zabave u korist siromašnih učenika,[93] što ukazuje na širok dijapazon oblasti na koje se profesija učiteljice proširivala. Pristup vlasti je i u obrazovanju i u drugim sferama bio više nego pragmatičan, gdje je akcent bio na kreiranju imidža u evropskoj javnosti da je Austro-Ugarska donijela kulturu u jednu zaostalu zemlju.[94]

Ženska udruživanja

Posebno značajan segment predstavljaju raznovrsni, šaroliki oblici udruživanja koji se javljaju u ovom periodu, a koji predstavljaju svojevrsni rezultat *dodira tradicionalnog građanstva koje je zanatsko-trgovačko-rentijerskog tipa i doseljeničkog građanstva*, (...) *gradeći time novi nacionalni i vjerski mozaik modernog građanstva potrebnog Austro-Ugarskoj* (...)[95]

Žene u austrougarskom periodu na ovim osnovama iskoračuju djelimično u javnu sferu, baveći se prevashodno prosvjetnim, kulturnim i humanitarnim radom,[96] tj. onim djelatnostima koje se smatraju proširenim kućnim radom, vođenim principima etike, odnosno brige o drugome. No uprkos tome, bitno je što u novonastalim udruženjima žene nalaze svoje prostore, tačnije niše socijalnog (ženskog) kapitala, koji će im dati uporište za povremeno isticanje i protofeminističkih ideja, i uopće moralnu društvenu kritiku prožetu emocionalnošću i posvećenosti.[97] No, humanitarni, prosvjetni i kulturni rad je bio nerazdvojno povezan sa nacionalnim. Tako su npr.

91 Ibid.
92 Lazić, T. *Žene u istoriji Semberije. Dopunjeno izdanje*, str. 42
93 Ibid, str. 43.
94 Hadžiosmanović, L. (1980), *Biblioteke u BiH,* Sarajevo, Izdavačko društvo Veselin Masleša, str. 33.
95 Hadžibegović, I., Kamberović, H. „Organizacije civilnog društva u BiH – porijeklo i kotekst“, Revija slobodne misli, No. 9-10, str. 49
96 Lazić, T. Žene u istoriji Semberije. Dopunjeno izdanje, str. 8.
97 Popov Momčinović, Z. (2013), Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija cure, str. 63.

Banjalučanke 1901. godine osnovale *Dobrotvornu zadrugu pravoslavnih Srpkinja Banjalučanki,* koja se pored humanitarnog rada, brige o siromašnim ženama, školovanja i pomaganja siromašne ženske djece, angažovala i na širenju nacionalnih ideja.[98] Kako je srpsko stanovništvo bilo pod posebnom prismotrom uslijed činjenice da, za razliku od Hrvatske, Srbija nije bila dio Austro-Ugarske, vlasti su strogo kontrolisale rad srpskih udruženja. Budući da se kroz obrazovni sistem tendenciozno radilo na brisanju određenih sadržaja iz nacionalnih predmeta, kroz udruženja se težilo očuvanju vlastite nacionalne i kulturne baštine. Navodi se da su do 1912. godine otvorene dvadeset i dvije zadruge Srpkinja sa sličnim ciljevima, a te je godine osnovan i savez. Također su osnivane pridružnice nacionalnih udruženja, pa su se Hrvatice organizovale u podružnicama hrvatskog kulturno-prosvjetnog društva *Napredak.*[99] Prve podružnice su nastale u Fojnici i Varešu 1909. godine.[100] Kada je riječ o istaknutom muslimanskom dobrotvornom društvu *Gajret,* osnovanom 1903. godine, ono je svoju žensku podružnicu odnosno ženski odbor dobilo tek 1921. u Konjicu, što ukazuje na veći broj prepreka sa kojima su se suočavale muslimanke u javnom djelovanju. Uprkos nerazdvojnoj povezanosti sa etno-konfesionalnim, udruženja su isticala i ljudskopravaške zahtjeve. Tako je npr. spomenuti Savez Srpkinja 1913. donio Rezoluciju sa zahtjevima koji se tiču izjednačavanja prava žena i muškaraca, regulisanja položaja neudatih majki i izjednačavanja položaja bračne i vanbračne djece.[101]

Pored nacionalnih odnosno etno-konfesionalnih, osnovana su i prva stručna ženska udruženja 1911. kao što su Savez organizacija primalja te Zadruga domaćica.[102] No, treba podvući i to da nije postojao zakon o udruživanju, i da su vrijedile odredbe o javnom redu i miru te da su vlasti mogle da zatvore neko udruženje bez navođenja razloga.[103] Svojevrsno bujanje udruživanja treba povezati i sa činjenicom da su političke partije do donošenja bosan-

98 Božinović, N. *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, str. 93.
99 Lazić, T. *Žene u istoriji Semberije. Dopunjeno izdanje,* str. 17.
100 Ibid.
101 Božinović, N. n.d., str. 93.
102 Lazić, T. *Žene u istoriji Semberije. Dopunjeno izdanje,* str. 17.
103 Pejanović, pr. Hadžiosmanović, L., n. d., str. 35.

skog *Štatuta* 1910. bile zabranjene pa su udruženja imala i određenu *supstitucijsko-posredničku funkciju* koja se ogledala u upućivanju zahtjeva i određenih inicijativa vlastima.[104]

Diskursni okviri ženskog udruživanja, odnosno učešća u udruženjima, uglavnom su bili propatrijarhalni i mjestimično prošarani i proto-feminističkim zahtjevima. Od posljednjih se često pravio i otklon, uporedo sa letimičnim isticanjem ljudskopravaških zahtjeva, ukazivanjem na bespotreban strah od intelektualno oslobođenih žena budući da je romantičarsko-patriotska osjećajnost uvijek bila na prvom mjestu a dom smatran hramom.[105] No, patrijarhalni okvir brige je bio preuzak da na adekvatan način ukaže na položaj žena radnica. One se stoga sindikalno organizuju, a 1905. godine radnice tkačnice ćilima organizuju i štrajk.[106] Također se pridružuju i Socijaldemokratskoj partiji, a 1913. prvi put proslavljaju 8. mart, što svjedoči o postojanju i ljevičarskih strujanja u ženskom djelovanju i svijesti, koja će svoj zamajac dobiti u kasnijem periodu.

Književnost

Potraga za ženskim iskustvom književnoga stvaralaštva se u bh. književnosti artikuliše unutar isključene historije ženskoga pisanja, pogotovu kada se pozicioniramo na same početke ženskoga stvaralaštva. U prvim ženskim književnim izričajima teško je izdvojiti neku vrstu subverzivnog potencijala njihovih tekstova. Tekstove autorica kao što su **Umihana Čuvidina** (1794–1870), **Staka Skenderova** (1821–1891), **Habiba Stočević Rizvanbegović** (1845–1890) možemo posmatrati naprosto kao *ženske*. Njima se artikuliše potreba autorica za prostorima slobode koji su im u historijskom kontekstu turske okupacije ovih prostora bili onemogućeni. Iako su sve tri autorice pisale unutar principa klasičnog muškog diskursa, što onemogućava istraživačke poduhvate za remetilačkim učincima ženskoga stvaralaštva, *ipak se traganje za autentičnim doživljajem vlas-*

104 Sejfija, I. (2008), *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH*, Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung str. 11.

105 Vujković, S., n. d., str. 115.

106 Božinović, N., n. d., str. 93.

titoga tijela i postojanja treba nastaviti uprkos tvrdnjama da ne postoji ženski glas u tom periodu, niti pisanje kao takvo, nego samo kao glas histerične osobe koji je muževni jezik žene (...) *i takav muževni jezik žene uspijeva monolitnost falogocentrizma dovoljno izobličiti i svesti na stupanj igre riječima.*[107] Kada govorimo o vrijednostima njihovih književnih poetika, mora se istaći da počeci ženskoga književnog stvaralaštva nisu bili istančanog izraza i stila, nego su zapravo odgovarali vrijednosnom imperativu književnog stvaralaštva tog vremena i zadovoljavali su nacionalni diskurs, epsku tehniku i klasični epski izraz. Samo kao sljedbenice ovih poetika žene su uopće i mogle biti prihvaćene kao autorice, naravno, nikada ravnopravne sa muškarcima, autorima. Iako ovaj period predstavlja početnu fazu kreiranja ženskoga stvaralaštva i sačinjavanja književnoga puta, koji će nadolazećim generacijama autorica poslužiti kao uvid u historijski kontinuitet stvaranja književno-umjetničkih djela, njihove tekstove ne možemo posmatrati otrgnute od konteksta. Naprotiv, sve tri autorice su naprosto *muške* pjesnikinje i ništa više od toga. Mada situacija nije tako jednostavna, jer je **Umihana Čuvidina** jedina ženska predstavnica alhamijado književnosti[108] na južnoslavenskim prostorima. **Staka Skenderova** je bila upravnica ženske škole u Sarajevu i prva žena koja je napisala knjigu u BiH, dok je **Habiba Stočević Rizvanbegović** jedina bosanskohercegovačka pjesnikinja koja je pisala pjesme na turskom jeziku, po uzoru na svoje turske savremenike, tako da se ubraja u bosanskohercegovačku književnost na orijentalnim jezicima. Iako odane muškom svijetu, kulturi i književnim poetikama, ove autorice predstavljaju početke ženskog književnog stvaralaštva u BiH i omogućavaju sagledavanje historijskog kontinuiteta, te služe za mapiranje diskursivnog razlikovanja i promjena u ženskom književnom stvaralaštvu, od njegovih početaka do danas.

Imajući na umu dugačku tradiciju pjesnikinja u Osmanskom carstvu, pjesništvo je ostalo prvi i najrašireniji žanr za muslimanke do kraja habsburškog perioda. Među prvima koje su objavljivale pjesme bila je **Hasnija Berberović**, učenica sarajevske musliman-

107 Gazetić, E. (2003), *Fenomen ženskoga pisma/identiteta u bosanskohercegovačkoj književnosti*, u *Patchwork*, 1, Sarajevo: Rodne studije, str. 99-111.

108 Književnost na narodnom jeziku pisana arapskim pismom, arabicom.

ske škole za djevojčice i prva muslimanka koja je postala učiteljica u državnoj školi.[109] Potiče iz porodice skromnih trgovaca šećerom iz Sarajeva koji su svu svoju djecu slali u državne škole, a prvu je pjesmu objavila u listu *Behar* 1907. godine. Smatra se da je njezina poezija inspirisana tradicionalnom bosanskom narodnom poezijom.[110]

Pred početak Prvog svjetskog rata, nekoliko muslimanki se okušalo i u prozi. **Nafija Sarajlić** (rođena Hadžikarić), bivša učenica sarajevske škole za djevojčice, jedno vrijeme je radila kao učiteljica u reformiranom mektebu, a bila je prva muslimanka koja je u tom periodu pisala romane. Potiče iz poznate porodice krojača.[111] Godine 1913. počinje objavljivati seriju kratkih priča u muslimanskom listu *Zeman*, a sljedeće godine u *Biseru*, objavivši oko dvadeset priča do kraja Prvog svjetskog rata.[112]

U tom istom periodu se **Šefika Bjelevac** (rođena Alihodžić), bivša učenica sarajevske muslimanske škole za djevojčice, iz poznate porodice tekstilnih obrtnika u Sarajevu, kćerka učiteljice veza u reformiranom mektebu u Sarajevu, okušala u tipično muškom žanru – pisala je eseje kao komentare na društvena zbivanja.[113]

Opće napomene o ovom periodu

Period koji smo letimično dotakli karakteriše ukrštanje tradicionalnog i modernog, *stranog* i *domaćeg*, a protivrječnosti ovih ukrštanja su se odrazile i na same žene, bilo da su bile relativno autonomne akterke brojnih događaja ili pak dio bh. *opće populacije*. Radovi žena strankinja, koje su obilježile period prosvjećivanja i utrle put novim pogledima na mjesto i ulogu žene u društvu, također su bili prošarani protivrječnostima. Tako i sama **Miss Irby**, koja je predano radila na

109 O istoj ženi vidi: Kujović, M. (2009), *Jedna zaboravljena učiteljica – Hasnija Berberović*, *Građa Arhiva BiH* 1: 179-86, i Kujović, M. (2005), *Ko su bile prve nastavnice u muslimanskoj osnovnoj i višoj djevojačkoj narodnoj školi u Sarajevu (1894–1918),* Muallim 21, str. 48-55.

110 Vahida (1907-1908), *Nevjera*, Behar, 4, str. 58; Vahida (1907-1908), *Želja*, Behar, 19, str. 295-6; Vahida (1907-1908), *Uzdasi*, Behar, 20, str. 315.

111 Košarić, F. (1976), *Moje školovanje*, *Preporod*, 15, str. 16-7.

112 Giomi, F. Daughters of Two Empires. Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia-Herzegovina, *Aspasia*, Vol. 9, 2015 (u štampi).

113 Bjelevac Š. (1913), *Odgoj i škola*, Biser, 12, str. 274. Pored ovog članka, napisala je i (1913), *Na razvalinama dvora alipašine Rizvanbegovića*, Biser, 17-18, str. 280-1, (1913), *Idu dani*, Biser, 5, str. 83 i (1914), *Ljubavi*, Biser, 10, str. 213.

obrazovanju djevojčica, nije zaboravila svoju superiornost tako da su Bosanci za nju ipak ostali *poluvarvari*,[114] dok su umjetnice strankinje posmatrale zemlju i njeno stanovništvo kao nešto egzotično, drugačije a stoga i inspirativno.[115] Neke od njih su napustile BiH nakon stvaranja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (npr. **Milena Mrazović**). Angažman *lokalnih* žena je, iako skučen u okvire okupirane zemlje i modifikovanih verzija konfesionalne i nacionalne patrijarhalnosti, dijelom ove okvire potvrđivao, a dijelom ih prevazilazio.

Prvi iskoraci u javnu sferu desili su se kroz angažman u različitim udruženjima, profesijama, uključivanjem u nove oblike proizvodnje, pisanu riječ i poteze kistova. Tako otvaraju niše za artikulaciju protofeminističkih zahtjeva. Posebno je značajno pero **Jelene Belović Bernadžinovske** koja je u člancima, kao što su *Žena budućnosti* i *Moderna žena,* isticala da žena ne treba biti limitirana bračnim i majčinskim dužnostima, već da joj je dužnost da doprinese kulturnom i uopće društvenom napretku.[116] Ono što posebno treba apostrofirati je važnost kulturno-prosvjetnog rada na poboljšanju položaja žena i uopće društvenih odnosa, i uključivanja u modernizacijske tokove. Najživlje promjene u ovom periodu su se desile u sferi obrazovanja, ali su ujedno reflektovale i različite taktike okupacijskih vlasti čija je manifestna funkcija bila modernizacija zaostale zemlje, a latentna njezino držanje u stanju pokornosti.

Svojevrstan rezime austrougarskog perioda na vizuelan način predstavlja izložba održana 1917. godine s ciljem da pruži spektakularan dokaz brige austrougarske uprave o kulturi i umjetnosti. To je bila prva velika zajednička manifestacija bh. umjetnika (njih 14 od 21 umjetnika ukupno), i po prvi i posljednji put su se našli na okupu strani i domaći umjetnici koji su djelovali u BiH. No, umjetnici nisu nastupili sa svojim najreprezentativnijim djelima, a nisu se pojavili ni neki od najboljih, uključujući i umjetnice **Adela Ber** i **Lujza Kuzmič**.[117]

114 Vujković, S., n. d., str. 100.

115 Ibid, str. 39.

116 Zdero, J. *Belović-Bernadzikovska, Jelica, (1870-1946),* u *A Biographical Dictionary of Women's Movement and Feminism. Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century*, (F. de Haan), str. 52.

117 Begić, A. (1978), *Prilike,* u Umjetnost BiH 1894–1923, Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

I DIO: 1914–1941.

ŽENE KROZ SMJENJIVANJE EPOHA

Žensko pitanje postoji. To pitanje nisu stvorili ni muškarci, kao što neke feministkinje misle a ni žene, kao što tvrde antifeministi. Žensko pitanje stvorile su prilike.[118]

U ovom poglavlju ukratko će biti predstavljen period od početka Prvog svjetskog rata do početka Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji 1941. godine u kontekstu djelovanja žena. Na samom početku dat je kratak pregled historijsko-društvenih okolnosti, a nakon toga prikaz ženskog udruživanja, prava za koja su se zalagale te faktora koji su otežavali ili donekle olakšavali njihovo djelovanje. Također je dat osvrt na ekonomska, socijalna, obrazovna, građanska i ostala prava žena u ovom periodu, kao i na prilike u književnosti i pozorišnoj umjetnosti. U ovom poglavlju se prilikama u Prvom svjetskom ratu gotovo uopće ne bavimo uslijed nedostatka literature o tom periodu. Kako ne želimo da vrijeme izbriše i njihove biografije i doprinose, na kraju poglavlja navodimo sasvim kratko informacije o njihovom životu i radu, unaprijed žaleći što mnoge žene ovog perioda ni na stranicama ove knjige neće naći svoje mjesto.

Historijsko-društveni kontekst

Austro-Ugarska je kroz svoju upravu u BiH aktivno provodila infrastrukturne projekte te razvijala proizvodnju korištenjem lokalnih resursa i radne snage. Uporedo sa naslijeđenim feudalnim odnosima, koje novi okupatori nisu mijenjali, počeo je razvoj kapitalističke

118 Šiljak, J. (1926), Đulistan - časopis za kulturno i socijalno podizanje muslimanske žene, broj 2, str. 28.

privrede obilježen prodorom stranog kapitala, koji su privukla ogromna prirodna bogatstva ovog teritorija i izobilje jeftine radne snage.[119] Razvija se rudarstvo, industrija, šumarstvo i građevinarstvo te se od seoske sirotinje i propalih zanatlija počinje stvarati radnička klasa.[120] Investicije su bile ogromne i često rađene za vojsku (izgradnja željeznice i mreže puteva), ali su imale veliki značaj i za lokalni život.[121] Iako se radilo o imperijalnoj sili koja je provodila svaku vrstu kontrole svega što je lokalno, sa industrijskim razvojem razvijalo se i građanstvo te se budila radnička svijest. Stanovništvo, do tada uglavnom agrarno, počelo je raditi u fabrikama. Žene se u velikom broju uključuju u radnu snagu, ali su nadnice žena bile i tri puta manje nego nadnice muških radnika.[122] U fabrikama duhana, tekstila i ćilima radile su većinom žene. Uspostavila se relativno moderna administracija, ali su ljudska prava bila pod kontrolom i vojska je stalno bila prisutna.[123]

Otvaraju se škole, kulturne ustanove, pokreće se aktivna štampa te od 1878. godine počinje spori proces sekularizacije.[124] Javni angažman stanovništva provodi se kroz udruživanja koja se formiraju na nacionalnim, kulturnim, vjerskim i humanitarnim osnovama, ali se budi i klasna svijest kroz ta udruženja te se kasnije osnivaju sindikati, socijaldemokratska stranka i organizuje se borba protiv nepodnošljivih uslova rada. Prvi štrajkovi zabilježeni su već 1890-ih godina. Značajne su bile klasne promjene koje je izrodila imperijalistička *modernizacija*. Proizvedene su socijalne razlike i elitna klasa podložna modernim evropskim idejama, ali je vrijednosni sistem ostao konzervativno patrijarhalni u novim moralnim kodovima u okviru kojih se regulišu rod i klasa.[125] Otvorio se pros-

119 Kovačević, D. (1972), u Borbeni put žena Jugoslavije, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje, str. 11.

120 Bajić, N. (1962*), Pregled učešća žena u radničkom pokretu BiH do Obznane 1921. godine,* Glasnik arhiva i društva arhivista BiH, Godina II, Knjiga II, Sarajevo, str. 14.

121 Malcolm, N. (2002), Bosnia – A Short History, London, str. 141.

122 Kovačević, D. n. d., str. 11

123 Seifija, I. (2008), Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH, Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung, str. 8. Izvor: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/06041.pdf (15. maj 2014)

124 Malcolm, N. (2002), *Bosnia – A Short History*, London, str. 166.

125 Vujković, S., n.d.

tor za nove ideje o ženskom položaju te su žene (iako i dalje u maloj mjeri) djelovale u javnom prostoru – kroz štampu, udruživanje (i političko, ne samo humanitarno) i obrazovanje.[126] Naravno, u okvirima patrijarhalno dozvoljenog, što je podrazumijevalo da porodica, djeca, udaja i muž dolaze na prvo mjesto.

Rat, koji je trajao od 1914. do 1918. godine, donio je brojne promjene u svakodnevni život stanovništva. Zaveden je vojno-okupacijski režim i 1915. godine ukinut je bosanskohercegovački Sabor. Austrougarske vlasti vrše mobilizaciju muškaraca u austrougarsku vojsku, uvode namete na stanovništvo, progone protivnike režima i vrše rekviziciju poljoprivrednih proizvoda.[127] Ovakvi procesi uzrokuju teško siromaštvo i glad stanovništva koje počinje masovno umirati. Većina fabrika bila je pod vojnom upravom. Glavnu radnu snagu predstavljale su žene, jer su muškarci mobilizirani u vojsku. Dužina radnog dana i visina nadnice zavisili su od volje poslodavca.[128] Zabilježeno je da su se 1917. godine seljanke iz okoline Sarajeva pobunile protiv rekvizicije, te se počele skupljati pazarnim danom na sarajevskoj pijaci naoružane koljem i štapovima da spriječe odvođenje stoke i odnošenje hrane, nakon čega ih je deset bilo uhapšeno.[129] Rat je bio surov i krvav i utjecao je na sve slojeve i kategorije stanovništva, a posebno na žene koje su i prije rata teško živjele u strogim patrijarhalnim okvirima i teškim socijalno-ekonomskim okolnostima. Već se krajem rata bilježi masovnije izražavanje nezadovoljstva žena u BiH i interes za obnavljanje socijalističkih organizacija.[130] Prvi svjetski rat promijenio je državne granice, ali i uništio idealizovani svijet XIX vijeka, te donio sa sobom teško ekonomsko stanje zapamćeno po gladi, bolesti, siromaštvu, nezaposlenosti, inflaciji, špekulacijama i korupciji, neriješenom nacionalnom pitanju i sporom obnavljanju

126 Ibid.
127 Kovačević, D. (1972), u Borbeni put žena Jugoslavije, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje, str. 12.
128 Ibid, str. 12.
129 Kovačević, D. (1972), u Borbeni put žena Jugoslavije, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje, str. 12
130 Kecman, J. (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941,* Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, str. 19.

privrede.[131] Ali je pored toga morao dovesti i do osnaživanja žena, koje su na svojim ratnim iskustvima kasnije značajno temeljile svoj društveni angažman i aktivizam.

Bosanke i Hercegovke u prvoj Jugoslaviji

Godine 1918. osniva se Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca čiji će se naziv promijeniti u Kraljevina Jugoslavija 1929. godine. Integracija BiH u prvu jugoslavensku državu duboko je obilježila život Bosanki. Od 1919. godine žene imaju pravo upisa u gimnazije, što nije bilo dozvoljeno tokom habsburškog perioda. Gimnazije su postepeno omogućavale ženama pristup univerzitetskom obrazovanju, posebice na tri glavna univerziteta u državi, u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Nadalje, 1929. godine jugoslovenska vlada uvodi obavezno obrazovanje za dječake i djevojčice do 14 godina, mjeru kojom se povećao broj obrazovanih u novoj državi.[132] Iako su muslimani i dalje bili konfesija koja je najmanje slala djecu u školu, primjetan je rast u broju muslimanskih učenika i učenica u državnom obrazovnom sistemu: od 1918. do 1919. godine 10.000 učenika/ca je pohađalo školu u BiH; do 1931/1932. bilo je skoro 43.000 muslimanske djece u školama na istoj teritoriji. Premoštavao se jaz između dječaka i djevojčica u školama: nakon Prvog svjetskog rata omjer djevojčica i dječaka bio je 1:10, a deset godina kasnije 1:3. Specifično, u Sarajevu je broj muslimanskih dječaka u osnovnim školama između 1928. i 1937. godine porastao peterostruko (sa 683 na 3655), dok je broj muslimanskih djevojčica povećan desetostruko (sa 163 na 1605).[133] Ovi podaci ukazuju na to da je, uprkos otporu vjerskih službenika i dijela stanovništva, počela prevladavati ideja da dječaci i djevojčice trebaju ići u školu.

Kulturna udruženja imala su važnu ulogu u pružanju podrške muslimankama da pristupe srednjim školama i univerzitetima. Muslimansko prosrpsko kulturno udruženje *Gajret*, koje je od svoje

131 Vujković S., n.d.
132 Papić, M. (1984), *Školstvo u BiH 1918–1941*, Sarajevo, Veselin Masleša
133 Kujraković, N. (2008), *Žensko pitanje i socijalni položaj Bošnjakinje u BiH između dva svjetska rata*, magistarska teza, Fakultet političkih nauka u Sarajevu, str.188.

uspostave 1903. godine dodjeljivalo stipendije[134] muslimanskim učenicima, od 1920. godine počinje podržavati srednjoškolsko i univerzitetsko obrazovanje muslimanki. Od tada je svake godine od mogućih 60 do 100 stipendija, najmanje deset dodjeljivano učenicama.[135] *Narodna uzdanica*, drugo slično udruženje osnovano 1924. godine, ali prohrvatski orijentisano, također je imalo misiju podržavanja srednjoškolskog obrazovanja, iako broj stipendija koje su dodjeljivali nikada nije dosegao onaj broj koji je dodjeljivao *Gajret*.[136] Uvidom u godišnjake udruženja, može se konstatovati da je u svojih dvadeset godina postojanja *Narodna uzdanica* podržala 113 učenica, 21 u prvih deset godina djelovanja i 92 između 1936. i 1942. godine.

Kako je pristup univerzitetskom obrazovanju podrazumijevao napuštanje BiH, *Gajret* i *Narodna uzdanica* su radili na osnivanju muških i ženskih studentskih domova u glavnim univerzitetskim centrima Kraljevstva. Kako *Narodna uzdanica* nije imala sredstva da otvori vlastiti studentski dom, radila je na pronalaženju privatnih smještaja za muslimanske studentice u Zagrebu. Udruženje je konačno uspjelo otvoriti dom za djevojke 1940. godine u kojem je do izbijanja Drugog svjetskog rata bilo smješteno šest studentica.[137]

Ipak, udruženje koje je odigralo najveću ulogu u promovisanju univerzitetskog obrazovanja za muslimanke bilo je *Gajret*, koji je osnovao dom za muslimanke u Zagrebu 1926. godine.[138] Zahvaljujući djelovanju muslimanskih kulturnih udruženja, početkom Drugog svjetskog rata, 600 jugoslavenskih muslimana bilo je univerzitetski obrazovano, a među njima je bilo 20 žena.[139]

Boreći se sa ekonomskom krizom, pravnim poteškoćama i

134 Napominjemo da nismo došli do podataka da li su društva Napredak i Prosvjeta, koja su isto bila aktivna, davala stipendije.

135 Kemura, I. (1986), *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu Muslimana BiH 1903–1941*, Sarajevo, Veselin Mesleša, str. 308.

136 Kemura, I. (2002), *Značaj i uloga "Narodne uzdanice" u društvenom životu Bošnjaka (1923–1945)*, Sarajevo, Bošnjački Institut, fondacija Adila Zulfikarpašića i Institut za istoriju u Sarajevu, str. 134-8.

137 Kemura, I., n. d., str. 160-1.

138 Alibegović, E. (1973), *Uloga beogradskog Gajreta Osman Đikić na univerzitetskom obrazovanju muslimanske ženske omladine*, *VSIVZ*, str. 331-35.

139 Alić, H. (1941), *Muslimani s fakultetskom spremom*, Kalendar Narodne uzdanice, str. 160-8 i str. 154-6.

teretom kako muslimanske tako i jugoslavenske patrijarhalne kulture, nekoliko desetina muslimanki ipak je uspjelo naći posao nakon univerziteta. Većinom su ove žene počinjale raditi kao nastavnice u srednjim školama ili kao državne službenice u administraciji. Neke su poticale iz imućnih bosanskih porodica koje su gajile jaku tradiciju liberalnih profesija, poput **Nadžide** i **Zinete Hadžić**, kćerki pisca i političara Osmana Nurija Hadžića. Nakon studija na Univerzitetu u Beogradu, Nadžida je radila kao sutkinja porotnica, a Zineta kao državna službenica na sudu. Još jedna žena iz porodice Hadžić, **Rabija**, zaposlila se kao nastavnica zajedno sa još nekoliko muslimanki. Ovaj posao joj je otvorio prostor da radi kao zamjenska nastavnica u srednjim školama za dječake u brojnim gradovima zemlje, uključujući Zemun, Bijeljinu i Beograd. Pored ekonomske nezavisnosti, živote ovih žena karakterisala je izražena profesionalna mobilnost što je bilo teško zamisliti za druge muslimanke. Dvije prve doktorice, **Ševala Iblizović Zildžić** i **Hiba Šerbić**, bile su korisnice stipendija *Narodne uzdanice* i *Gajreta* i obje su diplomirale početkom 1940-ih.

Još jedna kćerka Osmana Nurija Hadžića, **Bahrija**, započela je nakon studija profesionalnu karijeru. Rođena je u Mostaru, a u Beograd se preselila 1920-ih da studira uz pomoć stipendije *Gajreta*. Nakon studija klavira u jugoslavenskom glavnom gradu, Bahrija je 1923. godine upisala Muzičku akademiju u Beču gdje je specijalizirala operu. Neko vrijeme je radila u Bernskoj operi u Švicarskoj, a 1931. godine se pridružuje Beogradskoj operi gdje je radila do kraja 1930-ih godina. Poznata u njemačkoj štampi kao *Eine Grösse aus Belgrad* (veličina iz Beograda), **Bahrija Nuri Hadžić** vodila je uspješnu karijeru nekih desetak godina, te je nastupala u najvažnijim pozorištima centralne Evrope, kao i Švicarske i Turske.[140]

U periodu između dva rata, kontakti muslimanki sa udruženjima nisu se samo svodili na finansijsku podršku njihovim akademskim nastojanjima. Nakon Prvog svjetskog rata, muslimanke su se prvi put uključile u brojna udruženja, prvo u Sarajevu, a ubrzo i u ostalim gradovima i manjim mjestima. Muslimanke su se udruživale u

140 Pavlović, M. (2001), *Bahrija Nuri-Hadžić, velika evropska primadona*, Most – časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, god. XXVI, 140-1, str. 62-8.

tri vrste dobrovoljnih asocijacija. Prva vrsta su filantropska društva, poput isključivo ženskog *Osvitanja*, osnovanog u Sarajevu 1919. godine, ili miješanog *Merhamet*, osnovanog u istom gradu 1914. godine i otvorenog za muslimanke tokom 1930-ih.[141] Ova udruženja su bila inspirisana islamskim vrijednostima i uglavnom su se brinula za siromašno muslimansko stanovništvo u urbanim područjima. Drugi model su bile kulturne asocijacije poput *Gajreta* i *Narodne uzdanice*, čiji je glavni cilj bio podržavati školovanje i nacionalizam među muslimanskim učenicima/ama, a muslimanke su se u njima od 1920. godine organizovale u lokalnim ženskim odborima. Treći model bio je udruživanje poput *Ženskog pokreta*, feminističke organizacije koja je osnovana u Beogradu i Sarajevu 1919. godine. Ovo udruženje je najveći značaj pripisivalo postizanju ženskog prava glasa i ravnopravnosti žena i muškaraca u jugoslavenskom društvu, građenjem transnacionalne mreže sa feminističkim aktivistkinjama u drugim zemljama.[142] Uprkos naporima feminističkih aktivistkinja da u svoje aktivnosti uključe, kako su to one govorile, *svoje sestre muslimanske vjere*, muslimanke su se samo rijetko uključivale u ovakva udruženja, te su preferirale filantropska i kulturna društva. Iako su im se vodeća načela razlikovala, kao i agende i sredstva djelovanja, ova udruženja igrala su ključnu ulogu u preobražaju položaja muslimanke u bosanskim gradovima. Zahvaljujući različitim aktivnostima, poput prikupljanja novca za napuštenu djecu, organizovanja časova opismenjavanja i javnih predavanja, organizovanja mevluda, teferiča, zabava itd., muslimanke su postale vidljive u javnom prostoru, sudjelovale su u donošenju odluka u udruženjima i iskusile moderne oblike društvenosti, poput plesa, pjevanja u horu, organizovanja amaterskih pozorišnih predstava, učestvovanja u natjecanjima ljepote itd.[143]

141 Kujraković, N. (2009), *Osvitanje. Prvo udruženje muslimanki u BiH*, Prilozi, 38, str. 145-164; Bavčić, U. (2003), *Merhamet (1913-2003)*, Sarajevo, Muslimansko Dobrotvorno Društvo Merhamet

142 Emmert, A. T. (1999), *Ženski Pokret: The Feminist Movement in Serbia in the 1920s*, u *Gender Politics in the Western Balkans* (ur. Ramet, P. S.), The Pennsylvania State University Press, University Park, str. 33-50.

143 Giomi, F., „*Standing on our own legs": Muslim women and associational culture in post-Ottoman Bosnia-Herzegovina (1878-1941)*, Budimpešta i New York, Central European University Press (u pripremi, 2015).

Žensko udruživanje i aktivizam

Iako nakon rata nastupa period bijede i spore postratne obnove, između dva svjetska rata došlo je do povećanja urbanih centara i širenja kulture, društvenog djelovanja i obrazovanja. Žensko djelovanje uzima maha i ocrtavaju se jasne granice ženskog pokreta. Žene su se zalagale za pravo glasa, humanitarni rad i obrazovanje koje bi im omogućilo veći izbor profesija.[144] Pokret za emancipaciju žena razvijao se u dva pravca: feminističkom i proleterskom.[145] Mnogobrojne građanske, humanitarne, vjerske, ali i nacionalne organizacije ubrajale su se u feminističke. Ne možemo govoriti o radikalnom feminističkom djelovanju, već prije o umjerenom koje je težilo poboljšanju položaja žene u okviru postojeće matrice i promovisalo humanitarni rad kao žensku djelatnost. Proleterske organizacije usko su povezane sa radničkim pokretom i klasnom borbom. Ono što historija ne bilježi jeste da se period od prve četiri decenije dvadesetog vijeka može smatrati zlatnim dobom ženskog angažmana u ovom regionu,[146] te jasnim začecima feminističkog djelovanja kroz sve spomenute oblike udruživanja. Međutim, samo je nekolicina žena zapamćena i predstavlja dio kulturne baštine danas, jer im je tragove zametnuo Drugi svjetski rat i komunistička ideologija.[147] Općenito, ekonomski i socijalni status stanovništva nije se značajno promijenio stvaranjem nove države.

Već krajem Prvog svjetskog rata bilježi se velikih broj društava i udruženja, od kojih su mnoga postojala i prije rata ali svoj rad obnavljaju tek po njegovom završetku. Registrovano je 1.256 društava u 258 naselja, a najviše u Sarajevskom okrugu (300), zatim u Banjalučkom (248), Tuzlanskom (222), Mostarskom (198), Travničkom (181) i Bihaćkom (107).[148]

144 Ibid.

145 Kecman, J. (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941,* Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, str. 5.

146 Hawkesworth, C. (2000), *Voices in the Shadows, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budimpešta, Central European University Press, str. 123.

147 Ibid, str. 123.

148 Seifija, I. (2008), Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH, Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung, str. 9. Izvor: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sara jevo/06041.pdf (15. maj 2014) preuzeto iz Hadžibegović, I; Kamberović, H. (1997), Or ganizacije civilnog društva u BiH – porijeklo i kontekst, Revija slobodne misli br. 9-10,

Postojala su odvojena ženska društva,[149] ali su žene organizovane i u okviru postojećih nacionalnih društava (Gajret, Prosvjeta, Napredak, Narodna uzdanica).[150] Podaci ukazuju da su ženska društva bila raznorodna, te da su u Sarajevu djelovala 22 društva, u Banjoj Luci 5, Tuzli 4, Mostaru 4, Doboju 3 itd.[151] Neka od njih su bila građanska, neka ljevičarska, ali je bilo i nacionalnih i vjerskih.

Proslava Prvog maja u Sarajevu, 1913. godina

Žene Bosne održavaju prvi javni zbor 8. marta 1913. godine na Međunarodni dan žena, koji se pretvara u protestni zbor na kojem su zahtijevale ekonomsko i političko oslobođenje žena i na kojem je pročitan pozdravni telegram **Klare Cetkin** u ime *Međunarodne organizacije žena socijaldemokratkinja*.[152] Godine 1918. je, također, u Sarajevu proslavljen 8. mart (*Proslava ženskog dana*) gdje je učestvovalo oko 2.000 žena, od kojih je između 300 i 400 bilo muslimanki.

Sarajevo, Asocijacija nezavisnih intelektualaca, Krug 99, str. 48.

149 Na primjer: Udruženje univerzitetsko obrazovanih žena, Kolo ruskih sestara u Sarajevu, Materinsko udruženje u Sarajevu, Društvo za prosvjećivanje žena i zaštitu njenih prava, Dobrotvorno-prosvjetna zadruga Jugoslovenki u Sarajevu, Evangelistička ženska pomoć u Sarajevu, Udruženje jugoslavenskih domaćica, Kolo Srpskih sestara u Čajniču, Rogatici, Srebrenici, Sarajevu, Vlasenici, Društvo Hrvatska žena u Fojnici, Hrvatska katolička Orlica (uz Hrvatski katolički Orao) – Kiseljak, Hrvatske katoličke Orlice – Kraljeva Sutjeska, Vareš, Sarajevo, Hrvatsko katoličko žensko udruženje – Vareš, Dobrotvorna zadruga Srpkinja - Visoko, Dobrotvorna zadruga Srpkinja - Višegrad, Dobrotvorna zadruga Srpkinja - Sarajevo, Cecilijino društvo – Sarajevo, Hrvatsko katoličko žensko društvo – Sarajevo, Hrvatsko materinsko društvo – Sarajevo, Hrvatska žena – Sarajevo, Sociedat de vižitar doljentas – dobrotvorno društvo Jevrejki – Sarajevo. Preuzeto iz: Biletić, S. (2011), *Zbirka arhivske građe o kulturno-prosvjetnim, zanatlijskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941),* Građa Arhiva BiH, izdanje br. 3, str. 97-136. Izvor: www.ceeol.com (15. maj 2014)

150 Kovačević, D. (1972), u Borbeni put žena Jugoslavije, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje, str. 14.

151 Ibid, str. 14.

152 Kecman, J. (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd,Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, str. 15.

U jesen 1919. godine u Sarajevu se osniva *Društvo za prosvjećivanje žene i zaštitu njenih prava* sa ciljem da se bavi obrazovanjem, kao i građanskim i političkim pravima žena. Društvo je izdavalo list *Ženski pokret,* čiji je naziv preuzelo u svom kasnijem djelovanju,[153] na čelu sa feministkinjama koje su se borile za građanska i politička prava i općenito za ravnopravnost. Polazišna tačka djelovanja ovog Društva bio je protekli rat i sve ono za što su se žene pokazale sposobnim u to vrijeme.[154] Zahtjevi feminističkog pokreta odnose se i na lična i na porodična prava, a zahtjev za pravo glasa je bio jasno definisan u građanskim, ali i socijalističkim i komunističkim organizacijama žena.[155] *Društvo za prosvjećivanje žene* kasnije mijenja naziv u *Ženski pokret*. Bore se za pravo glasa, ekonomsku nezavisnost udate žene, priznanje jednakog starateljstva oca i majke nad djecom, osiguranje izdržavanja majke i djeteta putem zakona, izmjene nasljednog prava u korist žene, zaštitu ženske radne snage, uvođenje ženskih inspektora rada, napredovanje u pozivima kojima se žene bave i slobodan pristup u politički život.[156]

U periodu između dva rata u redovima žena neprestano je rastao broj pristalica radničkog pokreta i Komunističke partije.[157] Žene su bile aktivne u sindikalnim organizacijama, radničkim partijama i prvi je bio zahtjev za oslobođenje radničke klase, a tek onda ravnopravnost žene jer je ideja bila da će klasno oslobođenje predstavljati i oslobođenje žene. Već 1917. počinje brže oživljavanje radničkih organizacija i Socijalističke partije u BiH, a u martu 1918. godine formiran je *Ženski socijalistički agitacioni odbor* koji je zajedno sa *Odborom rezervističkih žena* organizovao proslavu 8. marta u kojoj su

153 Čaušević, J. (2013), *Sufražetski pokret(i) u svijetu i BiH*, u Zborniku radova ženske političke akademije, Banja Luka, Helsinški parlament građana Banja Luka, str. 84.

154 Hawkesworth, C. (2000), *Voices in the Shadows, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budimpešta, Central European University Press, str. 186.

155 Stojaković, G. (2011), *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953),* doktorska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Acimsi – Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije: rodne studije, Novi Sad, str. 21.

156 Čaušević, J., n. d., str. 87.

157 Kovačević, D. (1972), u Borbeni put žena Jugoslavije, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje, str. 15.„Žene su učestvovale u štrajkovima i pokretale ih: 1940. godine štrajk duhanske industrije u Ljubuškom, kasnije tekstilne u Mostaru, također 1940. godine švalje štrajkuju u Sarajevu, a radnice Ključa, nakon uspješnog štrajka 1938. godine, ponovo pokreću štrajk 1940.“

učestvovale brojne žene, među kojima i znatan broj muslimanki.[158] Te iste godine, proslava Međunarodnog dana žena koja je održana 24. marta, privukla je 2.000 žena koje su održale Skupštinu u Radničkom domu i donijele Rezoluciju djelovanja.[159] *Sekretarijat žena socijalista* osniva se 1919. godine i do kraja 1920. godine okuplja komunistkinje. Prevod knjige Klare Cetkin, *Žene i studenti* objavljen je 1924. godine. Na inicijativu *Ženskog saveza* iz Srbije, održan je Prvi kongres u Beogradu 1919. godine na kojem se osniva *Narodni ženski savez Srpkinja, Hrvatica i Slovenki* koji okuplja oko 200 različitih društava, između ostalog i mnoga iz BiH.[160] Od 1929. godine djeluje pod imenom *Jugoslavenski ženski savez*, a od 1936. izdaje i svoj glasnik. Na Drugom kongresu Saveza 1920. godine izdvajaju se udruženja sa feminističkim programima i osnivaju feminističku sekciju te se bave građanskim vaspitanjem žena i drugim temama poput obrazovanja, kurseva, predavanja, književnosti i higijene.[161] Iako su bila u članstvu *Jugoslavenskog ženskog saveza*, većina udruženja iz BiH bila je nepovezana te su često i sama bila *faktor nacionalne podijeljenosti i antagonizama*.[162] Godine 1921. zabranjen je rad Komunističkoj partiji pa je većina žena prešla u *Društvo za prosvjećivanje žena*.[163] *Alijansa ženskih društava u Kraljevini SHS* osnovana je 1923. i borila se za politička prava žena, ali i da se rad domaćice prizna kao svaki drugi plaćeni rad, da se prizna jednakost u roditeljskim pravima muškaraca i žena.[164] Godine 1927. grupa intelektualki osniva *Žensku stranku* i aktivno i borbeno nastupa za pravo glasa žena, ali svoj rad prekida 1929. jer se diktaturom u Jugoslaviji zabranjuje rad političkih stranki.[165] Krajem 1927. godine osniva se *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, sa sekcijom i u Sarajevu, koje štiti profesionalne interese žena i traži promjene u građanskom

158 Ibid, str. 13.

159 Kecman, J., n.d. str. 20.

160 Čaušević, J., n. d., str. 86.

161 Ibid, str. 86-87.

162 Kovačević, D., n. d., str. 14.

163 Čaušević, J., n. d., str. 87.

164 Stojaković, G. (2011), *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953),* doktorska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Acimsi – Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije: rodne studije, Novi Sad, str. 21.

165 Čaušević, J., n. d., str. 88.

pravu.[166] Omladinska sekcija ženskog pokreta osniva se 1935. godine i okuplja mlade žene i studentice te postaje mjesto za okupljanje antifašistkinja.[167] Posebno je potrebno podvući da su ženska udruženja organizovale antimilitarističke i antifašističke akcije, zalagale se za puštanje političkih zatvorenika uključujući i komuniste.[168]

Prava žena i njihov položaj u društvu

Prelaz u XX vijek bio je doba paradoksa za žene jer ih je sve više sticalo obrazovanje, a istovremeno je obrazovni nivo velike većine žena u regiji bio katastrofalno nizak.[169] Historijski gledano, tek se sredinom XIX vijeka javlja potreba da se ženska djeca obrazuju, jer su se do tada obrazovali samo muškarci i to uglavnom vjerski.[170] Pismenost je bila veoma niska. Podaci za 1910. godinu navode da je 93,35% žena bilo nepismeno, najviše muslimanki, pa Srpkinja pa Hrvatica,[171] a podaci iz 1931. navode da je stopa pismenosti žena u Jugoslaviji 57,1%.[172] Općenito su se obrazovale žene iz urbanih sredina i centara, a najmanje obrazovane bile su muslimanke zbog konzervativnih vjerskih shvatanja i patrijarhalnih okolnosti u kojima su živjele. Austrougarska uprava je donijela zakon o obaveznoj nastavi poprilično kasno, 1911. godine, ali je zakon sadržavao odredbu prema kojoj se muslimanke izuzimaju iz obaveznog obrazovanja.[173] Ženska misao u javnoj sferi nije bila naročito dobrodošla, te je njihov javni angažman često kritik-

166 Ibid, str. 88.

167 Ibid, str. 88.

168 Popov-Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture,* Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE, str. 74.

169 Hawkesworth, C. (2000), *Voices in the Shadows, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, Budimpešta, Central European University Press, str. 126.

170 Islamović, E. (2004), *Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u BiH za vrijeme austrougarske okupacije,* Ljudska prava – Časopis za sve pravno-političke probleme, God. 5, br. 2-4, Sarajevo, str. 135.

171 Ibid, str. 138.

172 Hawkesworth, C., n. d., str. 162; Jovanka Kecman navodi da je pred Drugi svjetski rat bilo 67% nepismenih žena u Jugoslaviji. (Kecman, J., n. d., str. 443).

173 Islamović, E. (2004), *Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u BiH za vrijeme austrougarske okupacije,* Ljudska prava – Časopis za sve pravno-političke probleme, God. 5, br. 2-4, Sarajevo, str. 137.

ovan i ismijavan, čak i kada su se same zalagale za tradiciju i djelovale suprotno emancipaciji.[174]

Ekonomsku bijedu i teške uslove rada bosanskohercegovačkih žena dopunjavali su surovi zakoni i običaji kojima su žene bile izložene u društvu i porodici.[175] Prema podatku za 1926. godinu, učešće žena u ukupnom broju zaposlenih u BiH bilo je 14,6%.[176] Patrijarhalne ideje o položaju žene, potpomognute nacionalnim i vjerskim idejama o ženinoj ulozi u obnavljanju nacije i očuvanju tradicije, dominirale su u BiH. Iako se ljevičarke zalažu za ravnopravnost, patrijarhat nije doveden u pitanje, posebno u ruralnim sredinama. Mnoga ženska društva su upravo i djelovala u smjeru potvrđivanja patrijarhalne ideologije i podržavanja nacionalne matrice. Udaja je, kao i danas, predstavljala važnu obavezu žene te otvarala put njenom *potvrđivanju* kao majke. *Prestajala je potreba za većim brojem djece, što su žene često kontrolisale ilegalnim pobačajima koji su često imali katastrofalne posljedice po zdravlje pa i sam život žene*.[177] Abortus je tokom cijelog perioda između dva svjetska rata bio zabranjen, te su zakonici propisivali kaznu zatvora za osobu koja uradi abortus (doktori, babice), posebno za osobu koja to učini protiv ženine volje, a žena koja izvrši abortus mogla je biti i oslobođena ukoliko se radilo o vanbračnom djetetu ili je to bilo medicinski opravdano (od 1930. godine).[178] Iako pobačaj vanbračnog djeteta ide u prilog patrijarhalnom ustrojstvu društva putem heteroseksualne bračne zajednice, moglo bi se reći da je dozvoljavanje pobačaja iz medicinskih razloga predstavljalo novinu i išlo u korist prava žena u

174 „Bosanski muslimani uveliko kasne za ostala dva naroda kad je riječ o školovanju djece u državnim školama, što ih dovodi u podređen položaj u društvu. Interesantno je primijetiti da je jedna žena koja se usudila javno iznijeti svoje mišljenje o aktuelnoj temi, pa makar njeno mišljenje u tom vremenu bilo i nazadno, dočekana s toliko uvreda i pogrda, i to od onih koji glasno pozivaju napretku, kulturi i obrazovanju, i koji sebe zovu inteligencijom." Preuzeto iz Žutić, F., *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju muslimanke:* Izvor: http://www.rijaset.ba/images/stories/GLASNIK/7-8-2009/Rasprava-o-emancipaciji.pdf (3. april 2014)

175 Kovačević, D., n.d.

176 Kecman, J., n.d. str. 28.

177 Popov-Momčinović, Z., n.d. str. 71.

178 Drakić, G. (2011), Pr*ekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i projektma koji su mu prethodili,* u Zbornik radova Pravnog fakulteta, vol. 45, br. 3, Novi Sad, str. 533-542.

to vrijeme. Zanimljivo je da na ovim prostorima (kao i danas) postoji praksa po kojoj žena odluči da se želi udati i *ukrade se*. Iako se radilo o prelasku iz jedne patrijarhalne zajednice u drugu, ipak je značajna odlika prakse *ukrala se* to da djevojke bez ičijeg *dopuštenja* stupaju u brak sa osobama koje same izaberu.[179]

Zakonom o zaštiti radnika, koji je donesen 1922. godine, propisane su odredbe kojima se zabranjuje noćni rad za žene, rad dva mjeseca prije i poslije porođaja (sa garantovanom pomoći i osiguranjem), odmor za vrijeme dojenja djece (bez umanjenja plate, kao i za udate i neudate žene) i obaveza poslodavca da podiže dječija prihvatilišta u blizini radnog mjesta.[180] Ove su se odredbe u praksi uglavnom kršile. Jugoslavija nije imala jedinstveni građanski zakonik, te je postojala pravna neusaglašenost u primjeni građanskih propisa u različitim dijelovima zemlje. U BiH su važili zastarjeli Turski građanski zakonik (iz 1858), Turski zemljišni zakon (iz 1867) i Austrijski građanski zakonik (iz 1811) i običajno pravo, koji su umnogome ženu stavljali u neravnopravan položaj.[181] Pravo glasa u BiH žene su dobile tek 1945. godine u Jugoslaviji. Iako su se feministkinje i ljevičarke borile za pravo glasa između dva svjetska rata, često su bile izvrgavane ruglu i podsmijehu čak i među samim ženama.[182] Ono što je zanimljivo u istraživanju materijala iz doba između dva svjetska rata je vrlo česta upotreba rodno osjetljivog jezika u štampi i tekstovima.[183] Danas nepoželjna riječ *feminizam* aktivno se koristila kao ideološka i aktivistička odrednica.

Posebno teške bile su okolnosti života muslimanki. Tokom osmanske vlasti žene su se morale pokrivati ukoliko su izlazile u javnost,

179 Doubt, K. (2014), *Elopment and Ego-Identity in the Narratives of Bosnian Women in Adamović, Mirjana,* u Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy, Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, str. 289.

180 Kecman, J., n.d. str. 46.

181 Ibid, str. 59.

182 Hawkesworth, C., n.d. str. 161.

183 Vidi: Vince, Z., (1954/55), *Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica direktorica, gospođa profesorica*, Zagreb, Jezik, 3/4, *Biletić Sandra u Zbirci arhivske građe građe o kulturno-prosvjetnim, zanatlijskim i sportskim društvima i udruženjima (1919–1941) navodi i nekoliko udruženja koja u nazivima koriste rodno osjetljiv jezik: Udruženje krojačica, ženskih krojača i modistica za grad Sarajevo i srez Sarajevo, 3 udruženja penzionera i penzionerki, Prvo bh. društvo bolničara, bolničarki i bolničkog pomoćnog osoblja itd.*

a ta praksa se nastavila jer su propisi šerijatskog prava primjenjivani i u Kraljevini. Upliv šerijatskog prava u porodičnim, bračnim i imovinskim odnosima dodatno je petrificirao nepovoljan položaj muslimanki.[184] Dolaskom Austro-Ugarske monarhije kršćanke i Jevrejke se otkrivaju, a dolaskom Džemaludina efendije Čauševića na funkciju reis-ul-uleme 1913. godine počinju se voditi otvorene rasprave oko odijevanja i emancipacije žena u kojima se reformatorske ideje sukobljavaju sa konzervativnim. Čaušević uvodi arebicu kao pismo muslimana umjesto orijentalnih jezika na kojima su se do tada obrazovali muškarci.[185] Ustvari su muškarci ti koji vode rasprave o ženskim pravima, a ne žene. Nakon završetka rata vidljivo je postepeno evoluiranje debate o ženskom pitanju uopće, a fokus je bio na otkrivanju i povezanosti pokrivanja sa nepismenošću i nazatkom muslimanske zajednice.[186] *U toku Prvog svjetskog rata, a u vezi sa zapošljavanjem žena u fabrikama, imamo i prve pojave otkrivanja, iz čega se vidi da je zbacivanje zara i feredže bila neminovna pojava uključivanja muslimanske žene u privredne tokove*.[187] U mnogo listova se pisalo o ženskom pitanju, neki od njih su i *Nova žena* iz 1928, *Đulistan*, *Žena danas*, *Ženski pokret* (s prekidima izlazio od 1920. do 1938. godine), *Žena i svijet* 1934, *Jednakost* (o ženskom komunističkom pokretu u BiH), *Glasnik ženskog jugoslavenskog saveza* iz 1938,[188] a napredne stavove iznosilo je i društvo *Gajret* kroz svoj časopis (sa prekidima od 1907. do 1941. godine). *Đulistan*, prvi bošnjački ženski časopis
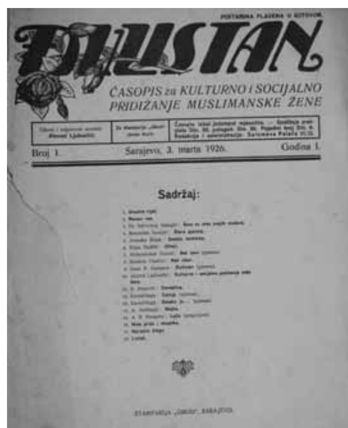
184 Popov-Momčinović, Z., n.d. str. 71.

185 Šeta, Đ. (2011), *Zašto marama? Bosanskohercegovačke muslimanke o životu i radu pod maramom*, Sarajevo, Centar za napredne studije, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, str. 87.

186 Ibid, str. 83: Ahmet Đumišić u djelu *Ko smeta napretku i prosvjećivanju muslimana, a osobito muslimanki?*, iz 1919. godine daje jedan od razloga što se žene ne obrazuju, naime hodže to sprečavaju kao zabranjeno. U korist ženske emancipacije pisali su Ibrahim Džafić, Hasan M. Rebac, te reis Čaušević, naročito u svom referatu iz 1927. godine *Šta je naš napredak i progres*, gdje je šokirao tradicionalnu muslimansku sredinu. Borio se za javno školovanje i protiv izolacije muslimanki, da mogu studirati otkrivenog lica i da postaju doktorice da bi mogle liječiti muslimanke. Podršku su dali Hafiz Ajni Bušatlić, dr. Mehmed Begović i Husein Đozo.

187 Milišić, S. (1996), *Emancipacija muslimanske žene u BiH*, u Urbano biće BiH, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju, str 138.

188 Penava, S., *Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u BiH*, u Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo, 17(1981), sv. 18, str. 273-284.

ĐULISTAN

ČASOPIS za KULTURNO i SOCIJALNO PRIDIŽANJE MUSLIMANSKE ŽENE

Broj 1. Sarajevo, 3. marta 1926. Godina I.

Sadržaj:

za *socijalno i kulturno podizanje muslimanske žene* pojavio se 1926. godine i izdata su samo tri broja u razdoblju od marta do maja 1926. godine. Časopis se bavio modernizovanjem i reformiranjem socijalnog statusa bosanske muslimanke i njenom kulturno-prosvjetnom preobrazbom.[189] Časopis je promovisao obrazovanje i emancipaciju, kroz vjerski i patrijarhalni okvir. Ahmed Ljubunčić je bio glavni urednik i u svom uvodnom tekstu prvog broja, pored ostalog piše:

Organizujmo se, braćo! Razoružajmo okorjele konzervativce, kojima je žena samo predmet i stvar. I neka im bude jasno da je žena u pravu kad kroz nauku traži puteve svega ljudskog savršenstva (…) vrijeme je da riješimo naše najvažnije pitanje - pitanje naše žene.[190]

Osvitanje, prvo udruženje muslimanki u BiH osnovano je 1919. godine i djelovalo do 1930/31, a bavilo se obrazovanjem, moralnošću i produktivno-privrednim učešćem žena u društvu.[191] *Ženski pododbor Gajreta* počeo je sa radom 1920. godine, a glavni cilj djelovanja bio je kulturno podizanje muslimana.[192] Spominje se i *Muslimanski ženski klub* čiji je pravilnik objavljen 1924. godine i koji je imao zadatak da gaji društvenost među svojim članicama i da djeluje na prosvjećivanju muslimanki u svjetovnom i vjerskom pogledu.[193]

---

189 Kujraković, N. (april 2010), *Đulistan, prvi bošnjački ženski časopis*, u Diwan, god. XIII, br. 29-30, JU Javna biblioteka Alija Isaković, str. 150-155.

190 Đulistan, broj 1, str. 9, 1926.

191 Grebović-Lendo, N., *Tragom ženskog aktivizma*. Izvor: http://nahla.ba/tekstovi10.aspx?tid=213 (20. maj 2014)

192 Jovanka V. Čubrilović 1928. godine objavljuje tekst pod nazivom *Ženska udruženja* i predstavlja sljedeća: *Cvijeta Zuzorić, Dobrotvorna zadruga Jugoslovenki, Dobrotvorna zadruga Srpkinja, Eškenasko Gospojinsko društvo, Hrvatska žena, Hrvatsko katoličko žensko udruženje, Kolo srpskih sestara, La Humanidad, Materinsko udruženje, Osvitanje, Primaljsko udruženje, Privredna zadruga djevojaka, Udruženje krojačica, Ženski pododbor Gajreta, Ženski pokret i Ženski pododbor Gajreta*. Preuzeto iz: Grebović-Lendo, Nadina, *Tragom ženskog aktivizma*... Izvor: http://nahla.ba/tekstovi10.aspx?tid=213 (20. maj 2014)

193 Odabrani članci o muslimankama iz periodike (1900–2010). http://www.nahla.ba/cms/tekstovi10/tekstovi_datoteke/131211072941_MALA_ANTOLOGIJA_BOSANSKE_

Jevrejke u BiH su uglavnom bile Sefardkinje i također su živjele u veoma tradicionalnom okruženju. Većina ih je ostajala u kući nakon rane udaje, a tek sredinom XX vijeka Jevrejke počinju raditi.[194] Kao i ostale žene u BiH, počinju se obrazovati tek u XX vijeku, a prioritet i dalje ostaju porodica, djeca, brak i reproduktivni rad. Međutim, Jevrejke se aktivno angažiraju u humanitarnom radu tako da su osnovana brojna jevrejska društva. Ženska jevrejska društva se osnivaju već krajem XIX vijeka, na primjer *La Humanidad* u Sarajevu, koje se bavilo siromašnom djecom, majkama, siročadima i obrazovanjem djevojčica, i *Sociedat de vižitar doljentas*, koje se brinulo o starim i nemoćnim ljudima.[195] Detaljan opis svakodnevice, običaja, djelovanja i pozicije dala je Laura Papo Bohoreta u svom djelu *Sefardska žena u Bosni* iz 1932. godine.

O ženama i njihovim pozicijama pisalo se mnogo u štampi. Ali novinarska profesija za žene nije bila lako dostupna i do 1945. godine novinarke su bile raritet.[196] Jedan od listova namijenjen ženama bio je *Nova žena: moralno etička i socijalna revija* (Sarajevo, 1928).[197] *Ženski pokret*, koji se prodavao i u BiH, bio je feministički časopis za koji *prema objavljenim tekstovima može se zaključiti da su feministkinje iz svih krajeva Kraljevine (SHS) Jugoslavije okupljene u odnosu na ideju feminizma a ne na vladajuću ideologiju nove države*.[198]

Ženski pokret se bavio i usponom fašizma u Evropi i antimilitarizmom kao glavnim obilježjem feminizma.[199] *Jugoslavenska žena* je imala namjeru okupiti feministkinje i baviti se pitanjima borbe za ženska ljudska prava.[200] Međutim, generalno govoreći, žene u BiH se nisu nikada zalagale za radikalni feminizam,[201] a zbog raznolikosti

---

ZENSKE_MUSLIMANSKE_MISLI.pdf (9. april 2014)

194 Freidenreich, H. (2009), *Yugoslavia. Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia, Jewish Women's Archive*. Izvor: http://jwa.org/encyclopedia/article/yugoslavia (1. juni 2014)

195 Freidenreich, H., n.d.

196 Ademović, F. (1998), *Bosanskohercegovačka štampa (1918–1941)*, Sarajevo, Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Soros media centar, str. 276.

197 Stojaković, G. (2011), *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953),* doktorska teza, Univerzitet u Novom Sadu, Acimsi – Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije: rodne studije, Novi Sad, str. 22

198 Ibid, str. 22

199 Popov-Momčinović, Z., n.d. str. 73

200 Stojaković, G., n.d. str. 22

201 Vujković S., n.d.

udruživanja i ideja kojima su se bavile, nisu imale ni zajedničku platformu feminističkog djelovanja unutar BiH.

Književnost

Nafija Sarajlić (1989–1970), kao jedina predstavnica bosanskohercegovačke književnosti austrougarskoga perioda, odgovarala je književnim tendencijama toga perioda iako je u književnom svijetu boravila veoma kratko. Objavila je zbirku priča *Teme* pred sami početak Prvog svjetskog rata (zvanično je zapravo objavljena u jugoslavenskom periodu, 1986. godine). Naime, sama književnost u tom historijskom periodu je bila izravno *prosvjetiteljska* i nastojala je *evropeizirati* bosanskohercegovačku kulturu i njen narod shodno duhu novoga vremena, koji su u suprotnosti sa već arhetipskim životnim stilovima. *Književnost je u namjeri da zabavi i pouči, jasno odabrala pol kojem težim, a koji je istovremeno i magnetično privlači.*[202] Neevropeizirani domaći diksurz je bilo potrebno poučiti novim vrijednostima, za koje se zalagala i Nafija Sarajlić; to je bio ključni topos njenoga teksta. Birajući teme za svoja književna ostvarenja te pružajući tim pitanjima ozbiljan prosvjetiteljski, proevropski tretman, bosanskohercegovački pisci, među kojima i Nafija Sarajlić, postaju instrumenti jednog mehanizma koji nastoji plasirati univerzalni sistem vrijednosti. U njenim crticama prisutne su dvije manihejske determinante, *jaki* ili *slabi*, te velika potreba za naglašavanjem pripadnosti ovim jačima, kao strahom od vlastite drugosti, kako navodi Anisa Avdagić. Njeno književno stvaralaštvo posmatrano unutar postkolonijalnih teorija je artikulisano kroz prvu fazu, kako je objašnjava Fanon,[203] fazu usvajanja evropskih modela

202 Avdagić, A. (2003), *Pripitomljeni diskurz*, u Patchwork, 1, Sarajevo, Rodne studije, str. 123-135.

203 Kako Said navodi, postkolonijalna teorija je svoju kritičku praksu počela primjenjivati u književnim djelima različitih autorica i autora još pedesetih godina prošloga vijeka. Tako je u *Orijetalizmu* revidirana Fanonova problematična pozicija koloniziranog autora ili autorice. Razmišljajući o ulozi spisateljice i pisca u zemljama pod kolonijalnim režimom, mogu se izdvojiti tri faze. Prva faza ili *Adopt* je ona u kojoj se prihvata model evropske književne scene, dok se već u drugoj *Adapt*, evropski koncepti kontekstualiziraju, da bi u trećoj ili *Adept* fazi spisateljica ili pisac počeli zastupati kulturnu neovisnost. To su klasični modeli koji su prevaziđeni u kasnijim strujanjima postkolonijalne kritičke misli, ali svaka-

(engl. *adopt phase*) sa artikulacijom unutar koje ta kultura zapravo ima univerzalnu vrijednost te da ne postoji *treća* vrsta rješenja problema. Njene spisateljske crtice žele na čitatelja i čitateljicu djelovati u odgojnom i nacionalnom smislu, interpelirajući ga/ju i djelujući na stanje nacionalnoga uma i pri tome pokazujući da se nova kultura i novi pogled na svijet ne konstituiše na temeljima koji već postoje, nego kroz evropeizaciju i odbacivanje prethodnih kulturoloških načela. *Činjenica da književnost austrougarskoga perioda pamti rad samo jedne spisateljice, koja je, čini se, imala vlastitu sobu ili barem vlasititi sto, svjedoči u prilog tezi da je pisanje bilo isključivo muška rabota, te da su muškarci, kao u prvom slučaju kolonizatori, odlučivali o vrijednosti književnoga djela*.[204] U takvim uslovima književnu poetiku Nafije Sarajlić, kao i autorica iz prethodnog perioda, ne možemo posmatrati samo kao tekst, nego moramo uzeti u obzir i imperative književnoga stvaralaštva unutar spomenutog konteksta, jer je Nafija Sarajlić bila dosljedna književnim tendencijama toga perioda, prilagođavala se kolonizatorskom diskursu i patrijarhalnom diskursu svoga supruga i učitelja Šemsudina Sarajlića, također pisca. Ona je zapravo *autorica iz sjene*, što *podrazumijeva imitaciju, oponašanje adroteksta, patrijarhalnih modela, s dubokim uvjerenjem da su oni kanonizirani, nezaobilazni i jedino vrijedni*. (...) *Uljujkana u patrijarhalni model življenja, Nafija Sarajlić je pisala s takve pozicije, iz sjene očeva i muževljeva autoriteta*.[205] Njen pripovijedni stil odgovara načelima *ženskoga* teksta sa tendencijama ulaska u *feminilni* tekst, jer strukturu svoga teksta prilagođava sebi, svom senzibilitetu i svom tijelu. Iako ta tjelesnost/pisanje ostaje posve reducirana, shodno kontekstu razumijevanja ženskoga tijela u tom periodu koje ga vidi kroz majčinstvo ili pogled gospodara i muškarca kako navodi A. Avdagić, Nafija Sarajlić se može razumijevati kao autorica na *granici* između *ženskog* i *feminilnog*. Graničnost njene poetike je reprezentuje kao autoricu čiji se rad i angažman ne smije i ne može

ko je ostalo to da je postkolonijalna teorija gradila kritičku svijest unutar okvira književne teorije i da se književnost uzimala kao snažna strategija za uspostavu emancipatorne politike postkolonijalizma. Vidi: Said, W. E. (1999), *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor, kao i Lešić, Z. (2003), *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook, str. 96-110.

204 Avdagić, A., n.d. str. 123-135.

205 Avdagić, A., n.d. str. 123-135.

izbaciti ili zaboraviti, jer predstavlja bitan element ženske historije bosanskohercegovačkog književnoga stvaralaštva. Jedna osnovna škola danas nosi njeno ime.

Period poslije Prvog svjetska rata karakteriše ubrzano buđenje ženskog književnog stvaralaštva, koje se artikuliše u smjeru okupiranja književnosti kao prostora unutar kojeg su muškarci, kao nositelji pera i narativa, u potpunosti dominirali. U ovom književno-historijskom periodu javljaju se književnice, ponajviše pjesnikinje, koje će obilježiti ovu epohu u stilsko-izražajnom značenju kao epohu propitivanja socijalnih tematika, tj. poetika ekspresionizma koje se odnose na faze socijalnog angažmana. Književnice **Vladeta Popović**, **Džemila Hanumica Zekić**, **Danica Drča**, **Jelena Skerlić Ćorović**, **Ljubica Marković**, **Ajiša Filipović**, **Jelena Berndazikowska**, **Irena Feketa**, **Jirina Karasova Milica Stojanović Vlatković**, **Senija Dizdarević**, **Fikreta Pjanić**, **Milica Miron**, **Munevera Čalkić**, **Levi Bernardina Horvat**, **Jela Ostojić** svojim književnim djelima predstavljaju društveni kontekst unutar kojeg su žene bile aktivne u pisanju, ali je njihov trag ostao gotovo pa izbrisan naročito u zvaničnim hrestomatijama i kanoniziranim antologijama.[206] Njihove poetike i toposi koje su obrađivale u svojim tekstovima u skladu su sa tadašnjim strujanjima književne produkcije i konteksta kojem su pripadale. Drugim riječima, njihova književnost nije bila ništa manje vrijedna nego književnost koju su napisali muškarci, a njihova djela možemo posmatrati kao *feminilna* kako ih Grosz definira. Književnica unutar ove epohe bosanskohercegovačkog književnog stvaralaštva nije nikakva nepoznanica ni kao stvarateljica, promotorica pisane riječi ili afirmatorica *feminilnosti*.

Književnice unutar ovog socijalnog konteksta između dva svjetska rata u svojim djelima, a i kroz druge vidove društvenog angažmana, pozivaju na društvenu promjenu, aktivizam, učestvuju u kulturnom i društvenom životu, objavljuju u relevantnim književnim časopisima kao što je *Behar*, osvajaju prostore slobode obrađujući socijalne težnje ženskog pokreta, školsko vaspi-

206 Misli se na kanonske antologije izdavačke kuće Alef pod uredništvom Enesa Durakovića, Sarajevo, 1995.

tanje ženske omladine, razvoj feminizma, ženskoga prava na rad itd., što književnu kritiku, koja se oglušila na ovaj period ženskog književnog stvaralaštva, čini izravno isključujućom i posve mizoginom. Ovaj period karakteriše promjena unutar ženskog književnog stvaralaštva, koje se kretalo u smjeru prevazilaženja epskih narativa, i prosvjetiteljske uloge književnosti same i njenog okretanja ka svekolikom iskustvu svjetske književnosti i kreiranju književno-umjetnički vrijednih narativa koji će se nastaviti nakon Drugog svjetskog rata. Period između dva rata također karakteriše i uključivanje žena u javni diskurs rasprava i polemika o emancipaciji muslimanske žene (**Hatidža Basara**, **Hasnija Berberović**, **Samija Hodžić**, **Derviša Ljubović**) čime se nameću kao govorni subjekti i osvajačice prostora javnoga dijaloga.

Anka Topić (1882–1956) je prva žena u BiH koja je objavila zbirku pjesama, *Izgubljena zvijezda* 1908. godine. Rođena je u Žepču, ali je djetinjstvo i mladost provela u Sarajevu. Završila je učiteljsku školu, kasnije je u raznim gradovima radila kao učiteljica i prosvjetiteljka. Borila se za emancipaciju žena. Danas se dodjeljuje nagrada *Anka Topić* za prvu knjigu poezije žena u BiH.[207]

Laura Papo Bohoreta (1891–1942) je pisala na španskom ladino jeziku poeziju, kratke priče i dramske tekstove, koji su se izvodili i bili veoma popularni među njenim sunarodnjacima. Godine 1932. napisala je djelo *Sefardska žena u Bosni*, koje predstavlja detalje života Sefardkinja od rođenja do smrti. Njeni radovi na ladino jeziku imaju veliki lingvistički značaj. Njen književni i kulturni rad indirektno je potakla Jelica Belović Bernadžikovsa koja je 1916. objavila članak na njemačkom, koji je Laura Papo Bohoreta doživjela kao napad na sefardsku ženu. Zabilježila je običaje, vrijeme, jezik i kulturu sefardske zajednice čime bilježi nemjerljiv doprinos znanju o ovom dobu. Također je dugo bila zaboravljena i neprevođena. *Sefardska žena u Bosni* prevedena je tek 2005. godine.[208]

207 Članak *Nagrada Anka Topić*. Izvor: http://primpo.wordpress.com/2011/08/28/knjizevna-nagrada-“anka-topic”/ (15. maj 2014) i članak *Dodijeljene nagrade Anka Topić. Izvor:* http://www.postaja.ba/index.php/vijesti/epe/648- (15. maj 2014)

208 Vujković, S., n.d.; Freidenreich, H., n.d.; Papo Bohoreta, L. (2005), Sefardska žena u Bosni, Sarajevo, Connnectum

Jovanka Milošević (1878–1937) je bila obrazovana žena iz Banje Luke koja je imala sklonost ka umjetnosti i književnosti. Bila je predsjednica *Dobrotvorne zadruge Srpkinja* koja je osnovana 1901/02, a kasnije preimenovana u *Kolo srpskih sestara*.[209]

Suada Muftić je bila među prvim ženama koje su pisale za *Gajret*. Godine 1932. piše članak u kojem otvoreno poziva da se društvo *Gajret* uključi u proces obrazovanja muslimanki. Članak je jasno pokazao da postoji jaz između žena iz urbanih i ruralnih sredina, te da je on veći među muslimanskim stanovništvom.[210]

Razija Handžić je bila sarajevska književnica. Postavila je idejne temelje za Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH, a kasnije je bila i njegova direktorica.[211] Objavila je zbirku pjesama *Uspravno plamenje* 1977. godine.

Hasnija Berberović je bila prva muslimanka koja je 1909. godine položila državni ispit. Sljedećih 29 godina radila je kao učiteljica. Sarađivala je sa *Gajretom* i osnivačica je i prva predsjednica udruženja *Osvitanje*. Aktivno je radila na emancipaciji žena.

Šefika Nesterin Bjelavac, **Hatidža Đikić** i **P.K. Fatma** su pjesnikinje koje su objavljivale u Gajretu.[212] Pored njih, spominju se imena i drugih pjesnikinja i spisateljica: **Rikica Ovadija**, **Atifa Pandžina**, **Nafija Zildžić**, **Zilkida Berberović**, **Asija Kavazović**, **Kajdafa Efica** (Mostar) i **Zejna Hodžić** (Mostar).

Pozorište

Ženski doprinos stogodišnjem pozorišnom stvaralaštvu najviše se ogleda unutar glume kao umjetničke djelatnosti u kojoj su žene ravnopravno zastupljene sa muškarcima, glumcima. U reprezentacijskom smislu, gluma je oblast unutar koje su žene najviše zastupljene, kako kroz historiju, tako i danas. Međutim, ostale umjetničke

209 Vidi: Gajić, D. D. *Život i stvaralaštvo žena Banjaluke*, Izvor: http://www.6yka.com/novost/47980/upoznajte-zene-iz-proslosti-koje-su-zaduzile-banjaluku- (15. maj 2014)

210 Ibid.

211 Tomić, M., *Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti*. Izvor: http://www.katolicki-tjednik.com/vijest.asp?n_UID=1231 (15. maj 2014)

212 Bošnjačka preporodna književnost. Izvor: http://knjizevnostikonji.blogspot.com/2011/02/bosnjacka-preporodna-knjizevnost.html (15. maj 2014)

djelatnosti koje podrazumijevaju izravno stvaranje ili kreiranje, donošenje odluka, te u društvenom i ideološkom segmentu imaju mnogo veću vrijednost, bile su im uskraćene. Stoga je i danas mnogo manje rediteljica, producentica ili scenaristica, a mnogo više glumica. Rediteljska mjesta su više rezervisana za muškarce, ali neke rediteljice i scenaristice, kojih je i danas manje nego muškaraca reditelja ili scenarista, nastoje osvojiti pozicije koje su ženama kroz historiju ideološki uskraćivane.

Lidija Mansvjetova, rediteljica i glumica, rođena je 1893. godine u Sankt Peterburgu. Studirala je klavir i harmoniju na Konzervatoriju. Godine 1911. dobiva prvi angažman u Odesi i brzo se nameće i publici i kritici brojnim ulogama u Čehovljevim dramama. Glumila je u Beogradu, Sarajevu, Splitu i Zagrebu. Kao rediteljica i glumica djelovala je u Sarajevu, od 1931. do 1946. njezin rediteljski rad je veoma obiman i raznovrstan. Ruska klasična i moderna drama, djela iz južnoslavenske i ostale svjetske književnosti: Turgenjev (*Plemićko gnijezdo*), Gogolj (*Mrtve duše*), Dostojevski (*Braća Karamazovi*), Čehov (*Tri sestre*), Ostrovski (*Šuma*), Škvarkin (*Tuđe dijete* i *Pozajmljena lira*), Čapek (*Bijela bolest*), Pirandello (*Tako je kako vam izgleda*), Ibsen (*Divlja patka*), Krleža (*Leda*), Samokovlija (*Fuzija, On je lud*), Feldman (*Profesor Žič, U pozadini*). Režirala je također i opere: Nedbal (*Poljačka krv*), Lehár (*Zemlja smiješka*), Strauss (*Slijepi miš*), Kalman (Silva). Umrla je u Splitu 1966.[213]

Milica Carka Jovanović (1896–1994) je bila zaposlena u banjalučkom pozorištu kao glumica jedanaest godina. Glumila je i u dugometražnom filmu *Slavica*. Ostvarila je uspješnu glumačku karijeru.[214] **Mara Zeljković-Pavlović** (1914–1979) također je bila glumica koja je od 1932. godine bila aktivna u banjalučkom pozorištu.[215]

---

213 Lešić, J. (1971), *Lada Mansvjetova*, u Narodno pozorište Sarajevo 1921–1971, (Ubavić, V.), Novi Sad, str.316-317.

214 Ibid.

215 Ibid.

Slikarstvo

Adela Ber Vukić (1888–1966), rođena u Tuzli, prva je školovana bosanskohercegovačka slikarica. U Sarajevu je završila Višu djevojačku školu, a potom upisuje Učiteljsku. Godine 1908. odlazi u Beč, prvo u privatnu slikarsku školu, a potom od 1910. do 1914. u umjetničku školu za žene. Iako je tokom školovanja u Beču živjela teško i bez mogućnosti da dobije stipendiju zbog toga što je žena, ipak se izborila za besplatno školovanje u ovom gradu. Po završetku studija, vraća se u Sarajevo gdje joj Prvi svjetski rat onemogućuje da otvori slikarsku školu. Prvu samostalnu izložbu s poteškoćama uspijeva organizovati u Sarajevu poslije Prvog svjetskog rata, 1919. godine, a nakon toga 1939. u Zagrebu. Između dva rata učestvuje u kolektivnim izložbama u Sarajevu, Zagrebu i Novom Sadu. Adela Ber je bila i prva grafičarka u Bosni, a njen grafički rad je trajao gotovo pet decenija. Poznata je po drvorezima kojima je dosegla najviše domete umjetnosti i bila svrstana u sam vrh jugoslavenske grafike. Zanimljivo je istaći da je grafike radila u vrlo teškim uslovima, bez adekvatne grafičke prese, na malim formatima papira, često ih otiskujući i sa obje strane. Adela Ber je bila i prva bosanskohercegovačka slikarica čiji se kompletan opus vezuje za Bosnu. *Teme njenih radova uglavnom su portreti, mrtve prirode ili pejzaži u literaturi okarakterisani kao intimne ispovjesti, svijet žena sa periferije, njihovi domovi, gološava djeca, tihi večernji razgovori na pragu ispred kuće*.[216] Umjetnički opus Adele Ber, nastao u siromašnoj i umjetnički nerazvijenoj sredini, daje jasan i objektivan pogled na Bosnu. Poslije Drugog svjetskog rata godinama je podnosila zahtjev za prijem u Udruženje slikara BiH, ali nikada nije postala njegovom članicom. Nikada nije imala svoj atelje, a tek je 1977. godine napravljena retrospektiva njenog rada u Tuzli.[217]

Lujza Kuzmić Mijić (1889–1959) je rođena u Sarajevu u imućnoj porodici. Studirala je u Beču zajedno sa Adelom Ber. Tri njena rada

216 Vujković, S., n. d., str.51-59.

217 Begić, A. (april-septembar 2004), *Prve likovne umjetnice BiH*, Sarajevo, PEN centar BiH, Bosanska knjiga, str. 3-18.

226 Ibid.

Glava djeteta, *Podvožnjak* i *Sa periferije* čuvaju se u Umjetničkoj galeriji BiH. Prestala se baviti slikarstvom 1928. godine kada je rodila kćerku i posvetila se porodici.[218] Umjetnička galerija BiH joj je napravila retrospektivnu izložbu u Sarajevu i Zagrebu 1983. godine. Zanimljivo je da se Adela Ber i Lujza Kuzmić nisu mogle kao žene upisati na bečku Akademiju te su zbog toga studirale u Umjetničkoj školi za žene, koja je bila mnogo manje konzervativna od Akademije što je značajno utjecalo na njihov rad.[219]

Iva Simonović Despić (1890–1961) je prva bosanskohercegovačka kiparica, koja je u Sarajevo došla iz Hrvatske. Rođena je u Zagrebu, a kao kćerka austrougarskog generala dobila je dobro formalno obrazovanje, usavršavala se u Minhenu i Parizu, a njen talent joj je omogućio izložbe u prestižnim galerijama. Pred kraj Prvog svjetskog rata u Zagrebu upoznaje Acu Despića, sina bogataške sarajevske porodice sklone umjetnosti i za njega se udaje 1920. godine i dolazi u Sarajevo. Do 1941. godine se intenzivno bavi kiparstvom, ali je u tom periodu bila i dvorska kiparica u Beogradu. Imala je dvije samostalne izložbe, u Londonu i Beogradu 1927. godine.[220] Iva je bila slobodoumna kiparica koja se nikada nije potpuno uklopila u svoju patrijarhalnu porodicu. Godine 1931. sagrađen joj je ljetnikovac sa ateljeom nadomak Sarajeva, u Vasinom Hanu. U Sarajevu nije imala samostalnu izložbu, ali se njena djela izlažu sa djelima drugih umjetnika i umjetnica u Londonu, Beogradu, Barseloni, Zagrebu, Ljubljani, Pragu, Brnu i Bratislavi. Ivina opsesija bila je napraviti spomenik majkama palih boraca. *Posvuda u svijetu niču spomenici neznanom junaku. Spomenik podjednako zaslužuju i majke tih junaka*, smatrala je Iva i izradila čak i projekt za taj spomenik, ali on nikada nije realizovan. Nakon oslobođenja Sarajeva, kao simpatizerka kraljevske porodice, bila je uhapšena i dospijeva u istražni zatvor Suda narodne časti. U zatvoru portretira glumca Antu Franjkovića, koji je također bio tu zatvoren. Nakon rata i zatvora za Ivu dolazi težak period, njeni radovi su se vrlo malo naručivali. Sve je više slikala i crtala, a sve

218 Ibid.

219 Vujković, S., n.d.

220 Begić, A. (april-septembar 2004), *Prve likovne umjetnice BiH*, Sarajevo, PEN centar BiH, Bosanska knjiga, str. 3-18.

rjeđe vajala. Umrla je 1961. godine u svom ateljeu. [221]

Rajka Merćje (1904–1961), bosanskohercegovačka vajarka i keramičarka, rođena je u Bileći. Nakon Prvog svjetskog rata seli se u Sarajevo. Studij je započela u Zagrebu na Akademiji kod Ivana Meštrovića, ali je ubrzo odselila u Pariz ne završivši akademiju. Karijeru je ostvarila između dva svjetska rata u inostranstvu. Redovno je učestvovala u izložbama jugoslavenskih umjetnika/ca u inostranstvu.[222] Bila je aktivna u brojnim stručnim, ženskim i humanitarnim organizacijama.[223]

Milena Šotra (1909–2003), slikarica, rođena je u Pješevcu kod Stoca. Poslije udaje seli se sa mužem u Ameriku, a kasnije se zajedno sa njim angažuje u promovisanju komunističkih i revolucionarnih ideja. Malo vremena je imala za umjetničko školovanje jer je bila aktivna u društveno-političkom životu.[224]

221 Slobodna Bosna (17.9.2009), str: 58-62.
222 Vujković, S., n.d.
223 Begić, A., n.d. str. 3-18.
224 Vujković, S., n.d.

Novinarstvo (urednice, novinarke, dopisnice)

Milena Preindlsberger Mrazović (1863–1927) je bila prva zabilježena novinarka u BiH. Porijeklom je iz Hrvatske, a školovala se u Budimpešti. Sa roditeljima se prvo seli u Banju Luku 1908. godine, a godinu kasnije prelaze u Sarajevo gdje boravi do 1919. godine. Bila je jedna od osnivača/ica Zemaljskog muzeja u Sarajevu 1888. godine. Godine 1889. postala je prva žena članica Antropološkog društva u Beču. Književna djela je uglavnom pisala na njemačkom jeziku, a objavila je pet knjiga o bosanskohercegovačkim temama. Od osnivanja lista *Bosnische Post* 1884. godine radi kao saradnica, a njegova urednica i izdavačica postaje 1889. godine. U to vrijeme je bilo neobično da se žena bavi novinarskom profesijom te je stoga otvorila put brojnim drugim ženama na ovom području. BiH je dobro poznavala, mnogo je putovala, a napisala je i vodič kroz ovu zemlju koji je objavljen u Beču 1908. godine. U ratu je radila kao bolničarka. Tužno je da ništa osim dvije priče (*Ciganin i divovi* i *Zlatna djeca*) nije prevedeno na naše jezike. Bavila se proučavanje i promovisanjem BiH i nakon selidbe u Beč 1919. godine.[225]

Vida Čubrilović Koprivica je bila obrazovana i aktivna Sarajka. U pregledanom materijalu, pronađen je njen tekst *Muslimanke i škole za domaćice* u listu *Gajret* iz 1929. godine. Poznat je i njen tekst *Da li je to socijalna pravda?* u kojem se bavi najavljenim otpuštanjem činovnika i udatih žena, čime se ženama potpuno onemogućavao intelektualni rad.[226]

Jovanka Šiljak je bila stalna saradnica lista *Đulistan* i aktivna članica *Ženskog pokreta* u Sarajevu. Promovisala je otkrivanje žena, ali na umjeren način. Bila je društveno angažovana i borila se protiv socijalne nepravde. Umrla je 1962. godine u Sarajevu. **Svjetlana Jergović** također je navedena kao jedna od saradnica lista *Đulistan*. **Umija Vranić** je bila intelektualka iz Sarajeva. Jedna je od osnivačica udruženja *Osvitanje* i dopisnica lista *Đulistan*. **Nira B. Filipović** spomenuta je u tekstu Nus-

225 Šarić, S. (2004), Dvije zaboravljene gospođe, u Most, časopis za obrazovanje, nauku i kulturu, Mostar, god. XXIX, br. 173. Izvor: http://www.most.ba/084/028.aspx (17. maj 2014); Kreševljaković, H. (1927), Milena Mrazović, u Napredak, Sarajevo, god. II, br. 6, str. 89-90; Vujković, S., n.d.

226 Ibid.

reta Kujrakovića kao jedna od dopisnica *Đulistana.*[227] **Katica Višević** je uređivala omladinski list *Bosilje,* koji su 1919/20. izdavale učiteljske pripravnice Zavoda sv. Josipa u Sarajevu. **Stela Zon i Hana Plej** bile su saradnice *Revije* đaka Prve muške gimnazije u Sarajevu, koja je vrlo brzo zabranjena. **Melika Kulenović** bila je urednica *Đulistana,* dok je list kratko izlazio 1926. godine. **Marica M. Vidović** bila je urednica sedmičnika *Nova žena: moralno etička i socijalna revija* 1928/29, a uređivala je i polumjesečni list *Dobra djeca.* **Olga Majstorović** je radila u redakciji *Kulturnog kurira,* koji je izdavala grupa mladih književnika 1936. godine. **Jelena Ostojić** iz Zvornika, bila je članica redakcije lista *Srpska riječ* i sekretarka *Ženskog pokreta* BiH. Među ostalim ženama koje su se oglašavale su **Julka Popović Srdić** (učiteljica rodom iz Sanskog Mosta), **Zorka Babić Mitrović** (iz Mostara), **Mitra Moračina** (učiteljica iz Uvca), **Mara Ljubibratić** itd.[228]

Doktorice

Ševala Zildžić Iblizović (1903–1978) rođena je u Sarajevu. Nije htjela da slijedi *ženski* obrazovni put (koji je vodio učiteljskom pozivu) već je 1919. godine lično tražila saglasnost od reis-ul-uleme Čauševića da upiše mušku gimnaziju, i dobila ju je. Nakon gimnazije upisala je Medicinski fakultet u Zagrebu, a diplomirala je 1931. godine i tako postala prva doktorica muslimanka u BiH. Po povratku u Sarajevo dobila je posao tek nakon dvije godine. Radila je u gradskoj bolnici, na Infektivnom odjeljenju državne bolnice, u Higijenskom zavodu, a karijeru je završila kao specijalistkinja, ginekologinja i pedijatrica u školskoj poliklinici dr. Mare Kurtović 1962. godine.

Maša Živanović, bosanskohercegovačka dokotorica, bila je društveno angažovana na pitanjima prava glasa i ženske emancipacije. Bila je članica delegacije Kraljevine SHS na *Kongresu Inter-*

227 Cijeli pasus zasnovan je na podacima iz: Kujraković, N. (april 2010), *Đulistan, prvi bošnjački ženski časopis,* u Diwan, god. XIII, br. 29-30, JU Javna biblioteka Alija Isaković, str. 150-155.

228 Cijeli pasus zasnovan je na podacima iz: Ademović, F. (1998), Bosanskohercegovačka štampa (1918–1941), Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Sarajevo.

nacionalne alijanse za žensko pravo glasa u Parizu 1926. godine,[229] te je bila predsjednica društva *Ženski pokre*t u Sarajevu.[230] Kasnije se u okviru AFŽ-a bavila problemima prostitucije, rađanja te lobirala da se u škole uvedu predmeti higijena, biologija i seksualno obrazovanje za mlade.[231]

Teodora Krajewska (1854–1935) bila je doktorica iz Poljske. Medicinu je završila u Ženevi. U Tuzlu se doselila 1893. godine gdje je liječila uglavnom žene muslimanke. Šest godina nakon toga preselila se u Sarajevo gdje je ostala do 1928. godine. Pored redovnih doktorskih dužnosti, držala je kurseve iz higijene za djevojke i učila poljsku djecu jezik. Aktivno je zagovarala univerzitetsko obrazovanje žena.[232]

Bronislawa Prasek Calczynska (1887–1969) bila je poljska pedijatrica, koja se sa mužem doselila u Sarajevo 1915. godine. U Sarajevu su bili do 1921. kada se sele u Zagreb, gdje je Bronislawa i umrla. U knjizi *Memoari jedne liječnice,* koja je izdata u Zagrebu 1997. godine, opisala je svoj život i rad u Bosni.[233]

Gizela Janučevska (1867–1943) bila je iz Banja Luke, a završila je medicinu u Cirihu 1898. godine kada žene na većini univerziteta nisu mogle studirati. U Banjoj Luci je izgradila doktorsku karijeru.[234]

Danica Perović (1907–1956) je rođena u Ljubiji, a u Beogradu je završila medicinu. U Banjoj Luci se bavila hirurgijom i bila je članica narodnooslobodilačkog pokreta.[235] **Margita Hercl** (1900–1942) je studirala medicinu u Beču i bila specijalistkinja za dječije boles-

229 Kecman, J., n.d. str. 188.

230 *Jovanka Kecman navodi da je društvo Ženski pokret 1932. godine organizovalo akademiju posvećenu borbi za mir, te da je predsjednica Maša Živanović govorila o potrebi da se svjetski sporovi rješavaju mirnim putem i o naporima i pokretima za mir.* Kecman, J. (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941,* Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, str. 284.

231 Stojaković, G., *Reproductive Work and Maternity in Yugoslavia in time of AFŽ*. Izvor: http://www.uzbuna.org/en/journal/becoming-mother-neoliberal-capitalism/reproductive-work-and-mathernity-yugoslavia-time-afž (18. april 2014)

232 Zbigniew, D. (1970), *Teodora Krajewska*, u Polski Słownik Biograficzny, tom XV

233 Razgovor sa Ivanom Lovrenovićem za Dane, (18. april 2013), Knjige, pjesme, uspomene. Izvor: http://ivanlovrenovic.com/2014/02/knjige-pjesme-uspomene/ (17. maj 2014)

234 Vidi: Draga Daša Gajić, *Život i stvaralaštvo žena Banjaluke*, sažetak preuzet sa. Izvor: http://www.6yka.com/novost/47980/upoznajte-zene-iz-proslosti-koje-su-zaduzile-banjaluku- (22. maj 2014)

235 Ibid.

ti. Vodila je kurseve za majke u Banjoj Luci i bila aktivna članica *Ženskog pokreta* i *Crvenog krsta*.[236]

Muzika

Bahrija Nuri Hadžić (1904–1993) rođena je u Sarajevu, a umrla u Beogradu. Pohađala je mekteb i djevojačku školu kod časnih sestara, učila svirati klavir i violinu. Nakon Prvog svjetskog rata njena porodica se seli u Beograd. Tu je učila pjevanje, a studij je završila na Muzičkoj akademiji u Beču. Tri godine je radila u Bernskoj operi. Po povratku u Beograd 1931. godine igra glavnu ulogu u operi *Salome*, koja ju je i proslavila i izaziva moralnu osudu crkve i publike. Nažalost, prestala je pjevati tokom Drugog svjetskog rata. Bila je prava operska diva.[237]

Julija Pejnović (1903–1987) bila je banjalučka operska pjevačica i glumica. Predavala je klavir u muzičkoj školi i ostavila važan trag na umjetničkoj sceni Banje Luke.

Sofka Nikolić (1907–1982) rođena je u okolini Šapca u Srbiji. Počela je pjevati u Zvorniku 1918. godine. Dolazi iz porodice muzičara, a i drugi muži joj je bio muzičar. S njim se odselila u Mostar i tu je pjevala *Eminu* u duetu sa Aleksom Šantićem. Nakon četiri godine u Mostaru, preselila se u Sarajevo gdje je nastavila svoju muzičku karijeru. U Beograd odlazi 1920-ih godina gdje su je zvali *kraljicom Skadarlije*, a do 1939. godine snimala je i pjevala u mnogim evropskim gradovima, sa orkestrom od 25 muzičara. Bila je prva žena koja je dobila titulu najtiražnije pjevačice Evrope. Snimila je oko 100 gramofonskih ploča sa više od 200 pjesama. Godine 1939. povlači se iz javnog života zbog smrti kćerke. Umrla je u Bijeljini, u kojoj jedna ulica nosi njeno ime. Jedna je od rijetkih Romkinja čije je ime zabilježeno.[238]

Sofka Nikolic, izvor riznicasrpska.net

236 Ibid.

237 Jergović, M., *Bahrija Nuri Hadžić*. Izvor: http://www.jergovic.com/ajfelov-most/bahrija-nuri-hadzic/ (22. maj 2014)

238 Gajić, D., *Buran život Sofke Nikolić*. Izvor: http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuel-

Učiteljice, aktivistkinje, humanitarke, borkinje

Natalija Jović (1900–1969), iz Banje Luke, bila je aktivistkinja *Ženskog pokreta* tridesetih godina prošlog vijeka, a kasnije je nastavila djelovati kroz AFŽ. Doprinijela je razvoju ženskog aktivizma u Banjoj Luci. Drugi svjetski rat je provela u zatvorima, a kasnije se vratila u Banju Luku i radila kao profesorica.[239]

Ilka Böhm je bila predsjednica ženskog jevrejskog humanitarnog udruženja *La Humanidad* u Sarajevu. Društveno vrlo angažovana, koordinirala je aktivnosti na pomaganju onima kojima je pomoć bila potrebna, te doprinosila razvoju i osvještavanju zajednice. Bila je jedna od osnivačica *Asocijacije jevrejskih ženskih društava Jugoslavije* 1924. godine. Deset godina kasnije brojale su članstvo do 40 društava. Ilka je bila jedna od potpredsjednica *Asocijacije*.[240] Njena baka, **Mirjam Hadžijina** je bila poznata babica i narodna doktorica.

Ravijojla Jovetić (1904–1989) iz Banje Luke, bila je vlasnica najprestižnijeg krojačkog salona. Bila je posebno poznata po svojim balskim haljinama.[241]

Žene iz BiH koje su bile angažovane kroz *Kolo srpskih sestara* i koje su se fotografisale za časopis *Žena i svet* tokom 1925. godine su: **Mara A. Pavlović** (Sarajevo), **Kosara Lazarević** (Srebrenica, osnivačica) i **Mara Pribičević** (Bosanski Novi, predsjednica).

Prema podacima iz rada Nusreta Kujrakovića, udruženje *Osvitanje* su osnovale sljedeće intelektualke iz Sarajeva: **Hasnija Berberović**, **Rasema Bisić**, **Almasa Iblizović**, **Šefika Bjelevac**, **Umija Vranić** i **Asifa Širbegović**.[242]

Regina Atijas (1901–1982) iz Bihaća, bila je jedna od prvih Sefardkinja u BiH koja je pohađala klasičnu gimnaziju.[243]

Mubina Đozić (1926–1998/99) iz Bratunca, bila je prva musli-

no.293.html:362953-Buran-zivot-Sofke-Nikolic (15. maj 2014); također vidi web stranicu Muzej Sofke Nikolić na: http://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/ (20. maj 2014)

239 Ibid.

240 Freidenreich, H., n.d.; Papo Bohoreta, L., n.d.

241 Gajić, D. D., n.d.

242 Grebović-Lendo, N., *Tragom ženskog aktivizma. Izvor:* http://nahla.ba/tekstovi10.aspx?tid=213 (20. maj 2014)

243 Freidenreich, H., n.d.

manka u Bratuncu koja je stekla osnovno obrazovanje. Kako je bila efendijina kćerka, svojim primjerom je otvorila vrata škole za sve muslimanke. Bila je aktivna u Narodnooslobodilačkoj borbi te je krčila put za društveni angažman brojnih žena.[244]

Margita Čondrić (1915) je rođena u Tuzli, ali je radila i živjela na području Srebrenice i Bratunca. Bila je prva žena u ovom dijelu Bosne koja je završila babički kurs, te je aktivno radila na pomaganju stanovništvu, zdravstvenom podučavanju i opismenjavanju. Bila je predsjednica ovog dijela BiH *Antifašističkog fronta žena*.[245]

Opće napomene za period Prvog svjetskog rata i međuratno vrijeme

U knjigama, tekstovima, novinama i arhivskoj građi koja je korištena za ovaj rad uočljive su dvije ideološke matrice iz kojih se analizira i posmatra ovaj period. Jedna je socijalistička, a druga nacionalna (često u sprezi sa vjerskom). S jedne strane, radnička klasa aktivno se udruživala na temelju socijalističkih ideja i klasne borbe, a građanska udruženja su promovisala ideje umjerenog feminizma, emancipacije žene kroz obrazovanje te humanitarni rad. Slično su djelovala i vjerska i nacionalna ženska udruženja, ali nisu dovodila u pitanje primat vjere i nacije. Još jedna otežavajuća okolnost za analizu BiH u ovom dobu je isprepletenost podataka i izvora sa ostalim dijelovima tadašnje Kraljevine. Teško je odrediti šta se posebno dešavalo u BiH, a koje su aktivnosti bile dio širih geografskih djelovanja.

Pored te usložnjenosti, postojala je i višeslojnost ženskog djelovanja. Radi se o dugom vremenskom periodu koji se značajno mijenjao (Prvi svjetski rat, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, Kraljevina Jugoslavija, različiti modeli ustrojstva države, diktatura, rast fašizma itd.). Žene su djelovale u skladu sa okolnostima, političkim i ekonomskim odlukama, društvenim kretanjima. Šarenilo aktivizma postoji i između starijih, tradicionalnijih žena i mlađih antifašistkinja i ljevičarki, koje postaju naročito glasne sa porastom

244 Mustafić, M. (2010), *Žene u vremenu, Bratunac,* Bratunac, Forum žena Bratunac
245 Ibid.

fašizma u Evropi. Ali njihove aktivnosti su daleko dosezale, o čemu svjedoče i brojna članstva u međunarodnim ženskim asocijacijama. Ovaj pregled može poslužiti kao osnova za dalji feministički rad na pisanju životnih priča žena koje su nam prethodile.

Crtica o Mici Todorović

Bila je *najorginalnija i najosebujnija ličnost među bosanskohercegovačkim umjetnicima*.[246] Rođena je 1900. godine u Sarajevu, u imućnoj porodici. Godine 1926. diplomirala je na Višoj školi za umjetnost i umjetni obrt u Zagrebu. U Sarajevo se vraća 1932. godine i u svom radu se beskompromisno obračunava sa svim *sakrosanktnim vrijednostima građanskog društva, muško-ženskim odnosima, porodicom, mistikom, religijom, milosrđem, hiperintelektualcima, kapitalom kao izvorom moći itd*.[247] Na početku Drugog svjetskog rata pomagala je svojim prijateljima mladim komunistima, sakrivala u svom domu Avdu Humu, Svetozara Vukmanovića Tempa i druge. Tokom Drugog svjetskog rata bila je odvedena u logor u Jasenovcu, a zatim u logore u Njemačkoj. Preživjela je logore i vratila se nakon oslobođenja u Sarajevo. Učestvovala je u osnivanju Udruženja likovnih umjetnika BiH 1945. godine i Škole primijenjenih umjetnosti gdje je radila kao profesorica do penzije. Prva je imala hrabrosti da 1949. godine izloži ženski akt. Bila je redovna članica Akademije nauka i umjetnosti BiH. Godine 1980. je održana velika retrospektivna izložba Mice Todorović u Umjetničkoj galeriji u Sarajevu, autorice Azre Begić, historičarke umjetnosti. Ova izložba je bila i simbolički vrhunac karijere slikarice koja je tih godina bila cijenjena i nagrađivana. Umrla je 1981. godine u Sarajevu gdje je i sahranjena na groblju Bare.[248]

246 Begić, Azra, navedeno djelo, str. 3-18.

247 Ibid.

248 Izvori: Slobodna Bosna (16.4.2009), str. 58-61. i http://bs.wikipedia.org/wiki/Mica_Todorovi%C4%8 (31.5.2014)

Amila Ždralović

II DIO: 1941–1945.

DRUGI SVJETSKI RAT I ISKUSTVA BOSANSKOHERCEGOVAČKIH ŽENA

... pod posebnim režimom konspiracije, uz velike napore.

Ovaj dio knjige bavi se položajem i djelovanjima žena u BiH za vrijeme Drugog svjetskog rata. Obilježje ovog perioda jeste uključivanje žena u različite oblike aktivnosti narodnooslobodilačke borbe za slobodu unutar koje se profiliraju drugačije društvene vrijednosti uključujući i ideju ravnopravnosti spolova u svim društvenim segmentima. Društvene promjene koje će uslijediti nisu bile samo deklarativne i formalno-pravne prirode, već su ozbiljno dovele u pitanje tradicionalne predrasude i stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu. Novi sociokulturalni kontekst omogućava i stvaranje organizacije *Antifašističkog fronta žena (AFŽ)*. Iako ostaje otvoreno pitanje da li i u kojoj mjeri ovo organizovanje žena može nositi prefiks feminističkog, neupitna je uloga koju je odigralo u procesima emancipacije žene. Pored mnogobrojnih zadatka, žene okupljene oko jedinstvene organizacije AFŽ-a posebno su se isticale svojim kulturno-prosvjetnim radom. Uklanjanjem formalno-pravnih prepreka za uključivanja žena u različite vidove društvenog djelovanja u duhu komunističke ideologije, urušavanjem tradicionalne slike o mjestu i društvenoj ulozi žena kroz njihovo masovno uključivanje u Narodno oslobodilačku borbu (NOB), te osnivanjem AFŽ-a kao jedinstvene organizacije žena koja je između ostalog provodila i različite programe obrazovanja žena – stvorene su ključne pretpostavke za ulazak žena u javnu sferu i njihovo učešće na mjestima donošenja

značajnih političkih odluka. Ipak, ovo se nije desilo što potvrđuju i različite analize (ne)učešća žena u ZAVNOBiH-u i AVNOJ-u,[249] koje se razmatraju u posljednjem dijelu ovog rada.

Vjerski i nacionalni antagonizam

Nakon stvaranja Nezavisne države Hrvatske 10. aprila 1914. godine, BiH se po automatizmu našla u njenom sastavu. Administrativno prestrukturiranje BiH pratila je složena društveno-politička klima koja se gradila u ozračju ideja o hrvatskom porijeklu muslimana u BiH i istrebljivanju srpskog i jevrejskog stanovništva. Uporedo s tim tekle su i pripreme[250] organizacije Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) u BiH za oružanu oslobodilačku borbu, koje su intenzivirane poslije Majskog savjetovanja KPJ.[251] U prvoj polovini maja 1941. godine formiran je pri PK KPJ za BiH Vojni komitet, a zatim i vojni komiteti pri oblasnim i nižim rukovodstvima Partije koji su organizovali prikupljanje oružja, oružane odrede i obavještajnu službu, sanitetske kurseve i slično.[252] Pokretanje oružane borbe i formiranje partizanskih odreda koje se dešava u okolnostima složenih međunacionalnih i međuvjerskih odnosa, poprimilo je ubrzo karakteristike masovnog narodnog ustanka. Na samom početku ustanka uslijed slabih veza sa višim rukovodstvima, aktivnosti ustanka se oblikuju u različitim formama vojne organizacije (gerilski odredi, čete, narodne vojske, bataljoni, brigade, pukovi i divizije).[253] U dominantnoj klimi vjerskog i nacionalnog antagonizma, bh. stvarnost nakon stvaranja Nezavisne Države Hrvatske (NDH) obilježavaju protjerivanja, fizička istrebljivanja, hapšenja i proganjanja, silovanja

249 Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (skraćeno ZA VNOBiH); Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije (skraćeno AVNOJ)

250 Više o ovim pripremama vidjeti u: Leksikografski zavod Sveznanje, (1972), Beograd; *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije (1941–1945) – Od sloma stare Jugoslavije do drugog zajedanja AVNOJ-a,* Knjiga I, (1957), Beograd, Vojni institut JNA, str. 40-44.

251 Filipović, M; Benac A. (1983), *Socijalistička republika BiH – Separat iz II izdanja Enciklopedije BiH,* Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod, str. 118.

252 Ibid.

253 Ibid, str. 120.

žena, pljačkanje i otimanje imovine, paljenja sela i sl.[254] U ovakvim okolnostima žene i djeca postaju posebno ugrožena i izrazito ranjiva kategorija stanovništva.

Zaustavljanje međusobne borbe naroda Jugoslavije bio je jedan od prvih zadataka koji su komunističke revolucionarne snage sebi postavile. U Proglasu Pokrajinskog komiteta BiH koji je izdat neposredno nakon okupacije, Komunistička partija, između ostalog, *poziva sve narode da prestanu sa međusobnom borbom, mržnjom i krvoprolićem*.[255] Programsko opredjeljenje Komunističke partije da je spas BiH u jedinstvu njenih naroda i zajedničkoj borbi, brzo će biti prihvaćeno među ženama, posebno ženama Drvara, Podgrmeča i Kozare.[256] U to vrijeme Partija intenzivno djeluje na stvaranju masovnih političkih organizacija omladine i žena.[257]

Uključivanje žena u narodnooslobodilačku borbu

Komunistička partija Jugoslavije je od samog početka imala u vidu značaj uključivanja žena u različite revolucionarne aktivnosti. Već u vrijeme pripremanja Pete zemaljske konferencije KPJ, kada su održavane pokrajinske partijske konferencije, postavljeno je *pitanje rada među ženama i specijalnih zahtjeva žena, a njihovo pripremanje za ulazak u Partiju smatrano važnim pitanjem partijske politike u ondašnjoj situaciji*.[258]

Na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, posmatrajući kompleksnost ženskog pitanja, izdvojene su četiri grupe primarnih zahtjeva koje

254 *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije (1941–1945) – Od sloma stare Jugoslavije do drugog zadjedanja AVNOJ-a,* Knjiga I, (1957), Beograd, str. 34-35.

255 Kecman, J., n.d.

256 Tako se u Rezoluciji sa zbora žena na teritoriji općine Rujiška (Podgrmeč) između ostalog navodi: „Mi, napaćene žene i djevojke sa sela, okupile smo se danas prvi put da slobodno govorimo o sebi, da kažemo naše mišljenje o narodnoj borbi, da kažemo da mi učestvujemo u njoj, jer uviđamo da će jedino borba donijeti spas našem napaćenom narodu" (Citirano prema: *Borbeni put žena Jugoslavije,* (1972), Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje).

257 Ibid, 121.

258 Čirić-Bogetić, Lj. (1972), *Odluke Pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940–1941*, u Peta zemaljska konferencija KPJ, zbornik radova (Čepo, Z; Jelić, I.), Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatskske/ Školska knjiga, str. 76.

trebaju uvrstiti u svoj program, a to su: 1) zaštita materinstva i ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom djecom; 2) ukidanje dvojnoga morala u javnom i privatnom životu, te uvođenje građanskog braka i mogućnost razvoda; 3) pravo na rad, za jednak rad jednaka plata, zaštita žena na radu, zaštitno zakonodavstvo, pristup ženama u sva zvanja koja odgovaraju njihovoj stručnosti i sposobnosti; 4) priznanje svih političkih prava, a prije svega prava glasa.[259]

U Rezoluciji partijske konferencije KPJ za BiH, održane 27. i 28. jula 1940. godine, između ostalog, navodi se da se mora mnogo ozbiljnije pristupiti radu među ženama, da je potrebno uključiti žene u sve sekcije *vodeći neumornu borbu za ostvarenje načela: za jednak rad jednaka plata i postavljati uvijek i specijalne zahtjeve žena*, te da se kontinuirano trebaju *voditi akcije za opća ženska prava (pravo glasa, ravnopravnost pred zakonom itd.)*.[260]

Imajući u vidu iskustva feminističkih pokreta u svijetu u ovom periodu, mora se primijetiti da različiti pozivi KPJ upućeni ženama da se uključe u narodnooslobodilačku borbu, te generalno dokumenti partizanskih vlasti na početku rata u kojima se stalno naglašava pitanje ravnopravnosti žena, stvaraju utisak izrazito revolucionarnog i liberalnog duha koji gradi pozitivnu klimu za dalju emancipaciju žena. Sve ove dokumente možemo tumačiti i u širem kontekstu komunističke ideologije o ravnopravnosti žena sa muškarcima i/ili potrebe za mobilizacijom i podrškom širih narodnih masa. Prvobitno nije bilo predviđeno mobilisanje žena u borbenim jedinicama, već je njihovo uključivanje bilo zamišljeno kroz ilegalni rad u okupiranim oblastima. Do mobilizacije žena u borbenim jedinicama dolazi zbog potrebe za osobljem u sanitetskim službama, što je aktivnost koja se tradicionalno posmatrala kao podesna za žene.[261] Međutim, žene su se masovno počele prijavljivati u partizanske odrede kao borkinje.

Ne postoje tačni podaci o ukupnom učešću žena u NOV-u, ali procjenjuje se da je riječ o 100.000 žena, te da je u jedinicama obično

259 Ibid, str. 78.

260 Mitrašević, N., *Formiranje inicijatinih odbora AFŽ-a i njihov rad na Kozari u prvoj polovini 1943. godine,* str. 289. Izvor: http://www.znaci.net/00001/165_34.pdf (20. maj 2014)

261 Wiesinger, B. N., (2009), *Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji*, u Historijska traganja, br. 4, str. 208.

bilo osam do deset posto žena.[262] Od oko 100.000 žena koje su se borile u redovima NOV, procjenjuje se da ih je poginulo oko 25.000.[263] Od oko 1.700.000 Jugoslavena/ki, koliko je stradalo tokom Drugog svjetskog rata, oko 620.000 bile su žene, a samo ih je u logorima ubijeno više od 282.000.[264] Kada je riječ o ženama koje su učestvovale u borbi, u obzir treba uzeti i žene iz pozadine koje su dale ogromne doprinose. Pretpostavlja se da je u raznim oblicima aktivnosti NOP-a u periodu od 1941. do 1945. godine učestvovalo oko pola miliona žena BiH.[265]

Uključivanje u borbene jedinice za žene je značilo i početak borbi sa tradicionalnim predrasudama o mjestu i ulozi žene, kako u njihovim porodicama tako i u jedinicama u koje su odlazile. Iz priča o partizankama može se zaključiti da su mnoge od njih u svojim jedinicama bile zadužene i za patrijarhalno definisane *ženske* poslove kao što je kuhanje i šivanje. Međutim, u isto vrijeme obavljaju i poslove koji su patrijarhalno definisani kao *muški* poslovi, a na najteže zadatke se često dobrovoljno prijavljuju. Na taj način su razbijale tradicionalne predrasude i stereotipe o mjestu i ulozi žene u društvu.

Pri analizama položaja žena u BiH u toku Drugog svjetskog rata u fokus se stavlja uloga žena borkinja, bolničarki i ilegalki. Ovo su svakako one uloge koje su bile odlučujuće za emancipaciju žena u BiH, te za izlazak iz patrijarhalnog društva u društvo (makar formalne) jednakopravnosti muškaraca i žena. Međutim, pri tome ne treba zaboraviti ni doprinose onih žena koje su ostajale kući. Iskustvo ovih žena ima zajedničku karakteristiku u svim ratovima: muškarci odlaze na ratište, a poslove koje su oni do tada obavljali preuzimaju žene. Međutim, one nisu dobile na teret samo preživljavanje vlastite porodice, već i preživljavanje zajednice i NOV čija je značajna snaga bila upravo njena pozadina.

Trebalo je zasijati, obraditi i požnjeti poljoprivredne kulture,

262 Ibid.

263 Milinović, D; Petakov, Z. (2010), *Partizanke: Žene u narodnooslobodilačkoj borbi*, Novi Sad, Cenzura, str. 9.

264 Ibid.

265 Biser-Taso N. (2008), *Žene BiH i narodnooslobodilačke borbe*, u Žena u ratu 1992–1995, zbornik radova sa okruglog stola Žena u ratu 1992–1995, (održanog 26. juna 2008. godine u Sarajevu), Sarajevo, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za BiH, Kantonalni odbor Sarajevo, str. 15.

održati stoku, jer bez toga ne bi bilo partizanske vojske kojoj je bila potrebna hrana, obuća, odjeća. Žene sela su prihvatale, njegovale i prenosile ranjenike, za partizanske bolnice obezbjeđivale hranu, a u ofanzivama sklanjale ranjene i bolesne u skloništima i zemunicama. (…) Isto tako, prevoz hrane za vojsku, rušenje komunikacija i važnih objekata za neprijatelja obavljale su većim dijelovima žene.[266]

Nakon Drugog svjetskog rata ispričane su priče i ispjevane pjesme o brižnim bolničarkama i hrabrim borkinjama koje su žrtvovale svoje živote za slobodu. Međutim, kako primjećuje Barbara Wiesinger, *ovakva stereotipna heroizacija sakriva probleme i konflikte vezane za oružani otpor žena, ali i istinske motive, iskustva i tumačenja veteranki*.[267] Tražeći motive uključivanja žena u NOB ne treba zaboraviti da je borba za ravnopravnost spolova bila jedan od segmenata šire narodnooslobodilačke borbe za slobodu.

Žene u pozadini pokazale su se neustrašivim za vrijeme mnogih neprijateljskih ofanziva. Jedna je tako, kad ju je neprijatelj zapitao: *Gdje ti je muž?* Uzdahnula i rekla: *Ah kada će ta sloboda*. On joj je rekao: *Pa sloboda ti je*. Ona je odgovorila: *Ne, moja je slobada za gorama, kad ona dođe onda ću biti slobodna*.[268]

Emancipaciju od patrijarhalne kulture Lydia Sklevicky vidi kao jadan od osnovnih ciljeva kulturne mijene koja se počinje odvijati tokom NOB-a, a AFŽ kao najznačajniji dio ove mijene. Međutim, pitanje je koliko je upravo pitanje emancipacije žena bilo motivirajući faktor za žene da se priključe NOB-u. Mitra Mitrović u svom referatu *Antifašistički pokret žena u okviru NOB-e,* koji je izložila na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, navodi da žene u borbu nisu ušle sa zahtjevom za ravnopravnost.

Nije tome u tom trenutku bilo mjesta, niti je to bilo najvažnije, niti su se preko toga mogle pokrenuti žene u velikom broju. A ravnopravnost je tu, brže nego što se dalo očekivati. Došla je, stekla se kako se jedino i može steći, kroz zajedničku borbu s narodom, za

266 Ibid, str. 12.

267 Wiesinger, B. N., *Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji*, n. d., str. 221.

268 Govor Danice Perović na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, u *Dokumenti 1943–1944*, (1968), Sarajevo, Veselin Masleša, str. 200.

zajedničku slobodu.[269]

U BiH na početku Drugog svjetskog rata nije postojao organizovani feministički pokret koji bi imao jasno definisane ciljeve društvene reforme, koji bi polazili od zahtjeva za određena prava i slobode. S druge strane, komunistička ideologija je ponudila drugačiji socio-kulturalni kontekst unutar kojeg se profiliraju nove društvene vrijednosti među kojima je i ideja ravnopravnosti spolova u svim društvenim segmentima. U ovakvom novom i drugačijem socio-kulturalnom kontekstu individualni napori žena koje se priključuju NOB-u (za)dobivaju nova značenja i daju rezultate koji će na koncu omogućiti da se iz individualnog djelovanje pređe u organizirano djelovanje žena koje se profilira kroz *Antifašistički front žena.*

Borkinje

Poslije ofanziva u Srbiji u jesen 1941. godine Njemačka je težište akcije protiv ustanka u svojoj interesnoj zoni Jugoslavije prenijela u Bosnu, te je uslijedila ofanziva protiv ustanka u istočnoj Bosni od 15. januara do 23. februara 1942. godine (Druga neprijateljska ofanziva), a zatim od početka aprila do sredine juna 1942. godine (Treća neprijateljska ofanziva u istočnoj BiH), a u toku juna i jula ofanziva na Kozaru.[270]

Žene su prije svega kao borkinje i bolničarke učestvovale u navedenim bitkama. U okviru Druge neprijateljske ofanzive, glavnina Prve proleterske brigade prepješačila je 100 kilometara od Jahorine do Foče, preko Sarajevskog polja i planine Igman. Marš u kojem je učestvovalo više od 700 boraca i borkinja, od kojih 50 ranjenih i bolesnih, trajao je oko 18 sati, a odvijao se kroz dubok snijeg, pri temperaturi od -32 stepena. Krajem avgusta 1942. godine Prva proleterska brigada je imala 1.099 boraca/kinja , a od toga 1.027 muškaraca i 72 žene.[271] Sa svakom novom popunom brigade dolazio je i određeni

269 Mitrović, M., referat izložen na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, citirano prema: Sklevicky, L. (1996), *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, Ženska infoteka, sr. 28.
270 Filipovic M; Benac A. (gl.ur.), *Socijalistička republika BiH – Separat iz II izdanja Enciklopedije BiH*, n. d., str. 122.
271 Vuksanović, M., (1987), *Prva proleterska brigada*, Beograd/ Titograd, Narodna knjiga, In-

broj žena – prvo su došle omladinke iz Foče i okoline i iz omladinskih bataljona iz Crne Gore, onda iz Dalmacije i Bosanske Krajine.[272] Procjenjuje se da je ukupno kroz brigadu prošlo 710 partizanki, od kojih su 59 poginule kao bolničarke, a 34 kao borkinje.[273] Dvije su proglašene za narodne heroine: **Olga Jovičić** i **Danica Milosavljević**.

Bitka na Kozari kao dio Treće neprijateljske ofanzive vodila se u junu i julu 1942. godine i mobilizovala je cjelokupno stanovništvo ovog kraja. Obilježje ove bitke je posebno surov odnos prema civilnom stanovništvu. U naredbama i uputama koje su izdali Nijemci i NDH, navedeno je da je potrebno sva lica zatečena u borbi strijeljati, a sve stanovništvo pohvatati i sprovesti u sabirne centre: muškarce iznad 14 godina otpremiti u koncentracione logore, mlade žene i djevojke transportovati na rad u Njemačku, starije žene i djecu raseliti ili otpremiti u Jasenovac.[274]

I u bitkama koje će slijediti žene su dale nemjerljive doprinose. Tako, na primjer, u Bitci na Sutjesci učestvovalo je 16 proleterskih i udarnih brigada iz različitih krajeva Jugoslavije, a u čitavoj grupaciji koja je brojala ukupno 22.148 osoba, 2.883 (13,02%) su bile žene.[275] U mjesec dana koliko je trajala bitka, poginule su 7.543 osobe, a od toga 597 žena od kojih su 352 bile bolničarke.[276] Tokom rata, u NOV-u su služile ukupno 173 doktorice (dobrovoljke) i oko 10.000 obučenih bolničarki.[277]

Narodne heroine

Za svoje učešće u borbi neke žene su odlikovane ordenom *narodnog heroja*. Prema podacima iz publikacije *Heroji*

stitut za Savremenu istoriju/ Pobjeda, str. 133.

272 Ibid, str. 431.

273 Ibid.

274 Lukić, D. (1984), *Rat i djeca Kozare*, Beograd, Narodna knjiga; Izvor: http://www.znaci.net/00001/106.htm (01. maj 2104)

275 Kučan, V. (1996), *Borci Sutjeske*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 39.

276 Ibid.

277 Gavrilović V. (1976), *Žene lekari u ratovima 1876–1845. na tlu Jugoslavije*, Beograd, citirano prema: Wiesinger, B. N. (2009), *Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji*, u Historijska traganja, br. 4, str. 209.

narodnooslobodilačke borbe, ovaj orden su dobile 1.322 osobe, a od toga 1.231 muškarac i 91 žena. Od 91 žene koje su dobile orden narodne heroine poginulo ih je 71, i to najviše od posljedica torture ili egzekucija u zatvorima i logorima.[278] U literaturi se navodi i podatak da je od ukupno 91 žene koje su proglašene narodnim heroinama, 10 bilo iz BiH. Međutim, u analiziranim izvorima se ne daje konkretan spisak ovih 10 borkinja, te se poređenjem različitih publikacija koje se bave partizankama sa prostora BiH, odnosno bivše Jugoslavije izdvajaju sljedeće borkinje:

Danica Materić[279] (1921–1943) rođena je u selu Trnića Brijeg kod Drvara. Bila je učesnica NOB-a i članica SKOJ-a od 1941. godine, te članica KPJ od 1942. godine. Zatim je bila članica Općinskog i Sreskog komiteta KPJ, članica Općinskog i Sreskog odbora AFŽ-a, te zamjenica političkog komesara u Trećoj četi Četvrtog bataljona Desete krajiške brigade. U aprilu 1943. godine zarobljena je i poslije mučenja ubijena u Kninu. Za narodnu heroinu proglašena je 27. novembra 1953. godine.

Lepa Radić[280] (1925–1943) rođena je u selu Gašnici kod Bosanske Gradiške. Osnovnu školu je završila u susjednoj Bistrici, a prvi razred ženske zanatske škole pohađala je u Bosanskoj Krupi, dok je ostale razrede završila u Bosanskoj Gradiški. U njenoj biografiji zapisano je da se još kao učenica isticala marljivim radom i ozbiljnošću, te da je već tada čitala naprednu literaturu. Bila je angažovana i u pripremama ustanka, odnosno radila je na sakrivanju oružja. U novembru 1941. godine uhapšena je kao i drugi članovi njene porodice. Uz pomoć ilegalnih partizanskih saradnika/ca, izlazi iz zatvora 23. decem-

Vješanje Lepe Radić, Prijedor, 1943. godina

278 Despotović, Lj; Šljukić, S; Gavrilović, D; Perica, V; Velikonja, M., *Mitovi epohe socijalizma*, Novi Sad/ Sremska Kamenica, Centar za istoriju, demokratiju i pomirenje/ Centar za evropske pravno-političke studije, str. 111.

279 Biografija preuzeta iz: Beoković, M. (1967), *Žene heroji*, Sarajevo, Svjetlost, str. 231-232.

280 Ibid, str. 339-340

bra 1941. godine. Poslije izlaska iz zatvora sa sestrom Darom, Lepa postaje borkinja Sedme partizanske čete Drugog krajiškog odreda. Kratko vrijeme je bila bolničarka, a zatim slušateljica omladinskog kursa u selu Lamovita pod Kozarom i skojevska aktivistkinja na prijedorskom terenu. Krajem maja 1942. godine poslata je kao politička radnica na područje Pogrmeča, gdje se istakla u radu sa omladinom i učestvovala u skoro svim aktivnostima na ovom području. Uhvaćena je 8. februara 1943. godine zajedno sa zbjegom koji je predvodila, a u kojem je bilo 150 žena i djece o kojima se brinula. Nijemci su je osudili na smrt vješanjem, a kazna je javno izvršena u Bosanskoj Krupi (tada je imala 17 godina). Sa njom je poginula i Smiljka Ćosić-Rašeta. Za narodnu heroinu proglašena je 20. decembra 1951. godine.

Marija Bursać[281] (1920–1943) rođena je u selu Kamenici kod Drvara. Godine 1939. završila je domaćinski kurs u svom selu i bavila se domaćinstvom. U NOB je stupila 27. jula 1941. godine i te iste godine postaje skojevka. Krajem ljeta 1942. godine primljena je u KPJ. Prvo kao članica Odbora fonda i radne čete u selu, a zatim kao predsjednica Seoskog odbora USAOJ-a[282] i članica Odbora AFŽ-a, pa komesarka radne čete i članica Općinskog i Sreskog odbora AFŽ-a, aktivno doprinosi NOP-u u jesen 1941. i tokom cijele 1943. godine. Početkom februara 1942. godine otišla je na svoj lični zahtjev u Desetu krajišku udarnu brigadu, gdje je prvo bila bolničarka u Drugoj četi Prvog bataljona, a kasnije borkinja-bombašica Prve, pa Treće čete Trećeg bataljona sve dok nije ranjena u borbama na Prkosima u noći 17. na 18. septembar 1943. godine prilikom izvlačenja ranjenog druga. U priči o Mariji Bursač zapisano je da je uprkos bolovima na nosilima cijelim putem pjevala narodne pjesme. Od posljedica ranjavanja umrla je 23. septembra 1943. godine. Neki autori/ce smatraju da je upravo Marija Bursač razbila stereotip *partizanske bolničarke* poginuvši junački u izravnoj borbi s neprijateljem.[283] Za narodnu heroinu proglašena je 15. oktobra 1945. godine.

Milka Bosnić[284] (1928–1944) rođena je u selu Vrtoče kod Drvara.

281 Ibid, str. 11-12.

282 Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije (skraćeno USAOJ)

283 Despotović, Lj. i drugi, *Mitovi epohe socijalizma*, n. d., str. 111.

284 Biografija preuzeta iz: *Heroji jugosavenske narodnooslobodilačke borbe 1941–1945,* Izvor: http://

Pred rat je bila učenica prvog razreda građanske škole i iako još uvijek dijete pridružuje se aktivnostima drvarske omladine. Učestvovala je u prikupljanju hrane i odjeće za partizane, u čišćenju grada, previjala je ranjenike i radila na pisanju i lijepljenju parola. Pred desant na Drvar postala je skojevka. Tada je bila kurirka u komandi mjesta. Poginula je kada je imala svega 16 godina, a za narodnu heroinu je proglašena 17. maja 1974. godine.

Analize starosne strukture pokazuju da je polovina narodnih heroja/heroina otišla u rat s manje od 25 godina, a samo njih 325 je imalo više od 30 godina. Od ukupnog broja poginulih i umrlih narodnih heroja/heroina troje su bili mlađi od 17 godina. **Milka Bosnić** je imala samo 16 godina kada je poginula posle svog poznatog podviga – skidanja ćebeta sa partizanskog tenka prilikom desanta na Drvar, u maju 1944. godine.

Rada Vranješević[285] (1918–1944) rođena je u selu Rakavice kod Banje Luke, u svešteničkoj porodici. Osnovnu školu je završila u selu Glogovac, kod Prnjavora, a nižu gimnaziju u Derventi i Banjoj Luci. Potom je upisala Učiteljsku školu u Banjoj Luci, iz koje je izbačena 1932. godine zbog svojih političkih stavova. Dalje školovanje je nastavila u Trgovačkoj akademiji u Skoplju, iz koje je također izbačena zbog svog političkog rada. U svojoj dvadesetoj godini postala je članica SKOJ-a. Početkom 1939. godine uspijeva dobiti posao u Savezu nabavljačkih zadruga državnih činovnika u Beogradu. Krajem 1940. godine, poslije štrajka u Savezu činovničkih zadruga čija je bila i organizatorica, uhapsili su je i izbacili iz službe. U NOP je stupila 1941. godine. Tokom ljeta te godine ilegalno je radila u partijskoj organizaciji Banje Luke, a u septembru po nalogu KPJ odlazi na oslobođenu

www.titomanija.com.ba/e-knjige/Narodni%20heroji%20Jugoslavije.pdf (20. maj 2014)

285 Biografija preuzeta iz: Beoković, M. (1967), *Žene heroji*, Sarajevo, Svjetlost, str. 365-366.

teritoriju Podrgrmeča, gdje postaje članica prvog Okružnog komiteta KPJ i sekretarica OK SKOJ-a. Početkom novembra 1942. godine postaje članica biroa Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu. Bila je predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a, članica Centralnog odbora AFŽ-a i članica ZAVNOBiH-a. U desantu na Drvar 25. maja 1944. godine zarobili su je njemački padobranci, a kasnije je ubijena prilikom pokušaja bijega. Za narodnu heroinu proglašena je 27. jula 1951. godine. Tokom svog kratkog života bila je dosljedna sebi i svojim idealima, hrabra, istrajna i požrtvovana.[286]

Radojka Lakić[287] (1917–1941) rođena je u Skender-Vakufu. Otac joj je bio učitelj, pa je još kao dijete stalno se seleći sa porodicom obišla mnoga mjesta u BiH. Još dok je pohađala bijeljinsku gimnaziju pridružuje se revolucionarnom omladinskom pokretu, a 1935. godine postaje članica Saveza komunističke omladine Jugoslavije. U Beogradu upisuje prvo Tehnološki fakultet, a potom se prebacuje na Filozofski. U SKOJ je primljena 1935. godine, a u KPJ 1937. godine. Otada se posvećuje ilegalnom radu u okviru studentskog pokreta i njegovih udruženja u Beogradu, a preko ljeta u Bijeljini i Sarajevu. U NOP stupa 1941. godine i radi ilegalno u okupiranom Sarajevu kao sekretarica partijske ćelije na Baščaršiji, sve dok nije uhapšena u septembru iste godine. S obzirom da nije željela otkriti svoje ilegalne veze, osuđena je na smrt zbog *veleizdaje NDH* i 28. septembra strijeljana na Vracama u Sarajevu. Za narodnu heroinu proglašena je 8. juna 1945. godine.

Ravijojla Janković Rava[288] (1919–1944) rođena je u selu Osijek kod Sarajeva. Zbog siromaštva svoje porodice završila je samo dva razreda građanske škole u Sarajevu, a potom se prebacila u Stručnu domaćinsku školu *Kolo srpskih sestara*. Prvih dana ustanka 1941. godine stupa u Semizovačku četu NOP-a odreda Zvijezda u Vlakovu, a u novembru iste godine odlazi na Okruglicu, u Visočku četu Vareškog bataljona istog odreda. U martu 1942. godine dobrovoljno je stupila u Prvi istočnobosanski udarni proleterski bataljon, koji je u maju 1942.

286 Izvor: http://www.6yka.com/novost/47980/upoznajte-zene-iz-proslosti-koje-su-zaduzile-banjaluku (20. maj 2014)

287 Ibid, str. 105-106.

288 Ibid, str. 57-58.

godine ušao u grupu udarnih bosanskih bataljona, a 2. avgusta u selu Šekovići od njih je formirana Šesta istočnobosanska udarna brigada. Sav borbeni put tih jedinica prošla je Ravijola Janković Rada kao borkinja s puškom, kao bombašica, bolničarka, referentica saniteta. Poginula je 3. novembra 1944. godine kod Crvenih Stijena na vrhu Romanije kao poručnica. Za narodnu heroinu je proglašena 20. decembra 1951. godine.

Vahida Maglajlić[289] (1907–1943) rođena je u Banjoj Luci. Od samog djetinjstva Vahida je pokazivala odlučan duh i namjeru da prkosi svim društvenim normama i očekivanjima patrijarhalne sredine. U njenoj biografiji zapisano je da se uz svoju braću, napredne intelektualce, upoznala sa radničkim pokretom i angažovala u različitim akcijama (radničkim priredbama, izletima, organizovanju predavanja i sl.). Bila je angažovana i po pitanju emancipacije žena, prvo kao sekretarica, a potom i predsjednica *Ženskog pokreta*. Odmah po okupaciji priključuje se NOP-u, a od maja 1941. godine je i formalno članica KPJ. Kao izuzetna organizatorica, u Banjoj Luci održava razgranate mreže ilegalnih veza, punktova i *baza* smještaja i međusobno povezuje ilegalce, skriva ih od policije, snabdijeva odjećom i dokumentima i sl. U oktobru 1941. godine je uhapšena ali uspijeva pobjeći i priključiti se partizanskim odredima. Od tada radi na oslobođenoj teritoriji Kozare, Podgrmeča i Bihaća, uglavnom sa ženama. Okuplja ih u NOB, a naročito uspješno organizuje muslimanke u Cazinskoj krajini. Na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, izabrana je za članicu Centralnog odbora AFŽ-a. Poginula je 1. aprila 1943. godine u selu Velika Ruiška. Za narodnu heroinu proglašena je 20. decembra 1951. godine.

Dragica Pravica[290] je rođena u selu Bjelača kod Trebinja, u imućnoj seoskoj porodici. Nakon završene gimnazije u Dubrovniku pridružuje se naprednom omladinskom pokretu, a za vrijeme studija na Filozofskom fakultetu u Beogradu učestvuje u političkim akcijama napredne studentske omladine i SKOJ-a. Nakon kapitulacije Kraljevine Jugoslavije učestvuje u pripremama za oružanu borbu: prikuplja oružje, formira prve partizanske jedinice, a aktivno učestvuje i u oružanim

289 Ibid, str. 183-184.
290 Ibid, str. 266-267.

akcijama. U Komunističku partiju Jugoslavije ulazi u ljeto 1940, a potom se vraća u rodni kraj. U Trebinju je rukovodila političkim radom koji se ticao omladine i žena, a u NOB-u obavlja niz dužnosti, kao naprimjer dužnost sekretarke Sreskog komiteta SKOJ-a za Trebinje i članice Odbora AFŽ-a. Uhapšena je krajem 1942. godine. Unatoč mučenjima koje je doživjela, nije odala informacije koje su tražili od nje, te je 27. juna 1942. godine streljana u selu Ljubomiru. Za narodnu heroinu je proglašena 8. juna 1945. godine.

Uz gore navedene heroine, potrebno je spomenuti i **Đorđinu-Đinu Vrbicu**[291] (1913–1943), koja je rođena u Podgorici, u Crnoj Gori, ali je jedan dio svog života provela u BiH gdje je i poginula. Bila je članica SKOJ-a od 1932. godine, a u KPJ je primljena 1934. godine. U Podgorici je 1932. godine završila Trgovačku akademiju, ali kao politički kompromitovana posao je dobila tek nakon tri godine u Finansijskoj direkciji u Sarajevu, gdje je radila svega deset mjeseci. Početkom marta 1936. godine je uhapšena, te je u zatvoru provela skoro šest mjeseci. Vraća se u Podgoricu, a potom upisuje Ekonomsko-komercijalnu visoku školu u Zagrebu. I ovdje je bila uključena u ilegalni partijski rad te po drugi put biva uhapšena prilikom dijeljenja letaka 11. maja 1937. godine. Nakon suđenja odlazi u Beograd i nastavlja svoj politički rad kao i školovanje na Ekonomskom fakultetu, gdje biva ponovo uhapšena. U martu 1941. godine vraća se u Crnu Goru i uključuje se u pripreme za ustanak. U proljeće 1942. godine za vrijeme Treće neprijateljske ofanzive povlači se sa crnogorskim partizanskim jedinicama u Bosansku krajinu. Od jula 1942. godine do maja 1943, radi na glamočkom srezu kao članica SK KPJ gdje je zadužena za agitaciju, propagandu i rad sa ženama. Na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a odabrana je za Centralni odbor. U maju 1943. godine na svoj lični zahtjev odlazi sa Drugom krajiškom brigadom u centralnu Bosnu kao članica Politodjela, da bi se povezala sa crnogorskim jedinicama. Na tom putu je i poginula 29. maja 1943. godine od minobacačke granate na rijeci Blatnici kod Teslića. Za narodnu heroinu je proglašena 24. jula 1953. godine.

Orden narodnog heroja, osim pojedincima/kama, dodjeljivao se i grupama, odnosno vojnim i društveno-političkim organizacijama. Tako

291 Ibid, str. 433-434.

je ovim priznanjem kolektivno odlikovan i Okružni komitet SKOJ-a za Drvar koji je stradao prilikom Sedme neprijateljske ofanzive 25. maja 1944. godine.

Rad na okupiranoj teritoriji

U Drugom svjetskom ratu stvoren je novi lik žene: *žene-borca koja je u toku borbe politički izrasla i sazrela i oslobodila se da vodi i odlučuje o svim pitanjima borbe i narodnog života*.[292] Ovaj novi lik će kasnije biti sveden na predominantnu sliku bolničarke – partizanke.

Veliki broj žena uključivao se i u ilegalni rad u okupiranim gradovima, koji je između ostalog podrazumijevao i sakupljanje podataka i obavještenja o vojnim i političkim namjerama neprijatelja, sakupljanje oružja i lijekova za vojsku, organizovanje akcija protiv skupoće, gladi, crne berze, terora i nezakonitih hapšenja, pomaganje porodica čiji su članovi otišli u partizane/ke ili zatvore te slanje hrane i ostale pomoći zatvorenicima.[293] Obavljajući ove zadatke hiljade ilegalki su bile hapšene, mučene, izvođene pred prijeke sudove, streljane i javno vješane, ali mnogobrojni zapisi potvrđuju da, unatoč svemu, najveći broj njih nije odavao informacije o komunističkom pokretu.

Za širenje i distribuciju propagandnog materijala žene Banje Luke, Bijeljine, Mostara, Sarajeva i drugih gradova BiH veoma često su koristile muslimansku nacionalnu nošnju, pa su pod zaštitom zara i feredže raznosile propagandni materijal i dostavljale ga do raznih punktova.[294] Također, mnoge ilegalke su obavljale kurirske poslove, te su *uspješno prenosile važne poruke sa slobodne teritorije ilegalcima ili iz okupiranih gradova rukovodstvima partizanskih jedinica*.[295] Ukupni podaci o rezultatima mnogih ilegalnih aktivnosti često nedostaju, ali se u literaturi često ocjenjuje da su ovakve aktivnosti bile masovne i da su obuhvatale veliki dio stanovništva u okupiranim

---

292 Govor Danice Perović na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a, (1968), u *Dokumenti 1943–1944*, Sarajevo, Veselin Masleša, str. 200.

293 *Borbeni put žena Jugoslavije*, (1972), Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje

294 Vukčević, S. (1985), *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije*, Beograd, Vojnoistorijski institut, str. 32,148.

295 Ibid, str. 147.

gradovima. U mnogim okupiranim gradovima su radile radionice u kojima se proizvodila odjeća i obuća za partizane, a veoma često se skupljao i različit materijal, naprimjer sanitetski materijal, koji se potom slao partizanskim jedinicama na slobodnim teritorijima.

U Sarajevu se već u prvim danima ustanka počelo sa prikupljanjem materijala i opreme za potrebe prvih ustaničkih oružanih snaga, kao razni aparati, radio-stanice, dvogledi, mjerne sprave, sanitetski materijal, oprema za propagandnu tehniku, pisaće mašine, ciklostil, šapirografi, papir i drugo, a potom se taj materijal početkom ustanka prebacivao posebnim kanalima i vezama izvan grada.[296] Također, na nekoliko mjesta u gradu održani su sanitetski kursevi na kojima su u najvećem broju žene dobivale znanja o pružanju prve pomoći. Kako se navodi u publikaciji *Sarajevo u revoluciji*, ove kurseve pohađale su, između ostalog, i **Radojka Lakić**, **Olga Nakić**, **Ankica Pavlović Albahari**, **Hanika Altarac**, **Milja Lonco**, **Zlata Kabiljo**, **Donkica Perera**, **Slavica Miličević**, **Branka Blažek**, **Slavica Kujundžić**, **Emica Kapri**, **Minja Pravica**, **Ranka Drašković**, **Lepa Čarkić**, kao i **Dušanka Teofanović**, **Lujza Pajić** i **Senija Pilavdžić**, u čijim stanovima su se neki od ovih kurseva i održavali.[297] Mnoge od ovih žena su se početkom rata priključile partizanskim jedinicama.

Veoma često se predviđa, kako u svom istraživanju uočava Emily Greble Balić, da mnogi dijelovi BiH nisu bili obilježeni isključivo borbom, otporom i anarhijom, već su imali funkcionalnu lokalnu vlast sa aktivnim društvenim i kulturnim ustanovama. Jedan takav primjer je Sarajevo koje je bilo najvažniji grad u unutrašnjosti NDH. U ovom vojnom, administrativnom i kulturnom centru građani i društvene vođe prilagodili su škole,[298] pozorišta, kafane, pijace, novine, muzeje i klubove teškim ratnim uslovima, a djelovala su i brojna društva među kojima su se posebno isticali muslimansko dobrotvorno društvo *Merhamet*, hrvatsko kulturno društvo *Napredak* i hrvatsko-muslimansko kulturno društvo *Narodna uzdanica*. S jedne

296 Albahari, N. (1977), *Od aprilskog rata do ustanka*, u Sarajevo u revoluciji: Komunistička parija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka, Knjiga II, Sarajevo, str. 50.

297 Ibid.

298 Greble Balić, E. (2006), *Posljednji mjeseci ratnog perioda: Sarajevska iskustva*, u 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine (ur. Kamberović, H.), Sarajevo, Institut za istoriju, str. 131-133.

strane, ova društva su, kako uočava Emily Greble Balić, održavala život grada posebno u posljednjoj godini rata, postepeno preuzimajući različite javne funkcije – organizujući škole, predavanja i ispite, radeći na nabavci i daljoj raspodjeli hrane, gradeći i održavajući izbjegličke logore i dječije domove. S druge strane, ova društva su bili vjerni čuvari tradicionalnih nacionalnih i vjerskih vrijednosti. Svojim djelovanjem ova društva su dovela *do savršenstva neke oblike političkog konzervativizma (npr. antidemokraciju i antikomunizam), tradicionalizma (npr. žene u privatnim sferama), te nacionalizma (bilo hrvatskog bilo muslimanskog) i vjerskih vrijednosti (svetost braka, razdvajanje muškaraca od žena u javnosti, žene pod zarom i feredžom, itd.).*[299] S obzirom na izrazito krute i konzervativne stavove, ova društva su posebno bila zabrinuta zbog političkih aktivnosti mladih žena koje su djelovale u antifašističkim krugovima.

Borba ovih društava da održe tradicionalne i vjerske vrijednosti obuhvatala je, također, i rad sa mladim ženama. Bilo je poznato da se male grupe žena – muslimanke, katolikinje i pravoslavke – tajno okupljaju i djeluju u antifašističkim krugovima. Društvene vođe su priznavale da masovno antiratno raspoloženje dovodi do otpora i pro-liberalnih stavova koji su u suprotnosti sa vjerskim i nacionalnim vrijednostima za koje se društva bore. Neke djevojke su završile u zatvoru zbog krađe drveta. Druge su bile uhvaćene kako razmjenjuju seksualne usluge za hranu i ogrjev. Muslimanska društva su također bila zabrinuta izvještajima o ženama izbjeglicama koje su sklapale ilegalne (nereligiozne) brakove.[300]

Ženski odjeli *Merhameta* i *Hurijeta* tokom 1945. godine su pokušavali da se bore protiv pada religioznih vrijednosti, tako što su ohrabrivali mlade žene da se angažuju u humanitarne svrhe nadajući se da će pronalazak alternative za političke aktivnosti mlade žene usmjeriti prema tradicionalnoj ulozi žene u društvu.[301]

Za socijalnu historiju ostaju otvorena mnoga pitanja o svakodnevnom životu u okupiranim gradovima u BiH. Priču o okupiranim teritorijama obilježava i masovno stradanje Jevreja i Jevrejki koje

299 Ibid, str. 140-141.
300 Ibid, str. 141.
301 Ibid, str. 133.

su se na samom početku Drugog svjetskog rata našle pod udarom mjera koje su propisale centralne i lokalne vlasti NDH.[302] U Sarajevu, naprimjer, do sredine 1942. godine svi Jevreji i Jevrejke, osim onih koji su se uspjeli priključiti partizanima ili koji su uspjeli ilegalno preći na teritorije pod italijanskom okupacijom, bili su odvedeni u koncentracione logore.[303] Jevreji i Jevrejke su se u NOB u BiH uključivale u znatno većem broju nego što je to bio slučaj u drugim pokrajinama,[304] a veliki broj Jevrejki dao je svoje doprinose kako na početku samog ustanka, tako i kasnije u partizanskim jedinicama, kao naprimjer **Hana Ozmo**, **Roza Papo** i **Tinka Romano** (Sarajevo), sestre **Flora**, **Lela** i **Mica Levi** (Banja Luka), **Herta Baum** i **Judita Hajon** (Bijeljina), **Ruta** i **Zlata Salom** (Jajce), **Matilda Artac-Perrera** (Vlasenica), i brojne druge.[305]

Pretpostavke stvaranja samostalne organizacije žena

Žene su potpomogle partizanski rat čime je stvorena podloga za novu društvenu ulogu žena. Ta nova uloga je prepoznata i kroz tzv. Fočanske propise, koje je u februaru 1942. godine izdao Vrhovni štab, a u kojima su date upute za rad Narodnooslobodilačkih odbora kao organa nove revolucionarne vlasti. U ovom dokumentu su definisani osnovni principi nove revolucionarne vlasti, među kojima su princip ravnopravnosti spolova i prava glasa za sve osobe starije od 18 godina.

Krajem 1942. godine razvitak ustanka u istočnoj BiH nagovještavao je početak novog poleta NOP-a, a značajnu ulogu u jačanju jedinstva naroda i njegovom aktiviranju na platformi NOB-a imale su masovne borbene organizacije omladine i žena.[306] Rezultat osnaženog razvoja NOP-a bili su osnivačka Skupština AVNOJ-a

302 Romano, Jaša „Jevreji Jugoslavije 1941-1945.“ „Žrtve genocida i učesnici NOR-a“, Savez Jevrejskih opština Jugosavije, Beograd. Izvor: http://www.znaci.net/00001/191.htm, (01.08.2014)

303 Nisim Albahari „Od aprilskog rata do ustanka“, U: „Sarajevo u revoluciji: Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka, Knjiga II, Sarajevo, 1977., str. 50.

304 Ibid, str. 215.

305 Ibid, str. 220-240.

306 Filipović, M; Benac A. (gl.ur.*), Socijalistička republika BiH – Separat iz II izdanja Enciklopedije BiH*, n. d., str. 123.

(Bihać, 26. i 27. novembar 1942), Prva zemaljska konferencija AFŽ-a Jugoslavije (Bosanski Petrovac, 6, 7. i 8. decembar 1942. godine) i osnivački Kongres USAOJ-a (27, 28. i 29. decembar 1942. godine).[307]

Prva zemaljska konferencija AFŽ-a održana je koncem 1942. godine, ali samo stvaranje AFŽ-a počelo je ranije. Prethistorija AFŽ-a se može pronaći u strategiji Komunističke partije Jugoslavije, koja je u periodu između dva svjetska rata bila, između ostalog, usmjerena ka uključivanju žena u različite organizacije radničkog pokreta. Međutim, tek tokom Drugog svjetskog rata počet će se raditi na stvaranju samostalne organizacije žena. Ovakvo organizovanje se dešavalo odozdo, a prvi organizovani oblici žena bili su aktivi i odbori koji su zajedno sa omladinskim organizacijama obavljali niz značajnih poslova, kao što je obrada zemlje, sakupljanje hrane i njeno sklanjanje pred neprijateljima, briga za ranjenike i djecu, kurirski poslovi i slično.[308] Specifičnost društvenog i političkog organizovanja žena u toku Drugog svjetskog rata, u odnosu na prethodne periode ženskog udruživanja, nalazi se u njegovoj masovnosti, uključivanju velikog broja žena sa sela, žena iz različitih društvenih slojeva te žena različitih nacionalnosti. Tako je u Saničkoj dolini u blizini Ključa u ljeto 1942. godine nakon oslobađanja ovog kraja osnovana Prva radna brigada koja je radila na žetvi, vršidbi žita i branju voća i povrća, a u njoj je bio i veliki broj žena.[309] Radne čete žena su organizovane tamo gdje se ukazala potreba, te je tako u zimu 1942. godine 800 žena Kozare organizovano u radnim četama krenulo u Lijevče polje, koje je bilo udaljeno preko 30 kilometara kako bi izvukle žito iz sela u kojem je bio neprijatelj. Nakon uspješno obavljenog zadatka vraćajući se zatekle su svoja sela u plamenu.[310]

Za vrijeme borbenih zatišja žene su obilazile sela i održavale skupove žena na kojima se govorilo o ciljevima NOB-a, ali i potrebi žena da se uključe u borbu kako bi se što prije završio rat.[311] Dakle, iako je jedan od glavnih zadataka ženskog okupljanja bila dalja mobilizacija žena i njihovo uključivanje u borbu, sama analiza ovog udruživanja

307 Ibid.
308 Biser-Taso, N., n.d., str. 13.
309 *Borbeni put žena Jugoslavije*, (1972), Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje
310 Ibid.
311 Biser-Taso, N., n.d. str. 14.

pokazuje da je ono bilo prožeto etikom brige. Rat je percipiran kao borba za mir. U publikaciji *Borbeni put žena Jugoslavije* navodi se da su najčešće u salama u kojima su se okupljale žene stajali natpisi sljedećeg sadržaja: ***Za živote naše djece, za mir naših domova da nikada više ne bude klanja i ubijanja – mi smo se ujedinile***. U Rezoluciji sa zbora žena na teritoriji Rujiška navodi se da će jedino borba da donese spas napaćenom narodu, ali se pred Narodnooslobodilačku vojsku postavlja i zahtjev da svoju čast nikada ne okaljaju *krvlju braće druge vjere koji nisu ništa skrivili* te da ne dopuste da na Narodnooslobodilačku vojsku *padne prokletstvo hiljade nesretnih majki druge vjere nad grobovima njihove nejake djece*.[312]

Dana 21. avgusta 1941. godine u Drvaru je održana Skupština žena Drvara i okoline, na kojoj su razmatrani zadaci žena u pogledu njihovog sudjelovanja u NOB-u i pružanja pomoći partizanskim jedinicama te organizovanju žena na teritorijalnom principu.[313] U proljeće 1942. godine na inicijativu Vrhovnog štaba u Foči je održana Konferencija žena istočne Bosne na kojoj je učestvovao veliki broj muslimanki.[314]

Rad na organizovanju žena intenzivirat će se 1942. godine, pa je u martu 1942. godine formiran Sreski odbor žena za srez Drvar, a već su u aprilu u svim drvarskim selima postojale organizacije žena; sredinom 1942. godine na području Podgrmeča formirane su organizacije žena u 72 sela koliko ih je tada bilo; na području Ključa i Mrkonjić Grada do kraja 1942. godine bilo je 25 seoskih odbora; na oslobođenoj teritoriji zapadne Bosne u toku 1942. godine organizacijama AFŽ-a bilo je obuhvaćeno preko 40.000 žena.[315]

Prva zemaljska konferencija AFŽ-a

Organizacije AFŽ-a će postati izuzetno važne jer su imale ulogu kanala preko kojih su žene *artikulisale svoje zahtjeve za ravnopravnošću*

312 Citirano prema: Borbeni put žena Jugoslavije, (1972), Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje

313 Ščapec, S. (2013), *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske

314 Biser-Taso N., n. d., str. 14.

315 *Borbeni put žena Jugoslavije*, (1972), Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje

sa muškarcima u svim oblastima društva.[316] Zlatiborka Popov Momčinović smatra da je AFŽ bio *najznačajniji oblik organizovanog učešća žena u revolucionarnoj borbi i izgradnji društva.*[317]

Prva zemaljska konferencija *Antifašističkog fronta žena Jugoslavije* održana je u periodu od 6. do 8. decembra 1942. godine u Bosanskom Petrovcu. Na njoj je učestvovalo 166 delegatkinja iz svih krajeva Jugoslavije, a prisutnima se obratio i Josip Broz Tito, čiji je govor prvi put u cjelini objavljen u prvom broju *Žena danas*, a u izvodu ga je donijela i *Borba* (br. 30) iz decembra 1942. godine. Kasnije je u svim krajevima zemlje umnožavan u raznim *tehnikama*, zajedno sa osnovnim materijalima sa Prve zemaljske konferencije AFŽ-a.

Vaša današnja skupština ima veliko historijsko značenje. Antifašistički pokret žena postoji u Jugoslaviji već odavno, ali nikada nije mogao u svojoj punoj organizacionoj formi doći do takvog izražaja kao što je danas došao. (...) Možda netko na strani sanja da će u Jugoslaviji poslije rata početi opet sve po starom, pa će žene preći u kuhinju i neće odlučivati ni o čemu. Ali, žene su, drugovi i drugarice, položile ispit zrelosti; one su pokazale da su sposobne ne samo da rade u kućanstvu, nego i da se bore s puškom u ruci, da mogu i vladati i držati vlast u rukama. I ova skupština je dokaz da naše žene ozbiljno primaju sudbinu naroda i svoju sudbinu u svoje ruke. Antifašistička fronta žena, koja je uspjela da ujedini žene za velike ciljeve borbe, za konačnu pobjedu nad okupatorom i njegovim slugama, ima cilj da dovede žene do konačnog oslobođenja, da izvojue njihovu građansku ravnopravnost, društvenu ravnopravnost.[318]

Na Konferenciji AFŽ-a svoje referate su podnosile kako intelektualke i radnice tako i delegatkinje sa sela.[319] U Rezoluciji AFŽ-a uočava se da je priključivanje žena NOB-u bio ključni historijski trenutak emancipacije žena i procesa dostizanja ravnopravnosti spolova:

U redovima Narodnooslobodilačke vojske i na oslobođenoj teri-

316 Stojčić, M. (2009), *Proleteri svih zemalja – Ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989,* u Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas (ur. Tomić, Đ; Atanacković, P.), Novi Sad , Cenzura, str. 110.

317 Popov Momčinović, Z., n.d. str. 77.

318 Govor druga Tita od 6. decembra 1942. godine, na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a

319 Sklevicky, L. (januar, 1984*), Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodooslobodilačke borbe 1941–1945*, Historical Contributions, Vol 3./ No. 3.

toriji, žene su stekle potpunu ravnopravnost u vojsci, one zauzimaju sve političke i vojne funkcije prema zasluzi i sposobnosti; na oslobođenoj teritoriji dobile su pravo biranja i pravo da budu izabrane, te su postale članovi narodnooslobodilačkih odbora i Antifašističkog vijeća narodog oslobođenja Jugoslavije.[320]

U toku priprema za Konferenciju definisani su, a na samoj Konferenciji konkretizovani, zadaci AFŽ-a, koji se, kako piše Lidija Sklevicky, mogu podijeliti u dvije velike grupe: a) zadaci na pomoći vojsci i organizaciji pozadine te b) zadaci s obzirom na specifični položaj žena (politička i kulturna emancipacija žena).[321]

Konferencija je definisala i najvažnije zadatke koje Centralni odbor AFŽ-a treba da realizuje, a među tim zadacima se izdvajaju sljedeći: organizovanje Odbora AFŽ-a; organizaciono učvršćivanje i osamostaljivanje organizacija AFŽ-a; veće angažovanje žena u izgradnji narodne vlasti i pomoći AVNOJ-u; planski i sistematski rad na političkom i kulturno- prosvjetnom uzdizanju žena te obuhvatanje nepismenih žena alfabetskim kursevima, pokretanje lista *Žena danas* i slično.[322] Na Konferenciji je izabran i Centralni odbor AFŽ-a, a za predsjednicu je izabrana **Kata Pejnović**, predsjednica *AFŽ-a* u Lici. Odbor je prvobitno imao 29 članica, a na Plenumu koji je održan 25. i 26. oktobra 1943. godine proširen je na 38 članica.[323] Socijalni sastav Odbora potvrđuje da je cilj ove organizacije bio okupiti žene iz svih socijalnih slojeva. Naime, Odbor se sastojao od 14 intelektualki, 9 seljanki, 8 radnica, 5 činovnica i 2 domaćice.[324] Međutim, strategija homogenizacije jedinstvene organizacije žena, koja se realizuje kroz insistiranja na uključivanju žena iz različitih socijalnih slojeva, veoma često je, prema mišljenju nekih autorica, graničila sa nepovjerenjem prema ženama iz *viših* slojeva i ženama koje su dolazile iz vjerskih organizacija.[325]

320 Rezolucija Prve zemaljske konferencije AFŽ-a. Citirano prema: Sklevicky, L. (januar, 1984), *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodooslobodilačke borbe 1941–1945*, Historical Contributions, Vol 3./ No. 3.

321 Sklevicky, L. n. d., str. 106.

322 Sklevicky, L. n.d.

323 Ibid, str. 93, 105.

324 Ibid, str. 105.

325 Ibid, str. 93, 105.

Centralni odbor AFŽ-a imao je zadatak da koordinira rad AFŽ-a, pomaže nižim odborima i radi na njihovom osamostaljivanju. S druge strane, niži odbori (seoski, mjesni, općinski, kotarski, okružni, oblasni i pokrajinski) imali su zadatak da redovno informišu Centralni odbor o stanju organizacije.[326] Predviđeno je da se rad na neoslobođenoj teritoriji odvija putem većeg broja masovnih aktivnosti, dok je na neoslobođenoj teritoriji bilo potrebno tražiti druge načine da se žene vežu za organizaciju. U gradovima je trebalo formirati ilegalne odbore po ulicama, tvornicama, radionicama i sličnim mjestima, koji će okupiti mase žena oko sebe i uključiti ih u različite oblike borbe (sabotaže, bojkot tržišta, mobilizacija za NVO i slično). Ovakva organizaciona shema doživljava svoju preobrazbu 1944. godine kada dolazi do reorganizacije AFŽ-a.[327] Ova reorganizacija znatno će poljuljati autonomiju i samostalnost AFŽ-a, a posebno s obzirom na činjenicu da odbori AFŽ-a nakon reorganizacije odgovaraju strukturama narodne vlasti, te da se dotadašnje aktivistkinje AFŽ-a integrišu u te strukture.[328]

Ratna organizacija AFŽ-a

Lyadia Sklevicky pravi razliku između dvije ratne faze organizacije AFŽ-a. Prvu fazu (1942– 1943) karakteriše autonomija AFŽ-a unutar Narodnooslobodilačkog pokreta, dok je druga faza (1944–1945) zapravo faza direktne submisije, i transmisionog je karaktera.[329] Samostalnost organizacija AFŽ-a, koja je obilježila prvu fazu ove organizacije, naglašena je još u Direktivnom pismu CK KPJ o zadacima AFŽ-a od 2. novembra 1942. godine u kojem se navodi da je AFŽ pod utjecajem Partije, te da su partijske organizacije dužne da joj pomognu, ali ostavljajući joj samostalnost i punu inicijativu u radu. Međutim, već se 1944. godine, unatoč svim aktivnosti-

326 Organizacionu strukturu AFŽ-a izložila je u svom referatu na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, Cana Babović. Vidjeti više u: Sklevicky, L. (januar, 1984), *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodooslobodilačke borbe 1941–1945,* Historical Contributions, Vol 3./ No. 3. str. 100-101.

327 Sklevicky, L. „Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941. – 1945.“, n.d.

328 Ibid, str. 101, 108.

329 Sklevicky, L., *Konji, žene, ratovi*, n.d., str. 86.

ma koje su provodile organizacije AFŽ-a, počinje postavljati pitanje da li je potrebno da i dalje postoji jedna posebna organizacija žena.[330]

Nakon Konferencije na kojoj je AFŽ nastavio proces stasavanja u jedinstvenu organizaciju svih žena Jugoslavije, s obzirom da se na Konferenciji uvidjelo da AFŽ nije čvrsto provedena u svim krajevima, delegatkinje su dobile zadatke da po povratku na teren formiraju inicijativne odbore koji bi djelovali dva do tri mjeseca i izvršili pripreme za formiranje stalnih odbora.[331]

S obzirom da su, kako primjećuju mnoge autorice i autori, žene svoje zadatke shvatale ozbiljno i odgovorno, tokom 1943. godine nastavio se intenzivan rad na organizacionom razvoju AFŽ-a, te se formiraju mjesni, seoski, okružni i pokrajinski odbori kako na oslobođenoj tako i na neoslobođenoj teritoriji. Tako su organizovani i ilegalni gradski odbori AFŽ-a u Sarajevu, Tuzli, Mostaru, Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Banjoj Luci i drugim mjestima.[332] Omasovljenje organizacije dešavalo se veoma brzo.

Agitaciju za omasovljenje organizacije vršile su same aktivistkinje u sklopu svojih redovnih poslova – prilikom okupljanja u mlinovima gdje su dolazile u dodir sa ženama iz drugih sela koja nisu obuhvaćena organizacijom, zatim prilikom ispomoći na podizanju popaljenih kuća, kao i pri obradi polja. O svakoj ovakvoj agitaciji ili akciji referisano je na sjednicama Odbora (…). U mnogim mjestima članice AFŽ-a preuzimale su na sebe i brojne druge obaveze, posebno u selima u kojima nije bilo muškog življa. Tako su žene u selu Gunjevcima bile glavna radna snaga na zadacima pokreta. Jedan od veoma važnih zadataka je bilo zbrinjavanje ljetine. U tu svrhu se već u proljeće 1943. godine formiraju omladinske radne čete, koje su, pored omladinki, okupljale i žene, a često su one bile i mnogo brojnije. Požnjeveno žito se nosilo na desetine kilometara na leđima do Kozare i partizanskih magazina. Briga oko ranjenika skoro uvijek je bila zadatak žena i njihove organizacije. Hrana, odjeća i druge potrepštine organizovano su nošene do partizanskih bolnica u Ko-

330 Stojaković, G., n.d. str. 16.

331 Mitrašević, N., *Formiranje inicijativnih odbora AFŽ-a i njihov rad na Kozari u prvoj polovini 1943. godine,* n. d., str. 289.

332 Kecman, J., n.d.

zari u određenim vremenskim razmacima, u 15 dana ili kraće, zavisno od količine prikupljene hrane ili pak od vojne situacije. Isto tako je ženska organizacija pomagala narodnooslobodilačkim odborima oko ishrane partizanskih jedinica na terenu. Sve ove zadatke obavljale su žene uz svoje obaveze u kući i prema ukućanima.[333]

Pored mnogobrojnih zadatka, žene okupljene oko jedinstvene organizacije AFŽ-a isticale su se i svojim kulturno-prosvjetnim radom. Također, i u Rezoluciji AFŽ-a, koja je usvojena na Prvoj zemaljskoj konferenciji AFŽ-a, među različitim aktivnostima žena tokom prvih osamnaest mjeseci rata ističe se, pored direktnog i indirektnog učešća u borbama, i rad na kulturno-obrazovnom polju koji se očituje u pokretanju i održavanju alfabetskih kurseva, raznih drugih kurseva i ženske štampe.[334] Kulturno-obrazovni rad nakon Prve zemaljske konferencije AFŽ-a, list *Front slobode* u svom izdanju od 7. novembra 1943. godine opisuje na sljedeći način: *Počele su raditi kulturne grupe, uvježbavati skečeve, recitaciju, pjesme itd. Čitalačke grupe za čitanje radio vijesti i partizanske štampe, i analfabetski tečajevi itd.*[335]

Ako krenemo od pretpostavke da je obrazovanje uslov svakog intelektualnog i političkog djelovanja žena, onda s obzirom na kulturno-obrazovnu djelatnost AFŽ-a možemo neupitno zaključiti da je ova organizacija bila ključni faktor emancipacije žena. U ovom kontekstu, posebno je važno spomenuti opću politiku NOP-a koja je bila usmjerena na opismenjavanje i opće obrazovanje stanovništva, koja je prihvaćena i kroz konkretne aktivnosti realizovana upravo kroz organizacije AFŽ-a.

Naime, Drugi svjetski rat je zatekao siromašnu školsku tradiciju u BiH, što potvrđuju podaci o broju i mreži osnovnih i srednjih škola, o broju djece koja su obuhvaćena osnovnim obrazovanjem, o broju i procentu nepismenog stanovništva koji je dostizao procent i do 75%.[336] NOP je ulagao velike napore u kulturno-prosvjetni rad koji

333 Mitrašević, N., *Formiranje inicijativnih odbora AFŽ-a i njihov rad na Kozari u prvoj polovini 1943. godine,* n.d., str. 465.

334 Rezolucija Prve zemaljske konferencije AFŽ-a. Citirano prema: Sklevicky, L. (januar, 1984), *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodnooslobodilačke borbe 1941–1945*, *Historical Contributions*, Vol 3./ No. 3.

335 Žene u narodnooslobodilačkoj borbi, Front slobode, 7. novembar 1943, str. 11.

336 Kožar, A. (2006), *O nekim aspektima obrazovno-odgojne politike narodnooslobodilačkog pokreta na području BiH (1941–1945),* u 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata:

se ogledao prije svega u masovnom opismenjavanju stanovništva prvo putem individualnih, a onda i masovnih, organizovanih analfabetskih kurseva na slobodnoj teritoriji. Azem Kožar u svojoj analizi obrazovne politike NOP-a objašnjava da su na slobodnoj teritoriji pokretana tri tipa osnovnih škola: kursevi za nepismene, narodna osnovna škola i Narodni univerzitet. Analfabetski kursevi su bili zamišljeni kao škola u malom u kojoj se, pored učenja pismenosti i računice, stiču znanja iz narodne historije, društvenih nauka i osnovnih elemenata ekonomije. U osnovnu narodnu školu su se upisivale osobe od 6 do 14 godina starosti, na analfabetske kurseve od 14 do 40 godina, dok je Narodni univerzitet trebao da pruži opća i stručna znanja školovanim kadrovima.[337] Također su organizovani i *raznovrsni sadržaji kulturno-prosvjetnog rada: održavana su predavanja za narod, konferencije, usmene novine, otvarani domovi kulture, formirani pjevački horovi, diletantske i muzičke sekcije, otvarane čitaonice i biblioteke*.[338] Veliki dio ovih aktivnosti na sebe je preuzimao AFŽ.

Lydia Sklevicky prosvjetne aktivnosti AFŽ-a posmatra kroz tri razine.[339] Osnovna razina se odnosi na analfabetske kurseve koje AFŽ organizuje i prije svog zvaničnog osnivanja na slobodnoj teritoriji. L. Sklevicky zaključuje da je velika *zasluga AFŽ-a da su nepismene majke počele učiti uz svoju djecu, a kursevi su se propagirali i npr. plakatima sa slikama s kursa uz parolu:* Smrt nepismenosti – prosvjeta je oružje protiv neprijatelja.[340] Drugu razinu obrazovnih djelatnosti predstavljali su kursevi političkog obrazovanja koji su, kako objašnjava L. Sklevicky, imali zadatak da upoznaju žene s ciljevima NOB-a, značenjem NOO-a i ravnopravnosti žena, te ih osposobiti za daljnji samostalni rad. Treću razinu predstavljalo je pisanje za žensku štampu i propagiranje njenog čitanja.

Jednako obrazovanje jeste pretpostavka društvene ravnopravnosti. Obrazovanje žena u različitim društvenim kontekstima pokazalo se kao prvi, ako ne i jedini, uslov da žene pokažu svoje sposobnos-

kako se sjećati 1945. godine (ur. Kamberović, H.), Sarajevo, Institut za istoriju, str. 239-240.

337 Ibid, str. 231-233.

338 Ibid, str. 238.

339 Sklevicky, L., n. d., str. 30.

340 Ibid.

ti, postanu nezavisne te da ravnopravno s muškarcima učestvuju u različitim vidovima društvenog djelovanja uključujući i političko. Ako na ovaj način posmatramo obrazovanje, kao što to čine brojne feministkinje (npr. Mary Wollstonecraft), može se zaključiti da su kulturno-prosvjetne aktivnosti AFŽ-a utjecale na dalje uključivanje žena u javnu sferu kako u ratnom tako i u poslijeratnom periodu.

(Ne)učešće žena u ZAVNOBiH-u i AVNOJ-u

U prvoj polovini 1943. godine BiH je bila poprište borbi u četvrtoj i petoj ofanzivi, čiji će rezultati biti oslobađanje skoro cijele teritorije (izuzev Sarajeva i nekoliko gradskih centara te uporišta duž značajnih komunikacija).[341] Ovo je bio period snažnog uspona NOP-a, a prema mišljenju mnogih autora, snažan oslonac narodnoj vlasti u okupljanju i aktiviranju naroda na platformi NOP-a i obavljanju složenih zadataka vojske i rukovođenju privredom, prosvjetom, zdravstvom i drugim oblastima društvenog života bile su organizacije AFŽ-a i USAOJ-a.[342]

U septembru 1943. godine počele su pripreme za održavanje Osnivačke skupštine ZAVNOBiH-a, koji će se na prvom zasjedanju u Mrkonjić Gradu (25. i 26. novembar 1943. godine) konstruisati kao najviše političko tijelo NOP-a u BiH. Na ovom zasjedanju prisutne je u ime AFŽ-a pozdravila **Rada Vranješić**, članica Centralnog odbora AFŽ-a, koja je istakla da su žene, uzevši značajno učešće u NOB-u, postale značajan oslonac NOP-a.[343] Međutim, velike narative o novoj ulozi žene kao ravnopravnog političkog subjekta nije pratilo adekvatno prisustvo žena u procesima donošenja značajnih političkih odluka. Tako npr., Vera Katz analizirajući i komparirajući podatke o visokoj zastupljenosti žena u vojsci i neznatno učešće vijećnica u radu AVNOJ-a i ZAVNOBIH-a zaključuje da *u odnosu na brojne obaveze u vojsci i u civilstvu, učešće žena u političkim tijelima nije adekvatno pratilo stupanj njihove angažovanosti.*[344]

341 Filipovic M; Benac A. (gl.ur.), *Socijalistička republika BiH – Separat iz II izdanja Enciklopedije Bosne i Hercegovini,* n.d. str. 124.
342 Ibid, str. 125.
343 ZAVNOBIH, Dokumenti 1943–1944, (1968), Sarajevo, Veselin Masleša, Sarajevo, str. 32.
344 Katz, V. (2011), *O društvenom položaju žena u BiH 1942–1953*, u Prilozi, 40, Sarajevo, str. 139.

Od 247 vijećnika/ca na Prvom zasjedanju ZAVNOBiH-a bile su samo četiri žene (0,6%), i to: **Mevla Jakupović** (radnica iz Tuzle), **Zora Nikolić** (radnica iz Sarajeva), **Danica Perović** (kapetanica iz Banje Luke, upravnica bolnice Jedanaeste divizije) i **Rada Vranješević** (studentica, članica Centralnog odbora AFŽ-a).[345] Na istom zasjedanju izabrana je lista vijećnika AVNOJ-a iz BiH, ali na popisu od 103 vijećnika nije bilo nijedne žene. S druge strane, Deklaracija ZAVNOBiH-a o pravima građana i građanki BiH insistira na ravnopravnosti žena sa muškarcima, kako u političkom životu zemlje tako i u svim oblastima društvene djelatnosti. U Deklaraciji se navodi da će se izborno pravo u demokratskoj BiH vršiti trajnim glasanjem na osnovu općeg, jednakog i neposrednog prava glasa, te da aktivno i pasivno izborno pravo ima svaki građanin i građanka koji su navršili 18 godina života.[346]

Međutim, makar i skromno prisustvo ženskog glasa u javnoj sferi za mnoge je nagovještaj ili bar pokazatelj rodne ravnopravnosti koja se očituje kroz nove uloge žena te koja implicira i njeno učešće u političkom životu (buduće) države. Upravo na ovo je upozorila i **Danica Perović** u svom govoru na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a:

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a[347] donesena je važna odluka o ravnopravnosti žene sa muškarcem i njenom učešću u političkom životu naše buduće države. Ova odluka već se oživotvorila. Danas na Skupštini političkih predstavnika naše BiH vidimo i žene. To je nešto novo u političkom životu naših naroda.[348]

U svom izlaganju ona je prisutne podsjetila da svaki kraj u BiH prati herojske podvige žena, te da je nemoguće navesti sva imena *bezbrojnih junakinja fronta i pozadine*.[349] Navela je primjere **Zore Kovačević**, **Nene Bokanove** i **Mire Cikote**, podsjetila je prisutne i

345 ZAVNOBIH, Dokumenti 1943–1944, (1968), Sarajevo, Veselin Masleša, str. 59-69.
346 Ibid, str. 234.
347 Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a u kontekstu tada dominantne političke klime naglašava ravnopravnost naroda kao jedan od osnovnih principa nove Jugoslavije, te pod ovu superordiniranu ravnopravnosti može podvesti i ravnopravnost muškaraca i žena. Tome treba dodati i da je Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a naglasila posebno ulogu ženskih i omladinskih organizacija u oslobodilačkom ratu.
348 *Dokumenti 1943–1944*, (1968), Sarajevo, Veselin Masleša, str. 199.
349 Ibid.

na to kako su se goloruke borile žene Drvara i uništavale neprijatelja, brojne bolničarke koje su *pod kišom neprijateljskih kuršuma izvlačile ranjene drugove iz streljačkog stroja, pa zatim njegovale te drugove pod najtežim okolnostima i uslovima*, te je skrenula pažnju i na to da su žene bile kurirke još od prvih dana ustanka.[350]

Na Drugom zasjedanju AVNOJ-a bilo je sedam vijećnica (6,54%) od 107 prisutnih vijećnika, a od predložena 23 vijećnika, tri su bile žene.[351] Trećem zasjedanje ZAVNOBiH-a koje je održano u periodu od 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu, prisustvovalo je deset žena, odnosno 6,45% u odnosu na 155 prisutnih vijećnika/ca, i to: **Sonja Ćopić** (predsjednica Oblasnog odbora AFŽ-a za Bosansku Krajinu), **Mevla Jakupović** (Tuzla), **Dušanka Kovačević** (Banja Luka), **Danica Likar** (Bosanski Novi), **Olga Marasović** (Bijeljina), **Zehra Muidović**, **Zora Nikolić** (Sarajevo), **Ruža Oljača** (Banja Luka), **Lepa Perović** (Banja Luka) i **Danica Perović**.[352] Međutim, u sastavu prve Vlade BiH nijedna žena nije dobila niti jednu resornu funkciju.[353]

Inače, **Zehra Muidović**, po kojoj će biti nazvano porodilište na Jezeru u Sarajevu, bila je antifašistkinja, članica AFŽ-a, pripadnica sarajevskog ilegalnog pokreta otpora, u svom stanu je krila Radojku Lakić. U Zehrinom stanu se organizovao i vojnoobavještajni kurs rukovanja radiostanicom.

Već u junu mjesec u 1941. godine PK sprema kadrove koji će se obučiti da rukuju radiostanicom. Stoga se odvajaju aktivisti, među kojima **Radojka Lakić**, **Mira Kurilić**, Nihad Kulenović i **Zehra Muidović**. Obuka će se vršiti u stanu Zehre Muidvoić, kod koje je pod lažnim imenom stanovala Radojka Lakić. U stanu na Velikom Alifakovcu, prvi kurs se odvijao pod posebnim režimom konspiracije, uz velike napore. Vježbe su trajale cijeli dan, počevši od ranog jutra, neprekidno do redarstvenog sata. U kuću za to vrijeme nije niko mogao ući. To je obezbjeđivala sama Zehra. Kurs je započeo sredinom jula i trajao je neprekidno oko četrdeset dana.[354]

350 Ibid, str. 199-200.
351 Ibid, str. 174.
352 Katz, V., n.d. str. 141.
353 Ibid.
354 Izvor: str. 333. http://znaci.net/00003/478.pdf (20. maj 2014)

Nakon intenziviranja progona Gestapoa Zehra zajedno sa mnogim drugim napušta grad i pridružuje se Petoj krajiškoj diviziji, gdje su pored nje bili i Nijaz Resulović, **Mira Vokšal**, **Gina Krečak**, Miro Štefančić i mnogi drugi danas manje poznati heroji. Zanimljiv je podatak da je **Jovanka Čović–Žuta** bila sekretarka Banjalučkog lokalnog komiteta KPJ, te da je do avgusta 1941. godine ovo tijelo bilo sačinjeno gotovo sasvim od žena. Uz Žutu se spominju i **Zaga Umičević-Mala**, kao sekretarka SKOJ-a.[355]

Opće napomene za period Drugog svjetskog rata

Ravnopravnost spolova je bila veoma važan segment komunističke ideologije. Ona je imala neupitni *de facto* značaj u trenucima kada je riječ o različitim oblicima uključivanja žena u narodnu revoluciju. Međutim, kada analiziramo učešće žena na mjestima donošenja značajnih političkih i vojnih odluka, onda možemo zaključiti da je ravnopravnost spolova, o kojoj se govorilo, bila prvenstveno deklarativnog karaktera. Međutim, ipak ne možemo poreći da su se u ovom raskoraku između stvarnog i deklarativnog desile značajne promjene koje će otvoriti novo poglavlje u priči o položaju žena u BiH i organizovanom ženskom pokretu.

Masovno uključivanje žena u NOB (s)rušilo je patrijarhalne slike o pasivnoj ulozi žena i pokrenulo njihovu emancipaciju. Iz društva koje karakteriše potpuna eliminacija žena u javnom životu prešlo se u društvo *de jure* ravnopravnosti žena u svim oblastima političkog, ekonomskog i društvenog života. Ipak, ni kulturalne promjene nisu izostale. Stav o inferiornosti žena bit će potisnut divljenjem hrabrostima partizanki, čije će priče postati inspiracija za mnogobrojne filmove i pjesme, istina često i dalje upakovane u patrijarhalno ruho. Društvene barijere nametnute patrijarhalnom tradicijom nisu nestale preko noći, ali su se promjene desile, a najviše su se odrazile na području obrazovanja.

Svakako najznačajniji trenutak kada govorimo ne samo o položaju žena u Drugom svjetskom ratu nego i generalno o historiji ženskog/

355 Hoare, M. A., *Bosanski muslimani u Drugom svjetskom ratu: Historija*. Izvor http://goo.gl/tTUkCm (14. juli 2014)

feminističkog organizovanja u BiH desio se osnivanjem AFŽ-a. Uloga ove organizacije različito se u literaturi tumači i ocjenjuje. Argumentacija minorizacije uloge AFŽ-a temelji se najčešće na razlozima njezinog kasnijeg (samo)ukidanja. Međutim, ako posmatramo samo osnivanje organizacija AFŽ-a i njihove aktivnosti u toku Drugog svjetskog rata, te način na koji artikulišu *ženska* pitanja u svom radu, posebno onom kulturno-prosvjetnom, zaključujemo da je riječ o organizaciji koja je najznačajniji trenutak u historiji feminističkog pokreta u BiH. Ovakvom zaključku se mogu uputiti brojne primjedbe, uključujući i one koje se tiču (ne)postojanja feminističkog pokreta u BiH. Međutim, dalja diskusija o ovim pitanjima značit će ponovno promišljanje značenja pojmova emancipacija i feminizam, koji bi bili oslobođeni naknadno upisanih i pripisanih ideoloških konotacija. Tek tada će biti moguće otvoriti ponovo debatu o nedovršenosti kako procesa emancipacije tako i nedovršenosti feminističkog pokreta u BiH.

Crtica o Veri Obrenović Delibašić

Žensko književno stvaralaštvo u toku Drugog svjetskog rata i uspostave NDH na prostoru BiH obilježila je revolucionarna književnica Vera Obrenović Delibašić. Njena se zaostavština i angažman nakon okončanja ratnih sukoba doslovno briše iz svih zvaničnih pregleda historije jugoslavenske i bosanskohercegovačke književnosti, čime se, pored ostalog, željelo predstaviti i to da je revolucionarno angažovana književnost muški posao. Vera Obrenović Delibašić predavala je na Višoj pedagoškoj školi i u Sarajevskoj filharmoniji svirala prvu violinu,[356] a za vrijeme života u Sarajevu je objavila tri knjige poezije, da bi u toku rata napustila grad i otišla u Srbiju. Neposredno poslije rata napisala je obiman roman, sa tematikom o narodnooslobodilačkoj borbi, *Kroz ničiju zemlju*, koji je objavljen u dvije knjige 1948. i 1950. godine. U romanu daje hroniku rata, revolucije i narodnooslobodilačke borbe u pograničnim selima između zapadne Srbije i istočne Bosne. Godine 1955. izdaje zbirku priča *Zore nad mahalama,* u kojoj se radnja plete oko žena u toku i nakon Drugog svjetskog rata. Njen drugi roman, *Višnja iz ničije zemlje,* izašao je 1971.[357] Bila je ibeovka i zbog toga je i njen rad bio prvo cenzurisan, a zatim i zaboravljen. Ili riječima Svetlane Slapšak:

> *Manipulacija cenzurom kao motiv strategije zaborava: Dobar primer takvog postupka je Vera Obrenović-Delibašić, koja je napisala opsežan i po mnogo čemu izuzetan roman Kroz ničiju zemlju po zahtevima socijalističkog realizma. Predvidljivo, bila je jedna od žrtava Informbiroa. No dok su mnogi bivši predstavnici socijalističkog realizma uspešno preživeli, neki uspešno nudeći usluge odmah, neki posle dugih godina ćutanja i patnje i često sa novim teškoćama, Vera Obrenović-Delibašić nikada nije dobila drugu mogućnost.*[358]

356 Izvor: http://www.politika.rs/rubrike/Kulturni-dodatak/Umetnicka-zica-oficira-Ozne.lt. (20. maj 2014)

357 Hawkesworth, C., n.d. i Izvor: http://www.graduzice.org/userfiles/files/prozaod-1945do1997.pdf (20. juni 2014)

358 Izvor: http://www.danas.rs/danasrs/kultura/strategije_zaborava_i_rod.11.html?news_id=103463 (7. juli 2014).

Bojana Đokanović, Ivana Dračo, Zlatan Delić

III DIO: 1945–1990.

ŽENE U SOCIJALIZMU – OD UBRZANE EMANCIPACIJE DO UBRZANE REPATRIJARHALIZACIJE

... ukinuli ste nam afižu...

Ovo poglavlje se kontekstualno osvrće na društvene, ekonomske, političke i kulturne prilike, te svakodnevni život u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini (SRBiH), odnosno Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) po završetku Drugog svjetskog rata pa do kraja osamdesetih godina, sa posebnim naglaskom na žensko pitanje i položaj žena. Pažnja će se posvetiti ranim socijalističkim naporima i zakonodavnim mjerama za ravnopravnost spolova i emancipaciju žena, kao i cjelokupnom društvenom napretku za vrijeme socijalističke vlasti. Pitanja pozitivnih i negativnih implikacija ovog napretka po život žena propitivat će se iz feminističke perspektive. Za čim su žene žudjele, čemu su stremile, čemu se nadale i za šta se borile, da li su uspjele dosegnuti ravnopravnost sa muškarcima u periodu *bratstva i jedinstva* – samo su neka od pitanja kojima će se posvetiti posebna pažnja. Kako je pitanje obrazovanja žena bilo posebno važno u ovom periodu, ovoj temi će se posvetiti posebna pažnja, kao i doprinosu žena nauci. Pregled prilika kad su kultura i umjetnost u pitanju, posebno književnost, slikarstvo, pozorište i film daje se kroz predstavljanje rada određenih žena u ovim oblastima. Napominjemo da su i u ovom poglavlju spomenute samo neke od žena koje su se svojim djelima, radom i ostvarenjima istakle u toku socijalističkog perioda BiH.

Ubrzana emancipacija

Nakon pobjede antifašizma i partizanskog pokreta, poslijeratni period u SRBiH, kao i u čitavoj SFRJ, označio je početak masovnih i značajnih društvenih, političkih i ekonomskih promjena. Promjene su se ticale iskorjenjivanja zaostavština Kraljevine Jugoslavije – kako u političkom i ideološkom tako i u društvenom segmentu – ali i urbanizacije i emancipacije ruralnih jugoslavenskih sredina i stanovništva, te industrijalizacije i uopće izgradnje socijalističkog društva i ratom devastirane zemlje. Socijalistički sistem se, kao jednopartijski sistem, u velikoj mjeri oslanjao na tekovine i mit o partizanskoj borbi protiv fašističke okupacije (1941–1945), ali i na tri potporna stuba – samoupravljanje, pokret nesvrstanih i bratstvo i jedinstvo. Samoupravljanje se odnosilo na slobodan, radnički, samoodrživ i progresivan sistem; pokret nesvrstanih je postavio Jugoslaviju između SSSR-a i Amerike i udružio je sa ostalim zemljama tog pokreta; bratstvo i jedinstvo se odnosilo na politiku promocije harmonije među nacionalnim grupama i republikama Jugoslavije.[359]

Promjene koje su uslijedile nakon Drugog svjetskog rata uveliko su se ticale i žena i njihovog položaja i prava u državi. Nova prava koja su žene Jugoslavije stekle u socijalističkom vremenu zapravo su same osvojile, prije svega ravnopravnim učestvovanjem u NOB-u. Ta osvojena prava su nakon rata ušla i u zakonodavstvo čime su žene stekle i formalni državni podsticaj i ohrabrenje za emancipaciju i ravnopravnost s muškarcima. Pitanje kojim ćemo se baviti u ovom poglavlju jeste da li su, osim teoretski, žene Jugoslavije pa tako i žene BiH, i u praksi uživale ravnopravnost sa muškarcima ili socijalizam nije uspio da riješi pitanje žena Jugoslavije.

Kao što je prikazano u prethodnom poglavlju, učešće žena u NOB-u bilo je veoma značajno. Hrabrost i odlučnost žena učesnica u NOB-u, kako partizanki tako i onih koje su doprinosile na druge načine, kao što su bolničarke, kurirke, ilegalke itd., u velikoj mjeri su doprinijele borbi protiv fašizma i borbi za svijet koji će biti bolji za

359 Ramet, P. S., (1999), *In Tito's Time*, u Gender Politics in the Western Balkans (ur. Ramet P. S.), University Park, Pennsylvania: the Pennsylvania State University Press, str. 91, pp. 89-100.

njih i njihovu djecu. Ravnopravnost žena je svakako bila i dijelom komunističke ideologije. Kako je i sam Lenjin isticao, *ne može biti socijalističkog pokreta ako ogroman dio radnih žena ne uzme u njemu široko učešće.* (…) *Nama je potrebno da žena – radnica postigne, ne samo pred zakonom već i u životu, jednakost sa muškarcem – radnikom. Zato je potrebno da žene – radnice uzimaju sve više učešća u upravljanju preduzećima i u upravljanju državom.*[360] Podrška i pohvala ženama je stigla i sa samog političkog i vojnog vrha, od Josipa Broza Tita, koji je istakao zasluge žena Jugoslavije i napomenuo da mora doći i do promjene položaja žena u zemlji:

(...) žene Jugoslavije, koje su u ovoj borbi sa takvim samoprijegorom dale takve žrtve, one što tako uporno stoje u prvim redovima Narodnooslobodilačke borbe, imaju pravo da ovdje, danas, jedanput zauvijek, utvrde jednu činjenicu: da ova borba mora donijeti ploda i za žene naroda Jugoslavije, da nikada više niko neće moći istrgnuti te skupo plaćene plodove iz njihovih ruku![361]

Antifašistički front žena (AFŽ) bio je isključivo ženska, masovna organizacija koja je skupila i kanalisala žensku energiju za unapređenje položaja žena u društvu. *AFŽ je bila svojevrsna škola u kojoj su žene naučile da budu aktivne u javnom i političkom životu zemlje. Rad se odvijao pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije i bio je oslonjen na temeljna opredjeljenja da su žene ravnopravne sa muškarcima u svim segmentima života i rada.*[362] Nakon rata, u junu 1945. godine održan je Prvi kongres AFŽ-a Jugoslavije u Beogradu, kada su identifikovani osnovni ciljevi rada ove organizacije. Kako je utvrđeno, ciljevi su se prvenstveno odnosili

360 Kožul, F. (1973), *Samoupravni i radni status žene u Jugoslaviji (rezultati istraživanja),* Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, str. 23.

361 Ibid, str. 33.

362 Stojaković, G., n. d.

na obnovu i humanitarne aktivnosti, ali su doneseni i zadaci o prosvjećivanju i opismenjavanju ženske populacije. U poslijeratnom periodu, AFŽ je dakako imao i veliku emancipatorsku ulogu. Kako se navodi u knjizi Ivane Pantelić *Partizanke kao građanke*, AFŽ je imao tri važne emancipatorske uloge: mobilisanje žena radi obnove, opismenjavanje i prosvjećivanje žena, podsticaj za izgradnju obdaništa, zahvaljujući čemu su žene dobile mogućnost da se zaposle i tako steknu suštinski značajnu ekonomsku samostalnost.[363] AFŽ je bila osnovna organizacija oko koje su se združile mnoge žene, i aktivno je radila na uključivanju žena u društveni i politički život te na ohrabrivanju i podsticanju žena da istupe iz dotadašnjih matrica, koje su bile tipične za patrijarhalne tradicionalne sredine.

Veliki broj većih i bitnijih pozicija u AFŽ-u bio je dodijeljen bivšim partizankama koje su, u periodu poslije rata, služile kao modeli za emancipaciju ostalih žena a pogotovo žena iz ruralnih sredina. Politika AFŽ-a bila je i ohrabrivati, poticati i osposobljavati žene na samostalan rad i neovisnost te potaći žene da se drugačije odnose prema radu. AFŽ je isticao i da udaja nije jedini smisao ženinog života.[364] Iz ovih navoda se jasno vide emancipatorski i feministički postulati po kojima je AFŽ radio.

AFŽ je imao i svoju štampu koja je bila jako oružje za širenje ideološkog plana socijalističke Jugoslavije.

U periodu od 1942–1944, u toku rata na prostorima gdje je postojao Narodnooslobodilački pokret, povremeno je štampano trideset listova (…) od kojih su za BiH bili *Žena kroz borbu* (AFŽ OK KPJ za istočnu Bosnu), *Žena na putu slobode* (OK KPJ za Hercegovinu), *Nova žena* (AFŽ BiH), *Front slobode* (AFŽ za istočnu Bosnu), *Hercegovka* (AFŽ za Hercegovinu). Posle oslobođenja, u Jugoslaviji je formirana jasna i čvrsta struktura AFŽ-a na lokalnom, re-

363 Pantelić, I. (2011), *Partizanke kao građanke*, Beograd, Institut za savremenu istoriju; Evoluta, str. 56.

364 Dijanić, D; Merunka-Golubić, M; Niemčić, I; Stanić, D., *Ženski biografski leksikon,* Ibid, str. 307.

gionalnom, pokrajinskom i saveznom nivou tako da su se listovi, čiji je izdavač AFŽ, štampali u republičkim centrima i Vojvodini. Cilj je bio da se ženama prenesu političke poruke vodeći računa o kulturološkim razlikama i specifičnostima koje je svaka republika socijalističke Jugoslavije imala. Za BiH je štampana: *Nova žena* (AFŽ BiH, Sarajevo, 1941–1977) (...)[365]

U prvom *Ustavu Federativne Narodne Republike Jugoslavije* (FNRJ) 1946. godine, žene su i formalno dobile pravo glasa. U 24. članu se navodi da *svi građani, bez razlike pola, narodnosti, rase, vjeroispovijesti, stupnja obrazovanosti i mjesta stanovanja, koji su navršili 18 godina starosti, imaju pravo da biraju i da budu birani u sve organe državne vlasti*.[366] Ipak, žene Jugoslavije, uključujući, dakle, i žene BiH, imale su pravo glasa i prije ovog *Ustava. Naime, u dokumentu pod naslovom Zadaci i ustrojstvo narodnooslobodilačkih odbora ženama je potvrđeno aktivno i pasivno biračko pravo koje su one koristile već 1941. godine u izborima za narodne odbore*.[367]

Kako navodi Godrana Stojaković, nakon donošenja člana 24. Ustava FNRJ uslijedio je sistem zakona koji je zaista utemeljio sva ta prava na ličnom, porodičnom i političkom planu. To je bio važan argument kojim se agitovalo za veće učešće žena u političkom i privrednom životu zemlje. Žene su u prvim godinama stvaranja socijalističke Jugoslavije krenule ka poziciji interesne grupe gdje su se sa jedne strane suočile sa situacijom u kojoj treba da formulišu svoje interese i da se za njih bore, a sa druge strane su postale interesna sfera, jer je bilo jasno da se obnova i izgradnja zemlje a i stvaranje jednog novog socijalističkog društva ne može desiti bez ozbiljnog aktivnog učešća žena, i tu je AFŽ odigrao nesporno važnu ulogu. Žene su se u socijalizmu izborile i dobile prostor da unutar nove ideologije aktivno učestvuju u stvaranju novog odnosa među spolovima, da uspostavljaju ravnopravnost, a AFŽ je organizovao mehanizme koji su mogli da uključe većinu žena.[368]

365 Stojaković, G., n.d. str. 38-39.

366 Izvor: http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_fnrj.html (31. mart 2014)

367 Taljanović, A. (2010), *Žena u politici BiH*, Sarajevo, str. 51.

368 U *Ekonomija njege i brige izgradila je zemlju*. Izvor. http://maz.hr/index.php/tekstovi/clanci/15-ekonomija-nege-i-brige-izgradila-je-zemlju (24. maj 2014)

Osim prava glasa, žene su u socijalizmu dobile još nekoliko važnih zakonskih mogućnosti. Kroz zakon o braku (1946) izjednačen je položaj žena i muškaraca u braku, zakonima iz oblasti porodičnog prava iz 1947, izjednačena su prava bračne i vanbračne djece, zakonom o socijalnom osiguranju uvedeno je i osiguranje za sve rizike, što je obuhvaćalo i plaćeno porodiljsko odsustvo i ostvarivanje prava na penziju pod istim uslovima i za žene i za muškarce, iako su žene ranije odlazile u penziju. Pravo na abortus je omogućeno zakonom iz 1951, a *Ustavom* iz 1974. ženi se garantuje puno pravo na slobodno rađanje, a od 1977. dozvoljen je abortus bez ikakvih ograničenja do deset nedelja starosti ploda. U tadašnje jugoslovensko zakonodavstvo ugrađene su sve međunarodne konvencije koje se odnose na položaj žene.[369]

SFRJ je 1979. godine potpisala *Deklaraciju o eliminisanju svih oblika diskriminacije žena* (CEDAW), usvojenu na Generalnoj skupštini UN-a, koja je stupila na snagu 1981. godine i koja se automatski prenijela i na Republiku Bosnu i Hercegovinu nakon raspada Jugoslavije.

Uloga nove vlasti nakon Drugog svjetskog rata je bila okrenuta i ka suočavanju sa ranije stečenim društvenim praksama i preobražajem društva. Posebna pažnja se pridavala ukidanju ruralnih životnih praksi i modernizaciji društva, pa se tako trebalo suočiti sa unapređenjem higijenskih praksi stanovništva, iskorjenjivanjem zaraznih bolesti koje su uzele danak, kao i prosvjećivanjem društva. Ovim praksama su najviše bile ugrožene ruralnije republike i one sa nižim standardom života, kao što su Makedonija, Crna Gora i BiH. Urbanizacija društva, odnosno velike selidbe iz ruralnih područja u gradove dovele su do preseljenja i starih navika i tradicionalnih životnih praksi u gradove i urbanije sredine.

Ekipa AFŽ-a, koja je 1952. godine sprovela zdravstveno-prosvjetnu kampanju u Zenici, je organizovala veliku akciju čišćenja grada, kuća i dvorišta, budući da se pokazalo kako je nizak standard života u mnogim radničkim porodicama rezultat neznanja žena i muškaraca. Slične akcije su organizovane i u Jajcu, Bosanskom Novom, Mrkonjić Gradu, Bugojnu i Doboju.[370]

369 Stojičić, M., Ibid, str. 112.

370 Prijem delegacije Četvrtog kongresa AFŽ-a kod predsjednika Tita, (28. mart 1953), Pripremni materijal: *Arhiv Josipa Broza Tita (AJBT), Kabinet predsjednika republike (KPR)* II-2, u Od Ru-

Nadalje, u socijalističkoj Jugoslaviji donesen je i zakon o skidanju zara i feredže i otkrivanju muslimanske žene. Stav Islamske zajednice (IZ) po ovom pitanju je bio afirmativan, a potvrdilo se da s vjerskog stajališta nije bilo nikakve prepreke za skidanje zara i feredže, te da je pokrivanje žena bio više običaj nego vjerski nalog. Prije donošenja samog zakona pitanje otkrivanja muslimanske žene je razmatrano na Drugom kongresu AFŽ-a, koji je održan u Sarajevu 1947. godine, kada je donesena rezolucija o pokretu muslimanki za skidanje zara i feredže. Ovu akciju je pokrenuo AFŽ pod direktivom Komunističke partije, a ona je imala za cilj da se muslimanske žene same organizuju i promovišu skidanje zara i feredže. Pri tom je bilo bitno da se ovaj čin uradi javno tako da ohrabri/podstakne i ostale žene da učine isto. Akcija je donijela rezultate i zaista su neke žene javnim činovima skidanja zara i feredže ohrabrile i ostale da to učine. Međutim, akcija je nailazila i na otpor, a posebno otpor muških članova porodice, kako su neke žene navodile.

Muslimanke skidaju zar na mitingu žena , Sarajevo, 1947.

Poslije Drugog svjetskog rata i socijalističke revolucije u Jugoslaviji, aktuelizovano je pitanje muslimanske ženske nošnje. Ta nošnja je okarakterisana kao prepreka emancipaciji muslimanke i zatraženo je njeno ukidanje. Akciju za ukidanje ove nošnje u BiH započeo je Antifašistički front žena (AFŽ) 1947. Na drugom kongresu AFŽ-a, održanom 13. i 14. jula 1947. u Sarajevu, donijeta je rezolucija o pokretu muslimanki za skidanje zara.[371]

Godine 1950. donesen je i zakon kojim se zabranjuje nošenje, prisiljavanje ili nagovaranje žene da nosi zar ili feredžu ili na drugi način pokriva lice. Marame nisu bile zakonom zabranjene, ali će postepeno nestajati prvo u gradskim, a potom i seoskim sredina-

ralnog ka Urbanom. Modernizacija RBiH u FNRJ 1945–1955. (Dobrivojević, I.), (2011), Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, str. 10

371 Izvor: http://goo.gl/zoTQ5R (20. juni 2014)

ma. Kao razlog zabrane zara i feredže navodi se *da se otkloni vijekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u Narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj izgradnji zemlje i da joj se obezbijedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje.*[372] Dakle, zar i feredža su bili viđeni kao čin potčinjenosti. Za nepoštivanje zakona predviđene su kazne do tri mjeseca zatvora ili novčana kazna do 20.000 dinara. Za prisiljavanje žene da nosi tu odjeću ili za vršenje propagande u tom smislu, predviđena je kazna lišenja slobode sa prinudnim radom do dvije godine ili novčana do 50.000 dinara. Veliku ulogu u provođenju ovog zakona imao je AFŽ, čije članice su propagandnom akcijom ali i obilaskom ruralnih sredina u SR BiH, 30 dana prije samog stupanja zakona na snagu, utjecale na žene da se otkriju.

Raskid sa SSSR-om i destaljinizacija

U periodu od 1945. do 1948. godine FNR Jugoslavija je bila na putu razvoja kao i ostale zapadne zemlje. Međutim, 1948. godine dolazi do sukoba sa Informbiroom (IB)[373] zbog namjere jugoslavenskog rukovodstva da okupi balkanske i istočnoevropske države u jednu federaciju i preuzme vodstvo nad dijelom svjetskog komunističkog pokreta, što je dovelo do podozrenja Staljina i njegovog okruženja. Stoga je 1948. godine došlo do raskida između socijalističke Jugoslavije i čitavog istočnog bloka.[374] Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) tada je bila uzdrmana i unutrašnjim raskolima a, kako navodi Ivana Pantelić, sukob sa Informbiroom je imao velike posljedice na

372 Izvor: http://goo.gl/zwXbFe (20. juni 2014)

373 „Međunarodna organizacija komunističkih i radničkih partija – Informbiro, osnovana je 1947. a KPJ je bila član Infrombiroa. Godine 1948. Informbiro je posebnom rezolucijom osudio „stanje u Komunističkoj partiji Jugoslavije“ koje je okarakterisano kao „izdaja rukovodstva KPJ (…) jer zataškava klasnu borbu u jugoslovenksom društvu, naročito na selu (…) i jer rastavlja Partiju od Narodnog fronta koji je obuhvatao klasno veoma raznolike elemente (radnike, seljake, kulake, trgovce, buržoasku inteligenciju.“ (Petranović, B. (1981), str. 477, u Sojaković, G., Ibid str. 34).

374 Petranović, B., (1980), *Istorija Jugoslavije (1918–1978),* Beograd; Cvetković, S. (2006), *Između srpa i čekića: Represija u Srbiji 1944–1953,* u Pantelić, I., Beograd, Ibid, str. 91-93.

emancipaciju žena u socijalističkoj Jugoslaviji. Kriza koja je uslijedila dovela je do smanjenja sredstava za ženske organizacije, kao što je AFŽ, i njihove novine i časopise. Već 1951. godine, forma časopisa je promijenjena u formu običnih ženskih magazina. Oni koji su podržali Staljina bili su proglašeni neprijateljima partije i države, te su progonjeni. Sudilo im se na sudovima narodne časti, a gubitak narodne časti podrazumijevao je i gubitak biračkog prava, ostalih građanskih prava i težak fizički rad.[375]

Žene, a pre svega bivše partizanke, bile su također progonjene tokom ovog velikog, pre svega partijskog raskola, ali i dubokog sukoba u društvu. Sukob sa Informbiroom doveo je do svojevrsne, svakako neuobičajene emancipacije, pošto su prvi put u mirnodopskom periodu žene u masi, posebno one politički aktivne, bile zatvarane i kasnije ostrakovane iz društva.[376]

Kazne za privrženost Rusima bile su višestruke, uključujući *izbacivanje iz stanova, gubitka radnog mjesta, batinanja, prisilnog razvoda, preseljenja, promjene zanimanja, do hapšenja i dugotrajnog zatočenja u logorima formiranim u pustim i surovim krajevima, po uzoru na sovjetski sistem Gulaga*.[377] Optužbe su često bile bizarne, nedokazane i lažne, a mnogim optuženicima/ama nije ni suđeno. Kako navodi Jelena Vujić, u većini slučajeva sudilo se samo višim partijskim funkcionerima.[378] O progonu i zatvaranju žena, Vujić ističe da žene informbiroovke nikada nisu služile kazne sa muškarcima. Prvo su bile smještene u Ramskom ritu kod Požarevca, a od 1950. godine prelaze u poseban logor na ostrvu Sveti Grgur, a zatim na Goli otok. O uslovima života nakon zatvora, Ivana Pantelić ističe da:

> *žene koje su bile zatočene u vreme krize sa zemljama IB, imale su ogromne poteškoće da se ponovo integrišu u društvo nakon napuštanja logora. One su izgubile sva politička i građanska*

---

375 Katz, V. (2006), *Komunizam i represija: Sud narodne časti u BiH*, u 60 godina završetka od Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine (ur. Kamberović, H.), Sarajevo, Institit za istoriju Sarajevo

376 Ibid, str. 92-93.

377 Cvetković, S., str. 373, u Pantelić, I., n. d., str.92.

378 Vujić, J., *Sve po spisku: o Golom Otoku (ekskluzivni spiskovi žrtava)*. Izvor: http://novipla-men.net/2013/11/25/sve-po-spisku-istina-o-golom-otoku-ekskluzivni-spiskovi-zrtava/ (31. maj 2014)

prava. Nije postojao način da ponovo budu primljene ni na stara radna mesta, ni u bilo koju drugu državnu službu. Baš kao i ostalim zatvorenicima, bilo im je teško da ponovo uspostave komunikaciju s okolinom. Svi su bili uplašeni a veliki broj ljudi nije želeo da ima bilo kakve veze sa bivšim zatvorenicima.[379]

Iako se smatra da je oko 16.000 ljudi uhapšeno u Jugoslaviji (5% od ukupnog partijskog članstva) te da je bilo 413 ljudskih žrtava, Goli otok se ipak ne uzima kao logor smrti.[380] Goli otok je bio u funkciji od 1948. do 1956. godine. Tri godine nakon Staljinove smrti 1953. godine odnosi sa SSSR-om su se poboljšali, a Goli otok je zatvoren iako se navodi da su neki zatvorenici/e oslobođeni tek 1959. godine.

Raskid sa Staljinom u SFRJ je doveo i do odbacivanja nekih elemenata staljinističkog socijalizma, npr., sovjetski način upravljanja kompanijama, formalna cenzura, i poslije 1964. anatemizacija nacionalizma.[381]

Urbanizacija i industrijalizacija – žene kao radna snaga

U teškom poslijeratnom periodu u kom su se društvo i država morali, što prije i što efikasnije, oporaviti od ratne devastacije kao i nedostataka prijeratne države – stare Jugoslavije, ali i u toku industrijalizacije države, javila se potreba za što većom radnom snagom.

Po ugledu na sovjetsko iskustvo i praksu, jugoslavenski režim je Prvim petogodišnjim planom definisao razvoj teške industrije kao alfu i omegu svakog privrednog razvitka i napretka (…) za samo pet godina trebalo je povećati nacionalni dohodak za gotovo 2,5 puta.[382]

Zbog nerealnih ciljeva i manjka profesionalne i stručne radne

379 Pantelić, I., n. d., str.99.

380 Vujić, J., n. d.

381 Ramet, P. S. (1999), *In Tito's Time*, u Gender Politics in the Western Balkans, (ur. Ramet P. S.), University Park, Pennsylvania:the Pennsylvania State University Press, str. 90, pp.89-100.

382 Dobrivojević, I. (2011), *Od ruralnog ka urbanom. Modernizacija RBiH u FNRJ 1945-1955,* Identitet BiH kroz historiju, zbornik radova 2, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu, str.16-17.

snage, na industrijalizaciju se trošilo više sredstava nego što je bilo potrebno. Krupne investicije u jednoj dominantno ruralnoj zemlji stvorile su problem radne snage.

Tokom 1948. i 1949. godine fabrike i rudnici iz svih dijelova zemlje slali su dramatična upozorenja o nedostatku radne snage (…) seljake nije bilo jednostavno nagovoriti da postanu industrijski radnici (…) a vlasti su posebno insistirale na uključivanju žena u industriju, smatrajući seljanke i domaćice najvećim rezervama radne snage.[383]

Najdramatičniji porast je zabilježen u BiH, gdje je broj zaposlenih žena povećan 2,5 puta.[384]

U periodu od 1948 do 1950. članice AFŽ-a su svojim radom podržale Petogodišnji plan. Obnova zemlje, industrijalizacija i 'uvođenje žena u privredu' bili su osnovni zadaci. Žene su masovno podržale stav Tita i rukovodstva KPJ protiv IB-a.[385] *Nadalje, žene su masovno bile uključene u radne akcije na kojima su se gradile fabrike, pruge, putevi, itd. (...) radile su kao volonterke u obnovi zemlje, edukaciji stanovništva i zbrinjavanju ratne siročadi. Sretne što imaju mogućnost izaći u javnost, prvi put učiniti sebe i svoj rad vidljivim i poštovanim, one nisu postavljale pitanje plaćanja svoga rada pa su, čini se, bile i omiljena radna snaga novoga, 'poslijeratovskog' socijalističkog poretka.*[386]

Žena kao radnica i 'samoupravnica' popularna je fraza kojom se definisala 'politička' uloga žene, prvo na radnom mjestu u sklopu ekonomske i političke demokracije, a potom aktivistice u društveno-političkom radu u zajednici.[387]

Kako bi se donekle olakšale životne obaveze žena radnica, gdje se prvenstveno misli na njihove porodične i kućne obaveze kao i odgoj djece koji je bio samo ženska obaveza, socijalistička vlast je donijela i niz uredbi kojima se rješavaju pitanja djece i majčinstva i omogućava

383 Dobrivojević, I., n. d., str. 17-19.
384 Ibid.
385 Stojaković, G., n. d., str. 34.
386 Ibid, *Ženski biografski leksikon*, str. 318.
387 Bakšić-Muftić, J. (2012), u *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta. Postsocijalistički konteksti u BiH i na Kosov.* (ur. Spahić-Šiljak, Z.), Sarajevo, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu, str. 97.

ženama da bez obzira na osnivanje porodica ostanu posvećene i aktivnostima u javnoj sferi ali i kako bi im se olakšao rad na fizički zahtjevnim poslovima. Tako *Uredbom o pitanju ženskog rada u vrijeme trudnoće ili menstruacije žene su bile oslobođene rada koji zahtijeva dulje stajanje (npr. ne bi trebale biti kondukterke u tramvajima, vozovima, autobusima, ne bi trebale biti traktoristice, a predlagalo se da se ženama koje rode dvoje djece produlji roditeljski dopust)*.[388] Također je postojala i *Uredba o otvaranju jaslica po poduzećima*.[389] Iako je cilj ovih uredbi bio olakšati poslovanje ženama, ne možemo ne primijetiti da ih je i dalje držao u okovima bioloških okvira, te da je briga o djeci bila prepuštena isključivo ženama.

Kada se govori o pravima radnica, bitno je napomenuti da (...) *su žene bile uspješne i kompetentne na poslu i da nisu osjećale da su* (…) *bile onemogućene u napredovanju u karijeri*. Razlozi za ove stavove mogu se potražiti u teško osvojenom pravu na rad, na njihovim osjećajima prema novom sistemu kao i u (patrijarhalnom) odgoju i utjecaju njihovih porodica. *Novi socijalistički poredak nominalno je izjednačio radnike i radnice u plaći, ali je i dalje podržavao podjelu profesija na tzv. muške i ženske* (...)[390] Kako P.S. Ramet ističe, prepoznata su dva problema radne prakse socijalističke žene: žene su bile skoncentrisane oko pojedinih profesija (naprimjer, tekstilna industrija) i vrlo ih je malo bilo na rukovodećim mjestima. Istraživanje iz 1980. godine ukazuje da su gotovo 80% zaposlenika/ca u socijalnim službama činile žene, te da je bilo gotovo 75% medicinskih službenica. Žene su bile i većinski radnici u hotelijerstvu, turizmu, kožnoj industriji i osnovnim školama, dok je jako malo bilo novinarki, profesorica i sutkinja. Kao razloge ovih profesionalnih podjela na *ženske profesije* autorica navodi da su jugoslavenski istraživači/ce istakli rizik da bi zapošljavanje žena na pojedina radna mjesta dovelo do otpuštanja muške radne snage što bi proizvelo konflikte u porodici.[391] Ovaj navod ponovo ukazuje na patrijarhalne porodične stavove

388 Hrvatski državni arhiv, fond Konferencije za društvenu aktivnost žena, Inv. br. 525. u Dijanić, D; Merunka-Golubić, M; Niemčić, I; Stanić, D; Ibid, str. 319.

389 Ibid, str. 322.

390 Ibid.

391 Ramet, P.S., n. d., str. 97.

po kojima je muškarac prvenstveno zadužen da skrbi za porodicu. Očekivalo se da drugačije uređen raspored porodičnog privređivanja – onaj u kome žena radi a muž se bavi kućnim poslovima – dovede do nezadovoljstva i konflikta u porodici.

Suzana Đurić i Gordana Dragićević napominju i to da je obrazovanje i zaposlenje mlade ruralne žene bilo opstruirano od strane njihovih očeva i muževa koji su smatrali da je ženina primarna uloga ona domaćice. Ukorijenjeni tradicionalno-patrijarhalni principi i uređenja nastavili su da ograničavaju žensku emancipaciju i u vrijeme socijalizma.[392] Dodatni problem žene radnice je predstavljalo i dvostruko opterećenje – na poslu i u kući. Uprkos naprednim zakonskim rješenjima i uspostavljanju vrtića i obdaništa za djecu, ženska uloga majke i primarne odgajateljice djece kao i one koja se brine za kuću i kućne poslove nikada zapravo nije dovedena u pitanje. *Predstava jugoslavenske žene kao oslobođene i pozapadnjačene zapravo oslikava iskustvo žena srednje i više srednje klase iz urbanih sredina*.[393]

Kako navodi Irene Stiver, (...) *same žene smatraju da se uspješna žena otuđuje i od žena i od muškaraca, te da uspjeh žene na poslu ugrožava njezin privatni život*.[394] Po tome je, kako se navodi u *Ženskom biografskom leksikonu*, moguće zaključiti da je muško poimanje prioriteta postavilo standard koji ovjerava ženinu vrijednost i pravo na konzumiranje jednakopravnosti. Socijalistički period u Jugoslaviji je, stoga, označen i nesuglasjem između ideologije proklamovane jednakosti žena i muškaraca. Kako se napominje u pojedinim dokumentima, ženama socijalističko društvo nije davalo podršku, već ih je smatralo samo zamjenom za najbolju mušku radnu snagu koja se nalazi u političkom i javnom životu, što je vidljivo i iz zastupljenosti u tijelima vlasti nakon prvih poslijeratnih izbora.[395]

Pedesetih godina, nakon uspostave samoupravnog sistema i nakon što je postalo normativno da preduzeća pokažu pozitivan ekonomski rezultat, dotadašnji projekt državnog sistema je postao skup. Država

392 Ibid, str. 98.

393 Stojčić, M., n. d., str. 113.

394 Stiver, I. (1991), u Dijanić, D; Merunka-Golubić, M; Niemčić, I; Stanić, D. *Ženski biografski leksikon,* str. 23, n. d., str. 322.

395 Ibid, str. 319.

nastavlja da finansira dio društvenog standarda, ali veliki dio spada na porodice. Potreba za velikim brojem radne snage je opala, a naročito je opala potreba za manje kvalifikovanom radnom snagom koju su činile većinom žene. Uredba o visokim dječijim dodacima i ukidanje jednog broja obdaništa i jaslica proizvelo je situaciju da se jedan broj žena vrati u kuće. Gordana Stojaković napominje i da je uvođenjem samoupravljanja i rentabilne ekonomije u uslovima nerazvijene proizvodnje došlo do smanjenja državnih subvencija za dječije ustanove i ustanove društvenog standarda, čime je jedan broj zaposlenih žena izgubio mogućnost da njihova djeca budu jeftino i bezbjedno zbrinuta. Uvođenje dječijeg dodatka 1951. dovelo je do toga da mnoge žene ostave posao.[396]

Razvod braka

Nakon pregleda ženskog rada u socijalizmu, treba se osvrnuti i na stečeno pravo za razvod braka, koji je još jedan od faktora koji ukazuje na stepen ravnopravnosti žena i muškaraca. Nakon Drugog svjetskog rata, *ravnopravnost muškarca i žene, nesumnjivo velika tekovina Revolucije, postaje jedno od osnovnih načela Ustava, bračnog prava i ostalih zakona. Trebalo je mijenjati stara patrijarhalna shvatanja o podređenom položaju žene nagomilana kroz vijekove i zadržana u svijesti ljudi. Stvaranje novih odnosa među ljudima je dug i težak proces. Bez obzira na zakonske deklaracije, oni ne mogu nastati spontano odjednom, sa promjenom društvene strukture*.[397] Stoga su razumljivi podaci koje je pokazalo istraživanje provedeno 1965. godine, a koje se odnosi na mjerenje ravnopravnosti žene i muškarca uvidom u brakorazvodne parnice: iako su žene zakonski imale pravo zatražiti razvod braka, ovu mogućnost su i dalje više koristili muškarci. Kako navodi Nermina Traljić, *na području suda u Sarajevu u 1946. godini, u 322 slučaja se kao tužilac pojavljuje muž, dok u 270 slučajeva je žena tužiteljica*.[398] Razlozi za veći broj zahtjeva za razvod braka od strane muževa mogu se tražiti u ekonomskim

396 Stojaković, G., n. d., str. 38.
397 Ibid, str. 143.
398 Ibid.

prilikama u kojima su se žene nalazile, nemogućnost za izdržavanje djece bez muževljeve finansijske pomoći, strah od gubitka starateljstva nad djecom, duboko ukorijenjeno patrijarhalno shvatanje da je razvod braka sramota za ženu. Potom, ostali razlozi koji su legitimni za muškarčev zahtjev za razvod uključuju i nemogućnost imanja djece, za šta se krivi isključivo žena, kao i situacija da žena nije došla nevina u brak. Zaključci istraživanja tako potvrđuju da savremena porodica još uvijek nije počivala na potpunoj ravnopravnosti, pa ni u oblasti razvoda braka. Žene su se i dalje nalazile u neprihvatljivom i ponižavajućem položaju gdje su bile malo cijenjene i zapostavljene.

Slične rezultate, uvidom u brakorazvodne parnice sudova u SR BiH u 1946, 1953. te 1963. godini, navodi i Alija Silajdžić.[399] Rezultati koje ovaj autor iznosi pokazali su da su muževi olako shvatali vjernost u braku, da su žene u mnogo slučajeva bile žrtve nasilja u porodici od strane muža ali i od strane njegove bliže rodbine, da žene nisu imale pravo na izbor partnera nego da su im partnera, odnosno muža, često birali roditelji, ali i to da su žene ekonomski bile ovisne o muževima te su se zbog toga udavale nadajući se da će ih brak izbaviti iz siromaštva. Istraživanje, također, ukazuje da su se žene borile da osnuju i očuvaju brak više od muškaraca te su u najviše slučajeva bile spremne nositi najteži teret koji im nameće život u braku i porodici i podnositi uvrede od strane muža i njegovih srodnika. Međutim, Silajdžić zaključuje i da su se žene u socijalizmu sve više borile za ravnopravnost sa muškarcima i iskorištavale svoje pravo na razvod braka kada im je bračna situacija postajala nepodnošljiva.[400]

399 Dr. Silajdžić, A. (1971), *Borba žene za ravnopravnost jedan od uzroka razvoda braka,* u Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu, XIX, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu

400 Ibid.

Žene u politici, žene u partiji

Statistički podaci o učešću socijalističke žene u politici i KPJ također ukazuju na kontradikciju teorije i prakse.[401] Naime, 1948. godine, u toku problema sa Staljinom, KPJ na Petom kongresu potvrđuje svoju politiku ravnopravnosti žena i muškaraca. Posvećivanje pažnje politici ravnopravnosti spolova u toku krize koju je destaljinizacija izazvala makar je deklarativno potvrđivalo posvećenost KPJ da pitanja rodne ravnopravnosti ostaju na vrhu političke agende.[402] Učešće žena u politici kao i članstvo u KPJ bili su praćeni iz godine u godinu, a problem malog broja žena u politici se napominjao. Te iste 1948. godine samo 19,9% članova partije su bile žene, a samo 9,7% žena su bile predstavnice na Petom kongresu. 1952. godine, na Šestom kongres KPJ u Zagrebu, samo šest žena je bilo u Centralnom komitetu, a njihova reprezentacija u lokalnim komitetima je opala od 1948. godine. Na Sedmom kongresu KPJ 1958, dok je ekonomija zemlje cvjetala a sistem se hvalio uspjesima samoupravljanja, problem ženskog učešća u politici i partiji je i tada istaknut. Godine 1960. samo 16% žena je bilo u partiji. Nadalje, na Jedanaestom kongresu 1978, ujedno i posljednjem na kom je učestvovao Tito, učešće žena u partiji se povećalo na 23,3%, ali je taj porast označen kao neznatan. Tito je problem rodne nejednakosti proglasio klasnim pitanjem ali su ostali delegati smatrali da je problem više ležao u primitivizmu i zaostalim religijskim praksama.[403] Kasnije će se pokazati da je vremenom slabio entuzijazam i ideološka mobilizacija za ostvarenje rodne ravnopravnosti, te se ona na kraju svela na ponavljanje ideoloških fraza i floskula koje više nikoga nisu animirale.[404]

Neda Božinović ističe da je problem malog broja žena u politici

401 Napominjemo da nismo došli do podataka o zastupljenosti žena u parlamentima i vl adama u BiH.

402 Kontradiktorne nalaze iznosi Vojvodić, Nastasja koja tvrdi da se Tito nije previše *zamarao* pitanjima ravnopravnosti žena i muškaraca. Pogledati: Vojvodić, N., (maj, 2012), *Gender Analysis in Ethnic Conflict: Causes and Consequences in the case of Yugoslavia,* London, School of Slavonic and Eastern European Studies, University College London, str:5

403 Ramet, P. S., n. d., str. 101.

404 Popov-Momčinović, Z., n. d., str. 100

postajao više vidljiv tek pred izbore te da je do 1974. vidljiva tendencija opadanja učešća žena u skupštinama. Godine 1974. uveden je delegatski sistem i nova organizacija skupština, a žene postaju birane većinom u vijeća udruženog rada, društveno-politička vijeća, a najmanje u vijeća općina i mjesnih zajednica. Nakon 1990. godine, kada je uveden višepartijski sistem, broj žena izabranih u republičke skupštine bio je manji od broja iz 1958. godine.[405]

U nastavku prenosimo statističke podatke čiji pregled daje Amila Taljanović u svojoj knjizi *Žene u politici Bosne i Hercegovine*.[406]

Tabela 1. Poslanici republičke skupštine NR BiH, odnosno SR BiH

Narodna skupština NR BiH	**Ukupno**	**Žene**
1946	155	8
1950	270	15
1953	196	8
1958	217	12
Narodna skupština SR BiH	**Ukupno**	**Ukupno**
1963	400	86
1965	400	71
1967	400	33
1969	399	21

Tabela 2. Žene kao predsjednici radničkih savjeta

Predsjednici radničkih savjeta	**Ukupno**	**Žena**
1964	1055	48
1965	1022	39
1966	1071	48
1968	856	23

405 Božinović, N. (1996), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, Devedesetčetvrta i Žene u crnom, str. 234.
406 Taljanović, A. (2010), *Žena u politici Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, str. 56. i 57.

Tabela 2.1. Žene kao predsjednici upravnih odbora

Predsjednici upravnih odbora	Ukupno	Žene
1964	1055	67
1965	1022	67
1966	1071	76
1968	1054	71

Tabela 2.2. Žene kao direktori preduzeća

Direktori preduzeća	Ukupno	Žene
1964	1055	3
1965	1022	4
1966	1071	5
1968	1054	12

Ukidanje AFŽ-a

U analizi *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena* (1945–1953), Gordana Stojaković ističe da se od 1950. do 1953. počinje i okončava gašenje AFŽ-a, prouzrokovano nejasnim direktivama datim na Trećem kongresu 1950. godine. Kada su postavljena pitanja ženskog aktivizma i opterećenosti žena, Lidija Sklevicky ocjenjuje da se na Trećem kongresu odredio neprofesionalni karakter organizacije u kojoj je aktivnost uskoro postala dobrovoljna, a ranije zaposlene članice premještene ili otpuštene.[407]

Na Četvrtom kongresu AFŽ-a, održanom 1953. godine, osim transformacije organizacije, najvažnije teme bile su položaj žena na selu i politička pasivizacija žena. Milovan Đilas na Četvrtom kongresu primjećuje da je *stvarna ravnopravnost žena daleko, ali je naglasio da je jačanjem demokratije i ženske ravnopravnosti u Jugoslaviji svaka posebna politička aktivnost žena postala smetnja u ostvarivanju ravnopravnosti i aktivnosti žena*.[408] O ukidanju AFŽ-a se oglasila i **Vida Tomšić** na Četvrtom kongresu pojašnjavajući da je

407 Skleviciky, L., n. d., str. 138.
408 Pantelić, I. (2011), u *Jugoslovenski feminizmi, ProFemina,* (ur. Petrović, J; Arsenijević, D.), Beograd, Fond B92, str. 94.

AFŽ monopolizovao društvene i političke aktivnosti žena, te da je kao takav postao neodgovarajući. Ona je kao nasljednike AFŽ-a vidjela već postojeća ženska društva koja će se direktno baviti pitanjima ženskog položaja u društvu.[409]

Ženskom neodobravanju ukidanja AFŽ-a svjedočila je **Neda Božinović** koja je bila funkcionerka u KPJ i borkinja, a kasnije i sutkinja Ustavnog suda Republike Srbije. Nakon posjete jednom selu u BiH istakla je (...) *da je to bio haos, da su žene bile toliko besne i žalosne kada je AFŽ ukinut, i rekle joj: Ukinuli ste nam afižu, naši muškarci svugde mogu da idu, i u lov i u kafanu, a to je bilo jedino mesto na koje smo mi mogle da idemo i gde oni nisu smeli da nam zabrane. I to ste nam ukinuli!*[410]

Karakteristično za AFŽ je bilo to da muškarci nisu mogli / smjeli ženama zabraniti odlazak na AFŽ sastanke zbog toga što je AFŽ po statutu bio dio Narodnog fronta. Stoga je veliki broj žena prisustvovao ovim sjednicama i sastancima na kojima su se osjećale sigurno, gdje su razmjenjivale ideje i mišljenja, i na koncu, gdje su se obrazovale i emancipovale te imale i političko djelovanje.

Ukidanje AFŽ-a je svakako bio veliki gubitak za žene Jugoslavije dok je važnost ove organizacije i njena uloga vremenom jenjavala i poprimala različite konotacije. Kako navodi Lydia Sklevicky u knjizi *Žene Hrvatske u NOB-i, (…) nakon nekih četrdesetak godina od događaja* (…) *koncept* afežejka, *neodređen kao* sifražetkinje, *ima konotacije ekscentričnog relikvija – vrsta aktivistkinje koja je komična i neprilagođena*.[411] Tako je, vremenom, patrijarhalno društvo umanjilo postignuća AFŽ-a i sistematski mijenjalo tekovine i uspjeh ove organizacije. Lidija Sklevicky nadalje ističe da je AFŽ vremenom postao samo *jedan sektor Partijskog rada, jedan sektor rada na Frontu*.[412] O snazi i masovnosti organizacije govori i činjenica da se gasila gotovo tri godine dok nije konačno ugašena 1953. godine.

(...) odmah posle oslobođenja, u onoj situaciji kada se Jugoslavija

409 Ibid, str. 94.

410 *Ekonomija njege i brige izgradila je zemlju*. Izvor: http://maz.hr/index.php/tekstovi/clanci/15-ekonomija-nege-i-brige-izgradila-je-zemlju (24. maj 2014)

411 Sklevicky, L. (2000), *Žene Hrvatske u NOB,* u Hawkesworth.C. Voices in the Shadows Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia, Central European University, str. 200.

412 Sklevicky, L., *Konji, žene, ratovi*, str. 132.

našla u teškom i političkom i ekonomskom trenutku i kad je trebalo preživeti i obnoviti zemlju, upravo su žene bile ta snaga obnove i u tih nekoliko ključnih posleratnih godina, kada politička oligarhija još nije bila utvrđena, AFŽ je zaista predstavljao organizaciju koja je vodila računa o uspostavi novog života za žene u socijalističkom društvu koje se gradilo.[413]

Mjesto ukinutog AFŽ-a zauzima *Savez ženskih društava*, koji je pod pritiscima od 1959. do 1961. prerastao u *Konferenciju za društvenu aktivnost žena*. U Rezoluciji o stvaranju *Saveza ženskih društava* naglašeno je *da je stvar ženske ravnopravnosti zajedničko društveno pitanje* (…) *opće borbe svih snaga socijalističkog vaspitanja masa* (…) *te da žene ne treba da se odvajaju u posebne političke organizacije*.[414] Dakle, bilo koja politička udruživanja velikog broja žena bila su praktično nemoguća.

Obrazovanje žena u SRBiH

Nakon završetka Drugog svjetskog rata počinje najdinamičniji period razvoja školstva u SR BiH. Cjelokupno školsko naslijeđe bilo je siromašno te je daleko zaostajalo za jugoslavenskim prosjecima. Od četiri odrasle osobe, tri su bile nepismene. Bilo je neophodno uspostaviti nove škole, obnoviti postojeće te istovremeno školovati učiteljski kadar, s obzirom da je brojno stanje učitelja/ica u SR BiH predstavljalo gorući prosvjetni problem. Stoga se prve dvije godine poslije rata najveća pažnja u školstvu posvetila opismenjavanju, otvaranju osnovnih i obnavljanju srednjih škola.

Popis iz 1953. godine ukazuje na visok procent opće nepismenosti. Kada je u pitanju stanovništvo staro 10 i više godina klasifikovano prema osnovnoj školskoj spremi, 46,2% žena je bez osnovne školske spreme, 45,2% žena ima završenu četverogodišnju osnovnu školu, dok samo 2,8% žena ima završenu osmogodišnju školu.[415] Nepis-

413 Marčetić, I. Izvor.: http://www.kulturpunkt.hr/content/ekonomija-njege-i-brige-izgradila-je-zemlju (30. juni 2014)

414 Pantelić, I., n. d., 95, ProFemina

415 Kovačević, D. (1961), *Školska sprema i stručno obrazovanje žena u Jugoslaviji*, Beograd, Izdavačko preduzeće Rad

menost je rezultat nedovoljno razvijene mreže osnovnih škola, ali i uvjerenja da ženama nije potrebno obrazovanje, odnosno da je *preče izvesti na put muškarca nego ženu*. Prema statističkim podacima, u SR BiH je 1973. godine bilo 672.000 nepismenih.[416] Svaki šesti stanovnik je bio nepismen, a samo u Sarajevu ih je bilo oko 18.000. Žensko nepismeno stanovništvo je predstavljalo veliki problem. Svaka treća žena je bila nepismena. Kada je riječ o osobama ženskog spola u dobi od 10 do 34 godine, 19,93% je bilo nepismenih.[417]

Odmah nakon završetka rata likvidacija nepismenosti proglašena je osnovnim prosvjetnim zadatkom. Prva kampanja opismenjavanja započela je 1945. godine i trebala je obuhvatiti oko 900.000 stanovnika. Među osnivačima analfabetskih kurseva bio je i *Antifašistički front žena* (AFŽ). Samo tokom 1946/47. godine naučilo je čitati i pisati preko 400.000 žena. Broj nepismenih koji je 1931. godine iznosio 44,6%, smanjen je 1953. godine na 25,4%, te 1971. godine na 15,1%. Od ukupnog broja opismenjenih u prvih pet godina nakon rata oko 75% su bile žene.[418] Masovne akcije opismenjavanja trajale su do 1952. godine.

Problem predstavlja i nedovoljno razvijena mreža osnovnih škola, što se ogleda u velikoj udaljenosti od jedne škole do druge te nedovoljnom kapacitetu niza osnovnih škola da prime svu djecu sa većeg područja. Ženska djeca ne pohađaju više razrede ili napuštaju školovanje poslije petog ili šestog razreda. Pohađanje škole podrazumijeva pješačenje ili putovanje vozom po nekoliko kilometara, što također utječe na smanjenje broja ženske djece u osmogodišnjim školama. Ove razlike su najvidljivije u višim razredima osnovne škole. Problem sa obuhvaćenošću ženske djece najprisutniji je u ruralnim krajevima sa nerazvijenom privredom i bez uslova za značajniji privredni razvoj.[419]

Ženska djeca često su završavala samo jedan ili dva razreda, a zatim se usmjeravala na kućanske poslove, čuvanje stoke i sl. Zakon o osnovnoj školi, donesen 1959. godine, nalagao je obavezno

416 Šušnjara, S. (2013), *Razvoj specijalnog školstva u BiH: od 1958. do 1990. godine*, Zagreb/ Sarajevo, Synopsis

417 Ibid, str. 124.

418 Papić, M. (1981), *Školstvo u BiH (1941–1945)*, Sarajevo, Svjetlost, str. 90.

419 Kovačević, n. d., str. 39.

pohađanje osnovne škole svakom građaninu i građanki od 7 do 15 godina. Kršenje Zakona se u 90% slučajeva odnosilo na sprečavanje školovanja ženske djece. U svim općinskim područjima, prema podacima Zavoda za unapređenje školstva BiH, bilo je manje ženske djece. I dalje su postojale takozvane nepotpune osnovne škole sa četiri ili šest razreda u kojima je bilo 46,54% ženske i 53,46% muške djece.[420] Samo na području Visokog u 1967. godini bilo je 2.500 djevojčica koje nisu pohađale osnovnu školu, a svake godine bi nakon završenog četvrtog razreda školu napuštalo 500 učenica.[421] Rodna disproporcionalnost naročito je izražena u višim razredima osnovne škole, što ukazuje na tendenciju roditelja da žensku djecu ispisuju iz škole nakon što nauče osnove čitanja i pisanja.

U 1959. godini više razrede pohađa 37% ženske i 63% muške djece. U jednoj općini, školu pohađa 44 učenika i samo jedna učenica.[422] Mnogi roditelji nisu dopuštali djeci da nastave školovanje nakon završenog četvrtog razreda, a neki su i namjerno ometali upis u prvi razred osnovne škole, te su bili upućivani sucu za prekršaje i plaćali kazne u iznosu od 500 novih dinara. U tome su se naročito isticali dobrostojeći roditelji i to, uglavnom, ženske djece.[423] Dio roditelja je odbijao da upiše djecu u osnovnu školu zbog potrebe za radnom snagom u individualnim seoskim domaćinstvima. To je bilo naročito karakteristično za nerazvijene dijelove BiH u kojima nije bila prihvaćena ni četvorogodišnja nastava.[424] Roditelji su smatrali da za bavljenje poljoprivredom nije potrebno osmogodišnje školovanje.

Zbog konzervativnog shvatanja da ženskoj djeci nije potrebno obrazovanje, dio roditelja je posezao za radikalnim mjerama kako bi osujetio upis ženske djece u osnovnu školu. Doktori su izdavali uvjerenja da dijete treba biti oslobođeno škole jer je *nesposobno da pohađa redovnu nastavu*.[425] Roditelji su također donosili uvjerenja o bolestima i psihičkim poremećajima samo da bi izbjegli školu. S obzirom da je postojala zakonska odredba o udaljenosti kuće od

420 Šušnjara, n. d., str. 77.
421 Kadrić, O. (1967), *Pedagoško predavanje nepismene žene*, Prosvjetni list, br. 308, str. 8.
422 Šušnjara, n. d., str. 78.
423 Šušnjara, n. d., str. 98.
424 Kadrić, M. (1965), *Gdje je izvor nepismenih u našoj Republici*, Prosvjetni list, br. 258 str. 5.
425 Šušnjara, n. d., str. 102.

škole, neki roditelji su čak konopcem mjerili tu udaljenost. Ukoliko bi roditelji ipak bili prisiljeni da pošalju dijete u školu, odbijali bi da sarađuju sa školom, kupuju školski pribor, prijetili bi djeci da ne smiju dobiti ocjenu veću od jedinice i sl.[426] Zanimljiv je primjer ispisivanja nekoliko stotina učenika/ca iz osnovne škole na području općine Doboj 1967. godine. Iako je riječ o djeci koja su bila obavezna pohađati nastavu jer nisu bila udaljena više od šest kilometara od škole, roditelji su ih ispisali navodeći razloge poput lošeg materijalnog statusa, slabe prilike za upis u škole drugog stepena te nezainteresovanosti djece da idu u školu. Važno je napomenuti da je 95% djece bilo ženskog spola.[427]

Jedan od načina suzbijanja predrasuda i diskriminacije ženske djece jeste putem obrazovanja budućeg naučnog kadra o *humanim odnosima među spolovima*.[428] *Problem jednakog gledanja na potrebu školovanja muške i ženske djece kod nas je star koliko i naše školstvo. Problem uključenja sve djece u škole trebao je biti problem i prosvjetnih radnika, a ne samo narodne vlasti*.[429] Stoga se smatra da je potrebno ukazati budućim nastavnicima/ama i odgajateljima/cama da *cilj i zadaci socijalističkog odgoja ne prave nikakve razlike između pripadnika muškog i ženskog spola*.[430]

Kada je riječ o srednjim školama, veliki problem je predstavljala nedovoljno razvijena mreža škola za profesionalno obrazovanje. Roditelji su se teže odlučivali da žensku djecu pošalju van mjesta stanovanja zbog nedovoljnog broja internata i visoke cijene internatskog smještaja. Broj mladih uzrasta od 15 do 18 godina koji su pohađali škole drugog stupnja iznosio je 37.790, od čega je 19.552 bilo djevojaka, što je najmanji broj u odnosu na ostale republike.[431] Djevojke sa završenom osmogodišnjom ili nedovršenom srednjom školom uključivale su se na daktilografske kurseve koje su organ-

426 Krunić, I. (1967), *Još o osipanju učenika u starijim razredima osnovne škole*, Prosvjetni list, br. 306, str. 3.

427 Kadrić, H. (1967), *Konzervativno shvatanje još prisutno*, Prosvjetni list, str. 308, str. 8.

428 Petrić, N. (1976), *Pokretanje odgovornih snaga*, Porodica i dijete, br. 3, str. 10-11.

429 N.N. (1959), *Daleko veća razlika je u višim razredima*, Prosvjetni list, br. 130, str. 2.

430 Vukasović, A. (1981), *Pedagoški tretman humanizacije odnosa među spolovima*, Zagreb, Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

431 Ibid, str. 40.

izovali biroi za posredovanje rada. Djevojke su sve češće upisivale gimnazije i ekonomske škole koje su osnivane i u manjim mjestima. Znatno se povećao broj djevojaka i u trgovačkim školama, na šta je utjecala sve češća promocija zapošljavanja žena u trgovini i ugostiteljstvu. Također, djevojke su se opredjeljivale za medicinsku, učiteljsku, kao i administrativne škole, dok su u manjem broju pohađale tehničke škole. Tako npr. u tehničkim školama od 14.429 učenika/ca bilo je samo 4.219 djevojaka. U poljoprivrednim školama od 7.921 učenika/ca 1.297 bile su djevojke.[432] Razlozi su duboko ukorijenjeni rodni stereotipi, odnosno *konzervatizam udružen sa nepojmljivom zabrinutošću da li ti poslovi odgovaraju sklonostima žena, da li su naše sredine dovoljno izrasle da prime žene na radna mjesta u poljoprivredi, da li će djevojke uspijevati na školama u kojima ima dosta matematike i fizike, jer su one sklonije narativnim predmetima i sl.*

Odmah nakon rata zatvaraju se ženske stručne i ženske zanatske škole te se osnivaju prosvjetno-domaćički kursevi, a zatim i niže domaćičke škole. Prosvjetno-domaćički kursevi predstavljaju najmasovniji oblik prosvjećivanja žena u ruralnim područjima.[433] Pedesetih godina se otvaraju niže domaćičke škole za koje je vladao velik interes. Iako nisu pružale značajniju školsku kvalifikaciju, ipak su omogućavale zapošljavanje u kuhinjama, zadrugama, bolnicama, dječijim domovima i sl. U školskoj godini 1952/53. nastava se odvija u 24 niže domaćičke škole sa 2.484 učenice. Zbog nedostatka kvalifikovanog nastavničkog kadra otvaraju se učiteljske domaćičke škole u Mostaru i Doboju. Zadatak učiteljskih domaćičkih škola bilo je obrazovanje stručnog kadra za nastavu domaćinstva u osnovnim školama, kao i za nastavu u nižim domaćičkim školama. Pohađale su ih isključivo žene. Plan i program je obuhvatao sljedeće predmete: krojenje, šivanje, ručni rad, kuhanje, nauku o ishrani, mljekarstvo, povrtlarstvo, stočarstvo i poznavanje robe. Učiteljske domaćičke škole su ukinute 1957. godine zbog, između ostalog, *nedovoljnog razumijevanja za prosvjećivanje žena*.[434]

Obrazovni sistem reprodukuje patrijarhalne modele rodnih uloga

432 Ibid, str. 42.
433 Papić, n. d., str. 143.
434 Papić, n. d., str. 144.

i ne nudi mogućnost potkopavanja naslijeđenih shvatanja o ženama. Problematičan je i praznik *Osmi mart* koji se tradicionalno obilježava u školama i ima karakter dana majki i njene funkcije u porodici. Također, školske čitanke i dječija štampa veoma često sadrže tekstove koji potkrepljuju stereotipnu predodžbu o majci kao požrtvovanoj kućanici. Dušanka Kovačević ističe da je nužno jasnije i tendencioznije pokrenuti ovo pitanje te mlade potaknuti na razmišljanje kako bi se nove generacije djevojaka usmjerile na *osvajanje što širih oblasti djelatnosti i zanimanja*. Izražena je i diskriminacija kada je riječ o stipendiranju djevojaka. Mnoga preduzeća, kao i javne službe iskazuju otpor prema stipendiranju djevojaka smatrajući to nesigurnom investicijom. Njihov je stav da *žene češće ne ispunjavaju obaveze, da ih udaja i materinstvo ometa da se jave na posao*.[435]

Disproporcionalan broj učitelja i učiteljica naročito je vidljiv u osnovnim školama. Istovremeno, učiteljski poziv prati loš materijalni status. Vlada svojevrsni *kult učiteljice*, o čemu svjedoči i *oda poštovanja* koju piše Gavrilo Subotić, nekadašnji učitelj:

> *Ko god je imao dijete u školi, mogao se uvjeriti kakvu čudesnu moć nad njima ima učiteljica. Ono što roditeljski dom nije u stanju da postigne i najupornijim nastojanjem, to učiteljica postigne u toku nekoliko dana po dolasku djeteta u školu. Zar smo malo puta ostajali prosto zbunjeni uvjeravajući se koliko naše dijete voli i poštuje svoju učiteljicu. Ona je za njega i najbolja i najpametnija, pa čak (za djevojčice) i najljepša. Svi pokušaji da se dijete u nečem ispravi, da mu se nešto pokaže propadaju pred jednom njenom tvrdnjom: 'Tako nije rekla učiteljica'. Niko ne zna kao ona, nikome se ne želi tako ugoditi kao njoj!*[436]

Jedan od razloga popularizacije učiteljskog poziva među ženama zasigurno je i tradicionalno shvatanje da su odgoj i obrazovanje *ženski posao*.

435 Ibid, str. 49.

436 Svrdlin, Đ. (1984), *Porodica i dijete – Značajan časopis za porodično vaspitanje*, Učitelj, br. 6, str. 123.

Tržište, Ustav i studentski protesti

Po završetku rata pa do ranih pedesetih godina zbog velikih ulaganja u industrijalizaciju životni standard u Jugoslaviji je bio izrazito nizak. Kako ističe Dobrivojević, *iako su novinske stupce punili tekstovi o jugoslovenskom privrednom čudu, vrtoglavom porastu proizvodnje i životnog standarda 'radnog naroda'* (…) *stvarnost je bila drugačija, država nije bila u stanju da potrošačima na obezbeđenom snabdevanju osigura minimalne propisane količine prehrambenih proizvoda*.[437]

Urbanizacija se ubrzano širila pa je dodatni problem predstavljalo i stambeno pitanje, ali i infrastruktura gradova koja nije mogla pratiti takav ubrzani rast. Kao što je ranije navedeno, destaljinizacija se odrazila i na privredu. Već u toku pedesetih godina nastupila je ekonomska reforma koja je bila bliža tržišnoj ekonomiji – smanjena je državna kontrola i planiranje a uveden koncept samoupravljanja.[438] Međutim, Ante Batović napominje da je nagli ekonomski rast u Jugoslaviji u pedesetim godinama prvenstveno baziran na velikoj pomoći Zapada koja je 1960-ih došla na naplatu, a jugoslavenska ekonomija i industrija još uvijek nije bila dovoljno razvijena kako bi omogućila otplatu ovih dugova.[439] Jugoslavija je od ruralne i zaostale zemlje do početka šezdesetih godina dostigla stepen srednje razvijene i relativno industrijalizirane zemlje. U razdoblju od 1954. do 1961. godišnji rast gospodarstva tekao je po prosječnoj stopi od 12%, dok je stopa osobne potrošnje iznosila 10% godišnje. Do 1971. godine oko 5,5 miliona ljudi je otišlo sa sela raditi u gradove, a istovremeno je i poljoprivredna proizvodnja povećana za 60% u odnosu na prijeratno razdoblje.[440]

Vesna Kesić ističe da je sistem samoupravljanja bio izrazito rodno neosjetljiv, a žene su masovno bile isključene sa viših pozicija na ko-

437 Dobrivojević, I. n. d., str. 22.

438 Miškovska-Kajevska, A. (2006), *Communistis, Feminists and Nationalists: A journez into the Former Yugoslavia (1941-1991),* Masters' Thesis. University of Amsterdam, Faculty of Social and Behavioural Sciences

439 Batović, A. (2010), *Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma-Američki i britanski izvještaji o Jugoslaviji (1964-1966)*, Historijski zbornik, god. LXIII, br.2, str.539-558.

440 Babović, A., n. d., str. 541.

jima su se donosile odluke.[441] Godine 1965. donose se reforme kako bi se oporavila ekonomska situacija i kako bi se država oslobodila planirane ekonomije po uzoru na sovjetske zemlje. U to doba, zbog jugoslavenskog učešća u pokretu nesvrstanih, radnici su išli u inostranstvo na rad, a studenti ostalih nesvrstanih zemalja dolazili na studije u Jugoslaviju. Ekonomskim reformama se zemlja za jedan korak približila tržišnoj ekonomiji liberalizacijom cijena i davanjem veće autonomije preduzećima te otvaranjem vanjskotrgovinskih propisa.[442] Međutim, nakon ovoga je uslijedila ekonomska nejednakost među republikama, regijama unutar svake republike i socijalnim društvima u svakoj regiji. Nastupila je velika nezaposlenost.[443]

Godine 1968. dogodili su se studentski protesti po uzoru na proteste u ostalim zemljama Evrope – Njemačke, Francuske, Poljske – kada su studenti i profesori blokirali fakultete i izašli na ulice protestvujući protiv korumpirane vlasti i općeg lošeg ekonomskog stanja. Protesti su počeli u Beogradu ali su se ubrzo proširili i na Zagreb, Ljubljanu i Sarajevo, a bili su prvi masovni pokret koji je uzdrmao socijalističku vlast. Studenti su isticali da su njihovi problemi isti kao i problemi radnika. Bili su prvi koji su zahtijevali javni dijalog povodom kontradikcija socijalističkog režima. Vladajuća elita je bila uzdrmana ovim masovnim ispoljavanjem nezadovoljstva što je dovelo do novih autoritativnih mjera i progona onih koji su mislili drugačije. Sve ovo je rezultovalo rušenjem vrijednosti i već osvojenih sloboda koji su Titov sistem okarakterisali kao otvoreniji od sovjetskog.[444]

Kao odgovor na studentske proteste, zahtjeve kosovskih Albanaca 1968. godine da se Kosovu dodijeli status republike, te zahtjeve članova Komunističke partije Hrvatske i Srbije 1971. i 1972. godine za promjene strukture i načina donošenja odluka (oba pokreta suzbijena od strane Tita), u Jugoslaviji je donesen Ustav 1974. godine, koji je bio na snazi sve do raspada Jugoslavije. Novi Ustav je donesen s ciljem unošenja reformi koje su, kako se pokazalo, bile potrebne jugoslovenskom društvu

441 Miškovska-Kajevska, A., n. d., str. 20.
442 Stokes,(1997); Žarkov,(1999), u Miškovska- Kajevska, A. n. d., str. 220.
443 Žarkov, (1999), u Miškovska-Kajevska, A. n. d., str. 20.
444 Žilnik, Ž. (2009), *Yugolsavia: „Down with the Red Bourgeoisie“,*u Klimke, M. (1968), Memories and Legacies of a Global Revolt. Philipp Gassert, str. 181-187. Izvor: http://www.ghi-dc.org/files/publications/bu_supp/supp006/bus6_181.pdf. (29. juni 2014)

te kako bi se završila decentralizacija započeta Ustavom iz 1963. Tako je novi Ustav imao za cilj i da oslabi unutrašnje političke i društvene tenzije uz održavanje monopola Saveza komunista. *Na federativnom nivou, država je bila decentralizovana – izuzev vanjskih poslova, vanjske trgovine i odbrane – a odluke su prenešene na republike.*[445] Ovim su republike dobile moć veta na odluke donesene na federativnom nivou. Tito je i dalje, kroz Savez komunista Jugoslavije, imao kontrolu nad svim što se dešavalo u republikama. Međutim, kako navodi Tepavac, ovim Ustavom su potrebe Federacije zanemarene.[446] Svaka od republika se potom počela zaduživati u inostranstvu, što je dovelo do poboljšanja životnog standarda, ali i do ekonomske krize koja se desila već 1981. godine, a koja je nastala i zbog naftne krize iz 1979. godine. Reforme koje je Ante Marković donio 1990. godine su dovele do poboljšanja i znatnog smanjenja inflacije, ali se pokazalo da su reforme došle prekasno.[447]

Sedamdesete i feminizam drugog vala

Sedamdesete godine su u SFRJ bile značajne za žensko pitanje i feminističko organizovanje. Od ukidanja AFŽ-a pa do sedamdesetih godina, ženskom pitanju se nije pridavala neka velika važnost niti pažnja. Međutim, sredinom sedamdesetih godina, drugi val feminizma polako dolazi i u Jugoslaviju, podstaknut studentskim demonstracijama 1968.

> *Generacija mladih i obrazovanih žena iz urbanih centara (…) činila je jezgro novog feminističkog pokreta ranih sedamdesetih (…) ove žene su imale pristup obrazovanju i zaposlenju, ali su iskusile i razliku između proklamovane ravnopravnosti žena i muškaraca i svakodnevnog života.*[448]

Godina 1978. je od posebnog značaja za žene i žensko pitanje u SFRJ jer je te godine održan međunarodni skup *Drug-ca – Žensko*

445 Zwaan; De Graaf, (2005), u Miškovska-Kajevska, A., n. d., str. 21.

446 Tepavac, (2000), u Miškovsa-Kajevska, A., n. d., str. 22.

447 Miškovsa-Kajevska, A. n. d., 20-22.

448 Stojičić, M. (2009), *Proleteri svih zemalja – ko vam pere čarape? Feministički pokretu u Jugoslaviji 1978–1989,* u Društvo u pokretu, Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968 do danas (ur. Tomić, Đ; Atanacković, P.), Novi Sad, Cenzura, str. 113.

pitanje. Novi pristup? u Studentskom kulturnom centru (SKC) u Beogradu, koji je predstavljao prvi buran izlazak feministkinja na javnu scenu u socijalističkoj zemlji i prvu međunarodnu konferenciju o položaju žena u Jugoslaviji. Fokus na žensko pitanje i problem rodne podjele poslova podvučeni su domišljatim i zvučnim sloganom konferencije koji je glasio *Proleteri svih zemalja – ko vam pere čarape?*

Organizatorice konferencije su bile **Nada Ler Sofronić**, **Žarana Papić** i **Dunja Blažević**. Skupu su prisustvovale obrazovane i afirmisane žene i feministkinje iz Zagreba, Sarajeva, Ljubljane i Beograda kao i one iz Italije, Francuske i Engleske. Konferencija je ukazala na svo licemjerje režima koji je tvrdio da je u socijalizmu *žensko pitanje* riješeno, da su žene jednake s muškarcima i da je svako pitanje specifičnih ženskih interesa proglašavano ili buržoaskim feminizmom ili novoljevičarenjem ili jednim i drugim istovremeno.

Samoupravljačice su bile, isto kao i danas, premlaćivane između četiri zida, kao i danas, radile su na manje vrednovanim radnim mjestima, kao i danas su istiskivane sa stvarnih mjesta odlučivanja, kao i danas su bile ikebane u važnim upravljačkim tijelima i organima, kao i danas manje ili više otvoreno im je sugerisano da im je glavna zadaća kuhinja i rađanje...[449]

> *Jugoslavija je u 1970-im godinama bila jedina socijalistička jednopartijska država koja je imala otvorene granice i relativno slobodan pristup stranim časopisima i programima međunarodne akademske razmjene.*[450]

Stoga nije bilo iznenađujuće da se baš u ovoj socijalističkoj državi organizuje ovakva konferencija. Značaj ove konferencije je taj što se pozabavilo ženskim pitanjima i problemima kojima se niko u državi nije bavio. Tako se novi feminizam kasnih sedamdesetih razvijao u *opoziciji sa državnim (zvaničnim) feminizmom koji je negirao bilo kakvu potrebu za autonominm ženskim organizacijama, smatrajući da će rešenje klasnog pitanja biti istovremeno i rešenje 'ženskog pitanja'*.[451]

449 Ler Sofronić, N. (2011), u *Fragmenti ženskih sjećanja 1978. i danas* (Dugandžić Živanović, D.), ProFemina, časopis za žensku književnost i kulturu, (spcijalni br. 2), Beograd, str. 127.

450 Dević, A., *Redefining the Public-private boundary: Nationalism and Women's Activism in Former Yugoslavia,* u The Anthropology of East Europe Review, vol.15. no.2.

451 Ibid, str. 111.

Poseban značaj na konferenciji su dale *feministkinje razvijenog Zapada, koje su pričale gotovo istu priču, ali o tome kako je Zapad koji se toliko hvali svojom demokratijom u stvari demokratija bez žena...*[452]

Na konferenciji se raspravljalo o patrijarhatu, feminizmu i marksizmu, feminizmu i psihoanalizi, identitetu, seksualnosti, jeziku, nevidljivosti žena u kulturi i nauci, ali i o svakodnevnom životu žena, diskriminaciji žena u javnoj i privatnoj sferi, dvostrukoj opterećenosti žena, o nasilju nad ženama, o opstajanju tradicionalnih patrijarhalnih uloga uprkos normativnim rešenjima koja garantuju ravnopravnost. Prvi put je javno dat kritički osvrt na rešavanje ženskog pitanja u Jugoslaviji. Ta kritika je bila feministička, ali ne i antisocijalistička.[453]

Interesantno je napomenuti i da je na konferenciji prisustvovao značajan broj muškaraca što je bio i jedan od razloga sporenja jugoslavenskih i zapadnih feministkinja. Osim toga, jugoslovenske feministkinje su smatrale da feministkinje sa Zapada nisu dovoljno upućene u situaciju u Jugoslaviji, dok za zapadne feministkinje Jugoslavenke nisu bile dovoljno radikalne. Još bitnije je spomenuti i da za mnoga pitanja koja su u Evropi bila od značaja (abortus ili razvod), u Jugoslaviji se zbog naprednog zakonodavstva tim pitanjima nije pridavao neki veliki značaj.[454] Ove činjenice ukazuju na naprednost koju je jugoslavenska žena u nekim segmentima uživala za vrijeme socijalizma, pa čak i u odnosu na Zapad koji je uvijek smatran kao napredniji.

Kako Stojičić primjećuje, konferencija je iz sadašnje perspektive bila od historijske važnosti, vraćajući feminizam u javni prostor i predstavljajući prvi kritički osvrt na rješavanje *ženskog pitanja* u tadašnjoj Jugoslaviji, ali i zbog utjecaja koji je imala na učesnike i učesnice i dalji razvoj feminizma. Konferencija je bila medijski jako dobro ispraćena i poslužila je za udruživanje žena i kreiranje feminističkih pokreta u većim urbanim centrima Jugoslavije – u Zagrebu, Ljubljani i Beogradu i zajedničke saradnje među feministkinjama iz ovih centara.[455] Došlo je i do uvođenja SOS telefona, za žene i djecu žrtve nasilja, u Zagrebu 1988, Ljubljani 1989. i Beogradu 1990.

452 Ibid.
453 Klaić, D., n. d., str. 116.
454 Stojičić, M., n. d., str. 117.
455 Ibid.

Godine 1987. održan je i Prvi jugoslavenski feministički skup u Ljubljani, nakon toga tri u Zagrebu i Beogradu, a posljednji je održan 1991. u Ljubljani. Ženski pokret je u ratnom periodu bio usko vezan sa antiratnim pokretima, a kritika socijalističkog sistema je nastavljena kritikom nacionalističkih država.[456] Ipak, na ovom mjestu treba spomenuti da nisu sve feministkinje bile i antinacionalistkinje.[457]

Ubrzana repatrijarhalizacija

Kako neki teoretičari navode, ekonomska kriza i decenijama dugi neuspjeli socijalistički procesi modernizacije bili su osnovni uzročnici rasta etnonacionalizma i nacionalizma, te u konačnici i dezintegracije Jugoslavije i pada socijalizma. Ovi procesi su imali retrogradne konsekvence na žene Jugoslavije vraćajući ih u okvire njihove biološke uloge – majke, ali i u privatni prostor – kuću.

> *Usponom entonacionalizma, žene gube politički značaj i sa jačanjem etnonacionalisitčke retorike postaju puko sredstvo u kandžama entopolitike, budući da su muškarci – ratnici uzdignuti na pijedestal borca za opstanak nacije.*[458] *Pri tom, ekonomska kriza i politička previranja dovode do masovne nezaposlenosti koja se drugačije odražavala na muškarce i žene. (...) na mušku nezaposlenost se gledalo kao na izvor nestabilnosti koji se morao izmijeniti, dok je nezaposlenost žena postajala sve prihvatljivija te bivala opravdana od strane nacionalističkih vođa koji će uskoro doći na vlast.* [459]

Repatrijarhalizacija koja je počela u kasnim osamdesetim godinama nastavila se i nakon raspada SFRJ i kroz oružane sukobe koji su se desili u devedesetim. Emancipacija i zalaganje za ravnopravnost muškaraca i žena je zamijenjena političkim i društvenim zalagan-

456 Ibid, str. 119.

457 Vidi doktorsku tezu – Miškovska Kajevska, A. (2006), *Communists, Feminists and Nationalists; A journey into the Former Yugoslavia (1941–1944),* Master's Thesis University of Amsterdam. Faculty of Social and Biheviooural Sciences. Amsterdam

458 Popov-Momčinović, Z. (2013) *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture,* Sarajevo, Sarajevski Otvoreni Centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE, str.100.

459 Vojvodić, N., n. d., str. 5-6.

jima za vraćanje žena u privatni prostor i reafirmaciju njene uloge majke za reprodukciju članova etnije. Kako navode Čaušević, Hrelja i Gashi, *uz porast nacionalizma žene se identificiraju biološki odgovornim za nastavak određene nacije/etničke grupe što je rezultiralo inicijativama za smanjenje prava na planiranje porodice i pobačaj.*[460] Uz to, kako Ana Dević primjećuje:

> *U toku socijalizma, privatnu sferu su i muški i ženski disidenti smatrali zonom sigurnom za protivrežimska okupljanja. Slavljenje žena kao čuvarki tog sigurnog opozicionog prostora je, u jednom trenutku, koincidiralo sa nacionalističkim režimom predstavljanja žene kao prirodne spone između porodice i (etničke) nacije (koja se vidi kao velika/proširena porodica).*[461]

Međutim, jugoslavenske žene su bile pokorene i poražene s dva aspekta (...) *s jedne strane pokorene od strane svoje nacije a sva moć im biva oduzeta od muškaraca koji vladaju; a s druge strane, žene su smatrane ultimativnom neprijateljicom od strane druge etničke grupe zbog njihovih sposobnosti 'razmnožavanja', što je dovodi u rizik direktnog nasilja* (...)[462] (...) *nacionalističke ideologije u Jugoslaviji su oblikovale naciju da sliči patrijarhalnoj porodici gdje su muškarci morali braniti naciju, a žene stavljene sa strane da izvršavaju svoje reproduktivne obaveze.*[463] Tako je, kako Vojvodić primjećuje, *pozicija 'emancipovane' jugoslavenske žene u devedesetima vraćena na nivoe koji su bili niži nego za vrijeme komunizma.*[464] Ženska uloga je retrogradno vraćena na onu koja dominira u patrijarhalnim društvima, a ravnopravnost koju su socijalističke žene osvojile i stekle biva brzo zaboravljena i poništena. Slika žene radnice je brzo zamijenjena slikama majke ili kurve, i u većini slučajeva slabe, pasivne žrtve.

460 Čaušević, J; Gashi, A; Hrelja-Hasečić, Dž. (2012), u *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta; Postsocijalistički konteksti u BiH i na Kosovu* (ur. Spahić-Šiljak, Zilka), Sarajevo, str. 95-96.

461 Dević, A., *Redefining the Public-Private Boundary: Nationalism and Women's Activitism in Former Yugoslavia,* str. 58

462 Papić, Ž. (maj, 2012), u. *Gender Analysis in Ethnic Conflict:Causes and Consequences in the case of Yugoslavia* (Vojvodić, N.), London, Pg. 8. School of Slavonic and Eastern European Studies, University College London

463 Lilly; Irvine, u Vojvodić, N., n. d., str. 4.

464 Vojvodić, N., n. d., str. 5.

Žene i naučni rad u SRBiH

Univerzitet u Sarajevu je razvio vrlo široku naučnu djelatnost koja je ranije počivala, gotovo isključivo, na radu *Zemaljskog muzeja* i *Balkanološkog instituta*. Uz pojedine fakultete su osnivani naučni instituti koji su funkcionisali kao organizacione jedinice za naučni rad u pojedinim oblastima. Kasnije se naučna djelatnost proširila i na druge veće centre (Mostar, Tuzla, Banja Luka i Zenica). Naučno društvo BiH (NDBiH) osnovano je 1951. godine, s ciljem unapređenja naučnog kadra i širenja naučne djelatnosti. Na temeljima NDBiH 1966. godine osnovana je Akademija nauka i umjetnosti BiH (ANUBiH) čiji zadatak je bio da vodi brigu o ukupnom razvoju nauke i umjetnosti, da organizuje naučna istraživanja i umjetničke manifestacije, da objavljuje radove svojih članova i saradnika Akademije. Zanimljiv je podatak da među predsjednicima ANUBiH nije bilo žena. Također, ni na jednom univerzitetu u BiH žene nisu birane na funkciju rektorice. Iako njihov rad nije dovoljno vidljiv, brojne međunarodno priznate naučnice i univerzitetske profesorice dale su veoma značajan doprinos u oblasti nauke i obrazovanja.

Vera Šnajder (1904–1974) bila je vrsna matematičarka i naučnica. Za vrijeme stručnog usavršavanja na Institutu Henri Poincaré u Parizu, Vera Šnajder objavljuje svoj prvi naučni rad u *Comptes rendus de l'Académie des sciences*. To je ujedno prvi naučni rad iz oblasti matematike koji je objavio neko iz BiH. Učestvovala je u osnivanju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, naročito u organiziranju Katedre za matematiku, kasnije Odsjeka za matematiku, na čijem čelu je bila dugi niz godina. Vera Šnajder ušla je u historiju kao prva žena na poziciji dekanese u SFRJ.[465] Školskih 1951/52. i 1958/59. godina postavljena je za dekanesu, a 1952/53, 1957/58. i 1959/60. za prodekanesu Filozofskog fakulteta. Bila je i predsjednica Društva matematičara, fizičara i astronoma BiH, kao i organizatorica Četvrtog kongresa matematičara, fizičara i astronoma Jugoslavije, održanog 1965. godine u Sarajevu. Objavila je i knjigu za predmet racionalna mehanika, koji je godinama predavala.

465 Izvor: http://hr.wikipedia.org/wiki/Vera_%C5%A0najder (20. juni 2014)

Mirjana Vuković (1948) doktorica je matematičkih nauka, autorica preko stotinu stručnih i naučnih radova (uključujući knjige, zbirke zadataka, skripte i monografiju). Bila je predsjednica Sekcije za matematiku Društva matematičara, fizičara i astronoma BiH, kao i prodekanesa za naučno-istraživački rad i obrazovanje Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, te prorektorica za nauku, istraživački rad i obrazovanje Univerziteta u Sarajevu. Dobitnica je brojnih nagrada i priznanja, između ostalog i najveće republičke nagrade, za naučni rad u oblasti matematike, *Veselin Masleša* (1987).

Smilja Mučibabić (1912–2006) bila je antifašistkinja, aktivistkinja, naučnica, autorica nagrađivanih udžbenika za visoke i srednje škole. Stekla je titulu doktorice bioloških nauka na Univerzitetu u Cambridgeu. Bila je jedna od osnivačica Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, kao i prva dekanesa (1960). Izabrana je za prorektoricu Sarajevskog univerziteta u periodu od 1963. do 1965. godine. Objavljivala je u najpoznatijim međunarodnim ekološkim i biološkim časopisima. Profesorica Mučibabić nesumnjivo zauzima mjesto među pionirima eksperimentalne i teorijske ekologije.

Jelena Đorđević (1929–1988) bila je redovna profesorica radiologije na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, osnivačica Odjeljenja za radioterapiju Kliničkog centra Koševo i voditeljica brojnih naučnoistraživačkih projekata na Institutu za radiologiju i onkologiju. Iz oblasti radiologije se usavršavala u Japanu, Francuskoj, SAD-u, Engleskoj, Rusiji, Mađarskoj i Rumuniji. Autorica je više od 200 stručnih i naučnih radova iz oblasti radiologije, knjiga Limfografija i Radioterapija, te koautorica udžbenika Opća radiologija.

Zulejka Popović (1930–1991) bila je redovna profesorica Pedijatrije na Medicinskom fakultetu u Sarajevu, direktorica Klinike i poliklinike za dječije bolesti Prof. dr. Milivoje Sarvan, šefica Katedre za pedijatriju Medicinskog fakulteta, predsjednica Pedijatrijske sekcije Društva ljekara BiH, osnivačica Službe za dječiju alergologiju i imunologiju u BiH i organizatorica nekoliko stručnih i naučnih skupova iz pedijatrije. Autorica je preko 100 stručnih i naučnih radova, najvećim dijelom iz oblasti dječije alergologije i imunologije. Bila je aktivna u Predsjedništvu alergologa i imunologa Jugoslavije, kao i

Predsjedništvu pedijatara Jugoslavije.

U sklopu Medicinskog fakulteta djelovao je Farmakološki institut na kojem je veliki doprinos dala Dubravka Potkonjak (1986–2005), naučnica i farmakologinja. Profesorica Potkonjak je bila saradnica profesora Pavela Šterna, osnivača instituta i jednog od najplodnijih istraživača Medicinskog fakulteta.

Jela Grujić Vasić (1923–2009) dala je značajan doprinos iz područja medicinske hemije. Obavljala je dužnost dekanese Farmaceutskog fakulteta u periodu od 1982. do 1988. godine. Bila je prva profesorica i šefica Katedre za farmakogneziju i hemiju droga. Objavila je ukupno 195 naučnih radova. Autorica je jednog univerzitetskog udžbenika i koautorica jednog udžbenika i dva priručnika. Učestvovala je u izradi brojnih naučno-istraživačkih projekata. Jedna je od rijetkih žena izabranih za redovnu članicu Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Herta Kuna (1922–2009), filologinja i historičarka, u svom dugogodišnjem naučnom radu opisala je korpus srednjovjekovne bosanske književnosti, kao i korpus bosanske franjevačke pismenosti. Sintezu njenih istraživanja srednjovjekovne Bosne čini knjiga Srednjovjekovna bosanska književnost, a kapitalno djelo koje se veže uz njeno ime predstavlja izdanje Hvalova zbornika (1986). Profesorica Kuna potaknula je izdavanje Zbornika krstjanina Hvala (1404), rukopisnoga, savršeno iluminiranoga kodeksa Crkve bosanske. Objavljivala je naučne članke i rasprave u brojnim publikacijama, a za svoj rad primila je i nekoliko društvenih priznanja i nagrada.

Zlata Grebo (1922, Trebinje) radila je kao profesorica na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Objavila je brojna istraživanja iz oblasti demografije i sociologije, a područja kojima se usko bavila vezana su za demografske politike, reprodukciju i ulogu žena u razvoju društva. Samo neki od njenih radova su: *Želje i strahovanja jugoslovenske žene* (1965), *Ravnopravnost žene – dio borbe za socijalističko društvo* (Sarajevo, 1969), *Materinstvo i rad – stvarna ili prividna dilema u porodici zaposlene žene* (1975), *Čovjek, rađanje i društvo* (1975). Učestvovala je u pripremi metodologije popisa stanovništva 1971. godine u Saveznom zavodu za statistiku. Dobit-

nica je više društvenih priznanja.

Sana Salahović je predstavljala SFR Jugoslaviju na Prvoj svjetskoj konferenciji o ženama, koja je održana u Meksiko Sitiju 1975. godine.[466] Pisala je empirijskim podacima potkrepljene naučne radove o ženama. Tekst Naučni i tehničko-tehnološki razvoj i tendencije u obrazovanju žena Jugoslavije prerađeno je izlaganje sa Međunarodnog seminara za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, održanog u Beogradu oktobra 1971, na kojem su bili predstavnici/e iz Alžira, Egipta, Austrije, Belgije, Bugarske, ČSSR, Danske, DR Njemačke, Francuske, Holandije, Italije, Kanade, Mađarske, Norveške, Poljske, Rumunije, Sirije, SR Njemačke, SSSR-a i Švicarske. U izdanju Saveznog zavoda za statistiku467 u međunarodnoj godini žena, 1975. godini, izlazi pregled osnovnih statističkih pokazatelja Žena u privredi i društvu SFR Jugoslavije, koje je istražila Sana Salahović, a značajan je i njen tekst Položaj žene u savremenom svijetu, iz 1976. godine (Pregled, Sarajevo). Sestra je Zlate Grebo.

Slavica Krneta (1927–2010) bila je profesorica na Pravnom fakultetu u Sarajevu i članica ANUBiH. Dala je veliki doprinos razvoju prava i pravne nauke u BiH. Bavila se građanskim pravima, te autorskim i industrijskim vlasništvom iz pravne perspektive. Predavala je i na brojnim međunarodnim fakultetima, bila je uključena u izradu nekoliko zakona, intenzivno se bavila naučnim radom kroz pisanje.

Natalija Mastilo (1930–1992) bila je pokretačica i urednica časopisa Nastava geografije, predsjednica Komisije za nastavu Saveza

---

466 Prva svjetska konferencija o ženama održana je u Meksiko Sitiju 1975. godine. NGO Forum je prvi put u historiji na jednoj svjetskoj konferenciji okupio više žena nego muškaraca i prvi put na vladinoj Konferenciji bilo je više žena nego muškaraca u svojstvu zvaničnih predstavnica svojih vlada. Na Konferenciji je odlučeno da će se period od 1975–1985 nazvati Dekada žena, a 1975. je proglašena za Međunarodnu godinu žena. Vladine delegacije prihvatile su dokument *Svjetski plan za akciju,* koji je imao 48 strana i čiji je glavni cilj bio usmjeravanje ka JEDNAKOSTI, RAZVOJU I MIRU. Ovaj zvanični dokument je između ostalog tražio povećanje broja žena u procesima odlučivanja, kako u državama članicama, tako i u samoj organizaciji UN-a, u kojoj je tada bilo samo 8% žena. Pored toga, dokument je govorio o povećanju nepismenosti žena i nevrednovanju ženskog rada u kući. Na NGO Forumu su se razmenjivala iskustva ruralnih žena u oko 200 radionica, podsticao se mali ženski biznis i mnoge druge ženske inicijative. Izvor: http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/feministicke_sveske/Fs_s5/lepa.html, (10. juli 2014)

467 *Žena u društvu i privredi Jugoslavije*, (april, 1973), Statistički bilten Saveznog zavoda za statistiku

geografskih društava Jugoslavije i organizatorica Četvrtog i Petog geografskog simpozijuma. Bibliografija njenih radova sadržava nekoliko stotina jedinica.

Desanka Kovačević-Kojić (1925) je vrsna historičarka. Objavila je šest autorskih knjiga i oko 100 naučnih i stručnih radova. Bila je saradnica Enciklopedije Jugoslavije, te predsjednica Društva historičara BiH. Dobitnica je brojnih nagrada i priznanja. U svom radu najviše je proučavala ekonomsku historiju srednjeg vijeka, naročito srednjovjekovne Bosne. Izabrana je za redovnu članicu Akademije nauka i umjetnosti BiH.

Hanifa Kapidžić Osmanagić (1935) je književna kritičarka i teoretičarka, esejistkinja i prevoditeljica. Objavila je veliki broj studija i eseja iz komparativne, francuske i književnosti južnoslavenskih naroda. Dugogodišnja je glavna urednica časopisa za književnu i umjetničku kritiku Novi izraz. Redovna je članica ANUBiH. Bila je predsjednica PEN centra, šefica Katedre za francusku književnost, predsjednica Vijeća Odsjeka za romanistiku, dekanesa Filozofskog fakulteta u Sarajevu (1973–1975) i prorektorica Univerziteta u Sarajevu (1985– 1988).

Adila Pašalić Kreso (1944) je pedagoginja, članica ANUBiH, potpredsjednica Svjetskog savjeta udruženja komparativnih pedagoga (WCCES), predsjednica Mediteranskog udruženja komparativnih pedagoga (MESCE), urednica časopisa Porodica i dijete, te šefica Odsjeka za pedagogiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Bila je i na funkciji prodekanese na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu (1981–1985). Objavila je više od stotinu članaka u stručnoj periodici, domaćim i stranim časopisima.

Branislava Peruničić (1936) je naučna saradnica Instituta za automatiku i računarske nauke (IRCA), saradnica Instituta za računarske i informacijske sisteme (IRIS) u Energoinvestu, predsjednica Savjeta za kompjuterizaciju Energoinvesta te delegatkinja Savjeta akademija SFRJ u komisiji za nauku. Predsjednica je bh. sekcije vodećeg svjetskog Instituta inžinjera/ki elektrotehnike, elektronike i računarstva (IEEE), redovna profesorica Elektrotehničkog fakulteta i članica ANUBiH. Objavila je ukupno 29 radova, kao i udžbenik Analiza signala i sistema, sa koautoricom Melitom Ahić-Đokić.

Najznačajniji doprinos ostvarila je u tri oblasti: teorija sistema sa promjenjivom strukturom; digitalna zaštita, lokacija kvara i mjerenje u elektroenergetskim sistemima; teorija grafova.

U okviru Poljoprivrednog fakulteta djelovali su instituti koji su objedinjavali naučno-istraživački, stručni i nastavni rad. Na Institutu za ratarstvo i oplemenjivanje bilja poseban doprinos dala je **Olga Vidović** koja je zajedno sa dr. Jovanom Todorovićem 1988. godine, kao rezultat višegodišnjeg istraživačkog rada, objavila prvu monografiju o grahu na području SFRJ. Olga Vidović (1921.) spada u red najznačajnijih stručnjaka/inja na polju genetike i stvaranja novih sorti. Dala je veliki doprinos poljoprivrednoj nauci i praksi, stvorivši pet novih sorti graha koje su zbog visokog kvaliteta i hranjive vrijednosti cijenjene širom zemlje. Bila je redovna profesorica Poljoprivrednog fakulteta u Sarajevu, kao i prorektorica Univerziteta u Sarajevu. Dobitnica je nagrade ZAVNOBiH-a, odlikovana Ordenom zasluge za narod III reda, Ordenom zasluge za narod sa srebrenom zvijezdom i Orednom rada sa crvenom zastavom.

Olga Vidović, fotografija iz porodičnog albuma

Natalija Dozet (1923) je bila inicijatorica osnivanja Odsjeka i Instituta za preradu i kontrolu poljoprivrednih proizvoda, kao i nositeljica brojnih istraživačko-razvojnih projekata. Na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu bila je prodekanesa i dekanesa. Dala je poseban doprinos razvoju laboratorijskih kapaciteta Instituta pisanjem brojnih udžbenika, priručnika i praktikuma.

Ljubinka Bašović (1930–2002) prva je doktorica bibliotekarstva u BiH. Radila je u Matičnom odjeljenju Narodne biblioteke BiH (1958–1971). Učestvovala je u osnivanju Odsjeka za opću književnost, scensku umjetnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Nastavnim radom, teorijskim i stručnim tekstovima doprinijela je programskom oblikovanju Katedre za bibliotekarstvo na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, koja je postala model ostalim bibliotečkim katedrama u SFRJ. Za svoje zalaganje u ovoj oblasti 1973. godine dobija godišnju nagradu Zajednice kulture SR BiH. Objavila je knjige Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH: 1945–1975 i

Biblioteke i bibliotekarstvo u BiH: 1918–1945. godine, za koju je dobila najveću republičku nagradu Veselin Masleša (1987).

Marija Kon (1894–1987) prva je žena doktorica nauka u BiH. Marija Kon je porijeklom iz Beča,[468] a ona i njena sestra Lujza bile su prve maturantkinje u BiH. Završile su gimnaziju u Sarajevu. Marija je zatim završila studij germanistike i slavistike na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beču, te odbranila doktorsku disertaciju pod nazivom: *Njemačka poezija Petra Preradovića* (1916). U periodu 1919–1941. radila je kao profesorica u gimnazijama u Mostaru, Cetinju i Sarajevu. Otpuštena je iz službe 1941, a 1942. sprovedena u Italiju. Poslije kapitulacije Italije, septembra 1943. dolazi na oslobođenu teritoriju gdje radi kao profesorica i direktorica gimnazije u Glini. U periodu 1945–1949. obavlja razne funkcije u oblasti kulture i školstva u Mostaru i Sarajevu. Radila je kao profesorica za jugoslavenske književnosti na Višoj pedagoškoj školi u Sarajevu (1949), a na Filozofskom fakultetu u Sarajevu od njegovog osnivanja 1950. Marija Kon je jedna od osnivača/ica Katedre za njemački jezik i književnost i prva predsjednica formiranog Odsjeka za germanistiku i anglistiku. Penzionisana je 1965. godine. Bavila se svim razdobljima njemačke književnosti, a posebnu pažnju posvećivala je prevodilačkom radu. Objavljivala je radove u časopisima *Život* i *Izraz*.

Marija Đorđević (1902–1982) prva je Bijeljinka predavačica na fakultetu i prevoditeljica. Marijina porodica je početkom XX vijeka bila među najjačim trgovačkim kućama u regiji, pa je Marija imala mogućnost da pored muzičkog obrazovanja veoma rano razvije i svoj talent za jezike. Od 1930. godine je radila kao profesorica francuskog i njemačkog jezika u Učiteljskoj školi u Novom Sadu pa sve do 1938. godina, zatim u gimnaziji u Beogradu u kojoj je poslije Drugog svjetskog rata predavala i ruski jezik. Godine 1937. i 1938. provela je u Parizu proučavajući francuski jezik. Od 1950. do 1965. je bila profesorica njemačkog jezika na Šumarskom fakultetu u Beogradu. Bavila se prevodilačkim radom sa njemačkog, francuskog, ruskog i engleskog na srpskohrvatski i sa srpskohrvatskog na njemački i francuski jezik. Člancima i prikazima sarađivala je u mnogim književnim

468 Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Marija_Kon (1. juni 2014)

časopisima. Narodnoj biblioteci *Filip Višnjić* u rodnom gradu Bijeljini zavještala je izuzetno bogat knjižni fond. Umrla je u Beogradu.

Emina Začiragić (1940) je cijeli svoj radni vijek provela u pravosuđu i advokaturi, a politički angažman je započela 1980. godine. Rat ju je zatekao kao članicu predsjedništva Općinskog komiteta u Jajcu. Ostat će zapamćena kao prva žena sudija u Jajcu, i kao jedna od deset prvih advokatica u BiH.

Narodi i narodnosti u SFRJ

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija sastojala se od šest narodnih republika, Slovenije, Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Makedonije i BiH. Dva temeljna, autohtona i kompaktna, neslavenska naroda — Mađari u Vojvodini i Albanci na Kosovu, činili su dvije autonomne pokrajine, vezane uz Republiku Srbiju. BiH je bila jedina republika bez većinske nacije (muslimanska „nacija“ [znaci navoda u originalnom tekstu] službeno je prihvaćena 1968). Kako napominje J. Đorđević, svaka republika je bila samostalna zajednica unutar države, pri čemu su republike zapravo bile nacionalne države - Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca. BiH, šesta republika, također počiva na nacionalnom principu, ali, kao zajednica triju naroda.[469]

Prava svih građana/ki SFRJ, uključujući i manjine, ostvarivala su se u okviru ideološkog koncepta socijalističkog društva, a odrednica *bratstvo i jedinstvo* je stavila narode i nacionalne manjine u širi kontekst države radnih ljudi i građana/ki. Kao što je istaknuto u *Komparativnom istraživačkom projektu o medijima i manjinama na Zapadnom Balkanu*: *Jugoslavija je bila 'država zasnovana na suverenosti naroda', na 'vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi' i 'socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti'*.[470]

469 Jović, D., Strah od postajanja manjinom i sukob u prethodnoj Jugoslaviji, Izvor: http://www.fabrikaknjiga.co.rs/rec/65/113.pdf. (3. juli 2014)

470 Manjine i mediji na Zapadnom Balkanu: Komparativni istraživački projekat baziran na analizi sadržaja medija nacionalnih manjina u BiH, Crnoj Gori, Makedoniji i Srbiji, (decembar, 2012), Sarajevo, Izvor: http://www.rrpp-westernbalkans.net/en/News/Media-and-National-Minorities-in-the-Westernbalkans/mainColumnParagraphs/0/text_files/file/MANJINE.pdf. (3. juli 2014)

U etničkom značenju, termin 'nacionalna manjina' smatran je zastarjelom kategorijom koja pripada starom, predsocijalističkom vokabularu. Umesto 'manjina' i 'većina', zvanična klasifikacija je pravila razliku između '(konstitutivnih) naroda' i 'narodnosti', ostavljajući izvestan prostor za 'etničke zajednice' u donekle sivom području političkog rečnika. Šest slovenskih konstitutivnih naroda nije smatrano 'manjinama' ni na jednom delu jugoslovenske teritorije, čak ni u onim oblastima gde su bili u manjini (na primer, Srbi na Kosovu, Hrvati u Vojvodini ili Bosni, itd.). Prema tome, za razliku od Italijana, Albanaca i Mađara, oni nisu imali nikakvu institucionalnu zaštitu koja bi inače pratila njihov 'manjinski' status (autonomne oblasti, izdavačke kuće, novine, zasebne škole, itd.). Ni narodnosti nisu bile tretirane kao 'manjine'. Tamo gde su činile većinu lokalnog stanovništva (kao Albanci na Kosovu), njihov položaj je bio institucionalizovan. Tamo gde su bili u manjini (kao Albanci u Makedoniji, Italijani u Hrvatskoj i Sloveniji, Mađari u Vojvodini), njihov status se nije mnogo razlikovao od statusa 'konstitutivnih naroda' u oblastima gde su oni bili u manjini.[471]

Što se tiče Jevreja u SFRJ, kako ističu Vedrana Madžar i Nataša Tepavčević, *samo 20% jugoslavenske jevrejske zajednice preživjelo je Drugi svjetski rat, od čega se polovina njenih članova iselila u Izrael*. Ova zajednica je tako ostala vrlo mala u SFRJ. Nakon Drugog svjetskog rata, socijalistička Jugoslavija je (...) *vrlo rano, za razliku od ostatka Evrope, u periodu kada se holokaust nalazi na marginama društvene debate, otpočela komemoraciju jevrejskim žrtvama fašizma, i naročito, jevrejskim borcima palima u Narodnooslobodilačkoj borbi*.[472]

Jevrejke u socijalizmu

U socijalističkoj Jugoslaviji, Jevreji su bili priznati kao nacionalna manjina a svoj su jevrejski identitet podređivali jugoslavenskom, kao i mnogi Jevreji u ostalim zemljama komunističke istočne Evrope. Nakon rata u Sarajevo su se vratili neki Jevreji/ke koji su bili prognani iz

471 Gjidara, M. (2001), *Državljanstvo i nacionalnost u Federatvinoj Jugoslaviji*, Hrvatska revija, br. 1. Izvor: http://www.matica.hr/hr/322/DR%C5%BDAVLJANSTVO%20I%20NACIONALNOST%20U%20FEDERATIVNOJ%20JUGOSLAVIJI/ (3. juli 2014)

472 Izvor: http://manjine.ba/?p=2278 (3. juli 2014)

tog grada. Zbog multietničke sredine, u SR BiH je bilo dosta miješanih brakova – judaizam, kršćanstvo i islam. Članstvo u Jevrejskoj zajednici je bilo na dobrovoljnoj osnovi. Mnogi Jevreji, rođeni nakon Drugog svjetskog rata, imali su malo znanja o svom jevrejskom porijeklu, a jevrejsko obrazovanje je bilo limitirano samo na predškolsko doba, odnosno u jevrejskim obdaništima. Izvan kuće nije bilo nikakvog vjerskog jevrejskog obrazovanja. Članovi i članice Jevrejske zajednice su održavali jake porodične i prijateljske veze sa Izraelcima, a pojedini mladi ljudi su posjećivali ili studirali u Izraelu pa čak i poslije 1967. kad je SFRJ prekinula diplomatske odnose sa Izraelom.

Kako bi podstakla i ojačala jevrejski identitet članova i članica, Federacija jevrejskih zajednica je organizovala ljetne kampove na jadranskoj obali od 1955. do 1991. i godišnja okupljanja koja su se zvala Mala Makabijada. U toku šezdesetih i sedamdesetih godina Jevrejska zajednica je slala svoje članove na sastanke Svjetske zajednice jevrejskih studenata (WUJS), a članovi WUJS-a i Izraelci su dolazili u ljetne kampove.

Nakon Drugog svjetskog rata mnoge jugoslavenske Jevrejke su se fakultetski obrazovale i sticale dodiplomske, postdiplomske diplome i doktorate, a neke su završavale i umjetničke i muzičke akademije u Jugoslaviji, Izraelu ili u nekoj drugoj zemlji. Jugoslavenske Jevrejke su radile kao doktorice, učiteljice, profesorice, naučne istraživačice, socijalne radnice, historičarke umjetnosti i kustosice, advokatice, inžinjerke i sekretarice. Neke su bile i književnice, novinarke, publicistkinje i prevoditeljice, umjetnice, glumice, operske pjevačice i plesačice.

Jevrejke koje su emigrirale u Izrael (aliyah) bile su zaposlene na sličnim radnim mjestima, a neke su bile i turističke voditeljice, vlasnice prodavnica ili instruktorice letova. Status žena u socijalističkoj Jugoslaviji je znatno poboljšan, a pošto su žene oficijelno dosegle političku i ekonomsku ravnopravnost, mnoga ženska udruženja su se ugasila. Tako su se gasila i jevrejska ženska udruženja. Ni jedna Jevrejka nije bila izabrana na veće vodeće funkcije unutar jevrejskih zajednica ili Federacije jevrejskih zajednica Jugoslavije, mada su neke radile kao potpredsjednice ili članice upravnih odbora. U SR BiH je **Flora Pinkas**

Klem (1909–1982) bila izabrana za državnu službenicu u Jajcu.[473]

S druge strane, žene su imale važnu ulogu u društvenom upravljanju na svim nivoima vlasti osim na najvećem nivou. Imale su važne pozicije kao administratorke, arhivistkinje, kustosice i bibliotekarke u jevrejskoj zajednici. U društvenom životu zajednice, žene su učestvovale puno aktivnije nego muškarci i više nisu bivale isključene iz aktivnosti uz izuzetak aktivnosti u sinagogama. Uz muškarce su ravnopravno učestvovale u odborima Federacije, lokalnim zajednicama, Jevrejskom historijskom muzeju, i staračkom domu *Švarc*. Također su pjevale u sekularnim jevrejskim horovima u Beogradu i Zagrebu. Odvojene ženske sekcije koje su bile formirane u većim centrima često su bile najveća i najaktivnija tijela unutar udruženja. Ženske sekcije su se brinule o obdaništima i ljetnim kampovima te doprinosile generalnom društvenom i kulturnom napretku zajednice.

Mnoge starije jevrejske aktivistkinje, rođene krajem XIX i početkom XX vijeka, dobile su priznanja za svoje doprinose i društveni rad. Mnoge su bile upisane u Federaciju jevrejskih zajednica i u registru Jevrejskog nacionalnog fonda. Među njima je bila i **Sarika Baruh Konforti** (1900–1980) iz Sarajevske ženske sekcije. Vrlo mali je broj Jevrejki, rođenih nakon 1930, koje su postale prominentne u društvenom životu Jugoslavije. A samo neke od onih koje su emigrirale u Izrael su postale aktivne u Udruženju emigranata iz Jugoslavije.[474]

Osvrt na pozorišne prilike

Period samoupravnog i patrijarhalnog socijalizma u bosanskohercegovačkom društvu je obilježilo otvaranje katedri za pozorišnu i filmsku režiju, pozorišnih kuća kao što je Pozorište mladih (1950), Malo pozorište, današnji Kamerni teatar ‘55 (1955), pa samim tim i intenzivnije artikulisanje ženskog pozorišnog stvaranja. Žene se unutar ove epohe javljaju izravno kao autorice, teoretičarke pozorišta, kostimografkinje i rediteljice, a takvo što su postigle socijalističkom

473 Izvor: http://jwa.org/encyclopedia/article/yugoslavia (10. juli 2014)

474 Freidenreich, H. Izvor: http://jwa.org/encyclopedia/article/yugoslavia (1. juli 2014); Rom-Rymer, S. http://www.momentmag.com/bosnian-jews-and-the-siege-of-sarajevo/; http://www.benevolencija.eu.org/content/view/384/36/ (20. juli 2014)

strategijom emancipatorne i obrazovne politike što je nadolazećim generacijama omogućilo ravnopravan status za bavljenje ovom djelatnošću. Svakako, takva obrazovno-emancipatorna ravnopravnost se ogledala u tome da studirate ono što vas zanima, ali u reprezentacijskom i strukturalnom kontekstu, žene su ideološki i brojčano bile isključene iz teatarskoga svijeta koji se odnosio na režiju, scenarij ili na neku drugu vrstu izravnog kreiranja fikcije ili narativa. Takvo što je rezultiralo nedostatkom pozorišnih rediteljica i producentica, čak i u postjugoslavenskom periodu se ova djelatnost smatra muškim angažmanom. Međutim, to ne znači da žene nisu ostavile traga u pozorišnom svijetu.

Helena Uhlik Horvat (1920), scenografkinja i kostimografkinja, rođena je u Tuzli. Srednju školu je završila u Beogradu, a slikarstvo i balet studirala u Zagrebu. Poslije kraćeg angažmana u svojstvu balerine i kostimografkinje u Beogradu, krajem 1949. godine prelazi u Narodno pozorište u Sarajevu, gdje je od 1955. potpuno posvećena kostimografiji i scenografiji. Najveći uspjeh ostvarila je u dramskim djelima Roberta Bolta (*Thomas Mor*), Arthur Adamov (*Mrtve duše*), Miroslav Jančić (*Bosanski kralj*), Molièr (*Građanin plemić*) i dr. Od operskih djela posebno se ističu kreacije za Verdijevu *Aidu*, *Falsfata* i *Don Karlos*, Rajičićevu *Simonidu* i Vagnerovog *Loengrina*. Od baletnih premijera se izdvajaju Čajkovski (*Labuđe jezero*), Prokofjev (*Romeo i Julija*), Hristić (*Ohridska legenda*). Osim rada u pozorištu, Helena Uhlik-Horvat uspješno je kostimski opremila i nekoliko televizijskih emisija, zabavno-muzičkih programa i igranih filmova. Dobitnica je mnogih značajnih nagrada u oblasti kostimografije: godišnja nagrada ULUPUBiH 1964, Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva 1966, Specijalna nagrada Udruženja primijenjenih umjetnika i dizajnera Vojvodine na Sterijinom pozorju u Novom Sadu 1972, Nagrada pozorišnih igara u Jajcu 1973. i 1974. Predavala je modno crtanje u Zagrebu, te historiju scenskog kostima na Dramskom studiju u Sarajevu. Umrla je u Zagrebu, 2007. godine.[475]

Olga Babić je prvakinja drame Narodnog pozorišta za ulogu Meri u drami *Dugo putovanje u noć,* Eugenea O'Neilla. Dobitnica

475 Abdičević, A. (2002), *Scena i kostim*, Sarajevo, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH

Šestoaprilske nagrade, kao i **Danica Rošulj Malkin,** prvakinja drame Narodnog pozorišta za ulogu Džozi o Hogan u drami, Eugenea O'Neilla, *Mjesečina za nesrećne*, koja je također dobila Šestoaprilsku nagradu 1969. godine.

Hela Volfart Kojović (1928), scenografkinja i kostimografkinja, rođena je u Sarajevu, a srednju školu završila u Beču. Poslije rata, 1945. godine, primljena je na prestižnu Visoku školu primijenjenih umjetnosti gdje je provela godinu dana, a na drugoj godini se specijalizirala na Odsjeku za modu. Godine 1950. završava Srednju slikarsku školu, a 1953. diplomira na Odsjeku za kostimografiju na Akademiji primijenjenih umjetnosti u Beogradu. Od 1954. do 1961. radila je kao slikarica u Etnografskom odjeljenju Zemaljskog muzeja u Sarajevu. U periodu od 1953. do 1971. posvećena je radu na kostimografijama opremivši preko 150 predstava. Osim rada u Narodnom pozorištu, bila je dugogodišnja saradnica Kamernog teatra '55, Pozorišta mladih i Lutkarskog pozorišta u Sarajevu. Najznačajnije kostimografije u sarajevskom Narodnom pozorištu za dramske premijere su: Nušić (*Sumnjivo lice*, *Gospođa ministarka*, *Protekcija*), Čehov (*Ujka Vanja*), Krleža (*Gospoda Glembajevi*, *Kome zvono zvoni*), Selimović (*Tvrđava*), Bizet (*Carmen*), Verdi (*Nabuko*), Guno (*Faust*) i dr. Hela Volfart-Kojović je prva obrazovana kostimografkinja u bosanskohercegovačkim pozorištima. Za društveni i stručni rad odlikovana je brojnim nagradama i priznanjima: nagrada Zajednice profesionalnih pozorišta BiH za najbolju scenografiju na Prvom susretu pozorišta lutaka BiH u Mostaru (1971), Povelja za izuzetne zasluge i doprinos u historiji Narodnog pozorišta u Sarajevu (1971), Šestoaprilska nagrada grada Sarajeva za predstavu u cjelini *Omer Paša Latas (1977)*, Priznanje za najuspješniji rad na godišnjoj izložbi ULUPUBiH (1979). Živi u Beču.[476]

Gordana Muzaferija (1948–2008), dramaturginja, rođena je u Oštarijama, (Hrvatska). Osnovnu školu i gimnaziju završila je u Visokom. Doktorirala je na temu *Narodna pjesma kao inspiracija u jugoslavenskom dramskom stvaralaštvu* na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je predavala hrvatsku književnost kao redovna profesorica. Univerzitetsku karijeru započela je kao asistentica

476 Ibid.

na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu prije više od 20 godina, da bi uznapredovala u redovnu profesoricu na predmetu Historija južnoslavenske drame i pozorišta. Objavila je veliki broj književno-historijskih i dramatološko-teatroloških radova, te dvije knjige dramskih tekstova Alije Isakovića s iscrpnim predgovorima. Pored toga napisala je i dvije monografske studije *Činiti za teatar* i *Kazališne igre Mire Gavrana*. Objavila je oko stotinu stručnih i znanstvenih radova, učestvovala na brojnim slavističkim skupovima, simpozijumima i konferencijama u zemlji i inozemstvu, gostovala kao profesorica na fakultetima u Mostaru, Tuzli, Rijeci, Innsbrucku i Halleu, te postala saradnicom Leksikografskog zavoda *Miroslav Krleža* i hrvatske Akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu. Sudjelovala je u izradi pozorišne enciklopedije *Larousse – Bordas,* kao ekspertica za bosanskohercegovačko pozorište, a redovno je učestvovala i na simpozijumima koje svake godine u južnoslavenskim centrima organizuje Sorbonne Paris. Gordana Muzaferija je jedna od rijetkih autorica koja je uvrštena u kanonske antologijske izbore izdavačke kuće Alef[477] pod uredništvom Enesa Durakovića. Taj obimni projekat antologijskog vrednovanja, poduzet očigledno s dvostrukom namjerom očuvanja i učvršćivanja bošnjačkoga identiteta, s jedne strane, i suprotstavljanja razarajućoj moći ratne mašinerije da uništi simbolička dobra kao temelj razvoja bosanskohercegovačkoga društva, s druge strane, nesvjesno nam pokazuje kakava je druga strana medalje simboličkoga nasilja, ono se ne provodi uvijek minobacačima, već preko *znanja* i uspostavlja podvlađivanjem onih koji ga podnose. Preovlađujući kriterij za konstrukciju bošnjačkog književnog korpusa i bosanskohercegovačkog kanona su, dakako, definisani nacionalno, ali u prvom i književnice i kritičarke dobijaju nešto više mjesta u skladu sa suplementarnim kriterijem kulturološkoga pamćenja, dok u drugom čast da učestvuje u izboru ima samo jedna autorica. Među pjesnikinjama izabrane su **Bisera Alikadić**, **Mubera Pašić**, **Jozefina Dautbegović** i **Ferida Duraković**, a *Antologija bosanskohercegovačke pripovijetke XX vijeka* izdvaja samo jednu pripovijedačicu **Almu Lazarevsku**.[478] Umrla je u Visokom.

477 Vidi: Muzaferija, G; Rizvanbegović F; Vujanović, V; (1995), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Sarajevo, Alef

478 Moranjak-Bamburać, N. (2003), *Signature smrti i etičnost ženskog pisma*, u *Sarajevske*

Osvrt na književne prilike

Propitivanje historije domaće i svjetske književnosti, kreiranje osobnog književnog iskustva, narušavanje samorazumljivih poimanja tradicije i širenja granica diskursa, sačinjavanje novih poetika i emancipatornih politika unutar književnoga izričaja odlika je ženskog književnog stvaralaštva u jugoslavenskom periodu. Odlike te epohe će zapravo utemeljiti žensko književno stvaralaštvo u BiH i unutar ostalog (post)jugoslavenskog regiona, te otvoriti vrata novim generacijama književnica koje se javljaju nakon raspada SFRJ. Ključne autorice u SFRJ periodu su: **Dara Sekulić** (1931), **Nasiha Kapidžić-Hadžić** (1932–1995), **Vojka Đikić** (1932), **Marina Trumić** (1939–2007), **Bisera Alikadić** (1939), **Jasmina Musabegović** (1941), **Mubera Pašić** (1945) i **Jozefina Dautbegović** (1948–2008).

Autorice su ponajviše hronološki smještene u ovaj period, zbog toga što su unutar ovog perioda objavile najveći broj svojih djela, pa i izvršile mnogo veći utjecaj, te u konteksualnom značenju bile mnogo više subverzivne. Međutim, neke autorice koje smo smjestili u ovu epohu su nastavile pisati i u postjugoslavenskoj BiH (M. Trumić, J. Dautbegović, J. Musabegović), neke još uvijek i pišu poput Bisere Alikadić.

Bisera Alikadić (1939, Livno) bosanskohercegovačka je književnica od koje zapravo i započinje književno-umjetnička vrijednost ženskoga književnog stvaralaštva,[479] te jasno artikulisana *feminilno-feministička* književnost, kako je Grosz razumijeva. Granice između ove dvije kategorizacije nisu samorazumljive[480] kada se radi o književnim poetikama Bisere Alikadić, kao ni po toposima koji su dominirali u njenim tekstovima. Ključan topos njenog pozamašnog književnog opusa je svakako konstrukcija ženskoga subjekta i/ili identiteta, ona zapravo iskustvo i uslove nastanka

sveske, br. 2, Sarajevo, Mediacentar, str. 113-123; O ovim umjetnicama će biti riječi u narednom poglavlju.

479 Ovakva književno-teorijska klasifikacija se ne odnosi samo na Biseru Alikadić, nego i na Jozefinu Dautbegović, Muberu Pašić i Marinu Trumić.

480 U tom smjeru pogledati: Demiragić, A. (2006), *Revizija romana Larva i Krug Bisere Alikadić*, u Sarajevske sveske, br. 13, Sarajevo, Mediacentar, str. 369-379.

ženskoga subjektiviteta postavlja u centar svoga književnog narativa. B. Alikadić se izravno bavila feminističkim artikulacijama i raščinjavanjima mizoginih i patrijarhalnih reprezentacija ženskih likova i ženskog iskustva u bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj književnosti. U svojim književnim djelima je problematizirala zazorne ženske figure, ženskost kao drugost, žensku tjelesnost, patrijarhalni strah od ženske seksualnosti, intertekstualnim oslanjanjem na svekoliko iskustvo svjetske i domaće književnosti i književne tradicije, te raščinjavanjem tih mitova o ženskim i muškim reprezentacijama u poeziji ili prozi. Sa pojavom Bisere Alikadić propituju se označiteljske prakse koje su dovele do razumijevanja ženske seksualnosti unutar patrijarhalnih okvira. Nerijetko je muške likove prikazivala kao nesigurne, preplašene, submisivne i groteskne. Još od prvog romana *Larva*, objavljenog 1979. (koji je zapravo trebao biti objavljen 1966. ali zbog pretjerane erotizacije u romanu štampa je bila odgođena), Bisera Alikadić zapravo određuje topose svojih tekstova, poetskih ili proznih. *Ono što se može odrediti kao jedna od značajnijih feminističko-književnih preokupacija jeste upravo nastojanje da se figurama kao što su Eva, Antigona, Medeja, itd. povrati dignitet i vrijednost koja se sada uspostavlja izvan krutih patrijarhalnih binarnih opozicija.*[481] Simptomatičnim se smatra to što je književna kritika[482] iz ove jugoslavenske epohe nerijetko B. Alikadić držala za: osrednju autoricu, erotsku književnicu, ženu koja pati uslijed neostvarenog majčinstva, te njene književne tekstove posmatrala uvijek kao odraz osobnog iskustva, kao da neko drugo osim osobnog postoji. Drugim riječima, reprezentativno je jedno posve mizogino razumijevanje unutar kojeg se književnica nikada ne može distancirati od teksta/tijela, nije to sposobna racionalizovati, jer je navodno autorica, samim tim što je žena, neodvojiva od svoga teksta. Bisera Alikadić je, kao i Dubravka Ugrešić u Hrvatskoj pojašnjavala da književnost nužno ne nastaje iz života nego iz književnosti same, odnosno iz želje za pisanjem. Iako se nikada nije javno deklarisala

481 Demiragić, A. (2006), *Revizija romana Larva i Krug Bisere Alikadić,* u Sarajevske sveske, br. 13, Sarajevo, Mediacentar, str. 369-379.

482 Posebno se odnosi na književnu kritiku Zilhada Ključanina. Vidi: Ključanin, Z. (1988), *Vrtovi naslada Bisere Alikadić,* u *Pjesme* (Alikadić, B.), Sarajevo, Veselin Masleša, str. 5-21.

kao feministkinja, njen angažman je posve *feministički*, prije nego *feminilan*. Sa pojavom **Bisere Alikadić, Dubravke Ugrešić, Jasmine Tešanović, Mubere Pašić, Marine Trumić i Jozefine Dautbegović** postaje posve jasno kako unutar južnoslavenske transliterarne zajednice književnost prestaje biti isključivo muška djelatnost. U Bosni i Hercegovini period samoupravnog i patrijarhalnog socijalizma je utemeljila Bisera Alikadić i izvršila ogroman utjecaj na savremeno bh. i jugoslavensko žensko stvaralaštvo uopće. Objavila je dva romana, nekoliko knjiga poezije, priče i pjesme za djecu, novelu i tri radio drame. Njena djela se nalaze u lektirama u BiH. Članica je Društva pisaca BiH. Knjige pjesama: *Intonacije* (sa S. Kabiljo i i T. Šipovcem, 1959), *Noć i ćilibar* (1972), *Kapi i mahovina* (1975), *Drhtaj vučice* (1981), *Raspeće* (1986), *Izabrane pjesme* (1988), *Dok jesam ciganka* (1991), *Ne predajem se* (1994), *Grad hrabrosti / City of Courage* (dvojezično, 1995), *Knjiga vremena* (1999), *Ludi kamen* (2002).[483]

Safeta Obhođaš (1951), Pale, Sarajevo – bh. književnica u dijaspori - od 1980. do 1992. objavljuje radio drame i priče za koje dobija nekoliko nagrada, te knjigu *Žena i tajna* u Sarajevu. Od 1992. živi i radi u Njemačkoj i posebno se angažuje u prezentovanju bosanske kulture u njemačkoj kulturnoj zajednici. Istovremeno se angažuje i za bolji položaj i bolje obrazovne mogućnosti muslimana u Evropi. U to spadaju brojne literarne večeri, posjete njemačkim školama, projekti sa njemačkim i bosanskim kolegama. Piše i izdaje i na njemačkom jeziku.[484]

Vojka Smiljanić Đikić (1932, Varcar-Vakuf) pjesnikinja je, prevoditeljica, urednica časopisa *Sarajevske sveske* i urednica časopisa *Trećeg programa* Radio Sarajeva. Diplomirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1975. je primila nagradu Udruženja prevodilaca BiH. Kao supruga ambasadora, Osmana Đikića, živjela je u Alžiru i Finskoj, a nekoliko godina je provela i u Londonu. Njene objavljene knjige su: *Pjesme* (Sarajevo, 1966), *Tkači vetrova* (prva književna komuna, Mostar, 1987), *Prepelica* (Sarajevo, 1977), te *Zid* (Sarajevo 2000).[485]

Dara Sekulić (1931, Kordunjski Leskovac) – pjesnikinja. Gimnaz-

483 Izvor: http://goo.gl/4eLAcZ (28. juni 2014)
484 Izvor: http://www.safetaobhodjas.de/index.html (29. juni 2014)
485 Izvor: http://www.penbih.ba/kojeko/djikicv.htm (29. juni 2014)

iju je pohađala u Italiji, Splitu, Sisku i Karlovcu, a u Sarajevo se doselila 1953. godine gdje završava Višu školu za socijalne radnike. Od 1992. do danas živi u Istočnom Sarajevu. Objavila je tridesetak knjiga. Dobitnica je nagrade *Avramov štap*.[486]

Razija Handžić je književnica i kustosica za književne zbirke u Muzeju grada Sarajeva. Godine 1955. dala je ideju za Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti koji je osnovan 1961.

Ajša Zahirović (1942, Sarajevo), pjesnikinja, urednica je prve Antologije bosanskohercegovačke ženske poezije, izdate 1985. godine, u kojoj se spominje 40 pjesnikinja i još 50 imena žena iz kulture.[487]

Marina Trumić (1939 - 2011) – književnica i prevoditeljica. Rođena u Beogradu, ali je veći dio karijere provela u Sarajevu. Objavila je knjige proze: *Između mene i tebe* (priče, 1971), *Daleko proljeće* (priče, 1971), *Lirski dnevnik Marije Wisniewske* (roman), *Čežnje i daljine* (putopisi, 1979), *Ime puta* (putopisi, 1987), *Mome poštaru s ljubavlju* (1995), *Živi glas umjetnika* (intervjui s piscima, 2005).Objavila je i nekoliko knjiga poezije: *Između Varšave i Sarajeva* (1999), **Cipele za Mona Lizu** (2009). Nekoliko njenih knjiga je prevedeno na poljski, jezik, sa kojeg je godinama prevodila. Svojim prijevodima najznačajnijih poljskih pjesnika Marina Trumić je značajno doprinijela čitanju i upoznavanju ove velike evropske literature na našem govornom području. Prevodila je Czeslawa Milosza, Wislawu Szymborsku, Tadeusza Rozewicza, Dawida Warszawskog, Ewu Lipsku i mnoge druge. Dobitnica je nagrade Saveza novinara BiH 1968. godine, te odlikovanja Republike Poljske, za promovisanje poljske kulture.[488]

Jasmina Musabegović (1941, Vogošća) – romansijerka i esejistkinja. Diplomirala južnoslavensku književnost i francuski jezik u Sarajevu. Piše romane, eseje i bavi se prijevodom sa francuskog jezika. Izdala je knjige: *Snopis* (1980), *Skretnice* (1986), *Žene i glasovi* (knjiga eseja i ispovijesti, 1994), *Most* (1996). U svom opusu u centar pažnje stavlja poziciju bosanskohercegovačke žene. Radila je u sarajevskoj

486 Izvor: http://goo.gl/p0bQqL i http://goo.gl/gXry1F (29. juni 2014)

487 Hawkesworth, C. (2000), *Voices in the Shadows; Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia,* Budimpešta, Central European University Press

488 Izvor: http://www.radiosarajevo.ba/novost/111951/odrzana-promocija-knjige-u-spomen-marini-trumic (28. juni 2014)

Svjetlosti uređujući biblioteku stranih književnosti.[489]

U knjizi *Voices in the Shadows; Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia*, autorica Celia Hawkesworth spominje i mnoge druge bh. pjesnikinje i spisateljice, koje su našle mjesto u ovoj knjizi, ali i one koje nisu, između ostalih i **Meliku Salihbegović** (1945).

Žene i film u SRBiH

Analiza filmski konstruisanih rodnih odnosa i identiteta u jugoslavenskim filmovima otkriva dominaciju muškog autorstva i reprezentaciju ženskih likova kao vizuelnog spektakla. Žene su predstavljene kao pasivni objekti, nositeljice, a ne stvarateljice značenja. Evidentan je nedostatak ženskih likova koji mogu poslužiti kao pozitivan model i djelovati osnažujuće i emancipatorski. Prema riječima Dubravke Ugrešić: *Jugoslavenske filmove su pedesetak godina radili gotovo isključivo muški reditelji i ujedno godinama učvršćivali jedan te isti ženski lik. Gledan iz te perspektive jugoslavenski film duboka je i poražavajuća istina o slici koju jugomuškarac ima o ženi***.**[490] Jugoslavenske filmske reprezentacije reprodukuju patrijarhalno odsustvo simboličkog ženskog i obiluju sistematskim prikazima mučenja, silovanja i utišavanja žena.[491] *Žensko tijelo je infantilizovano, poniženo, premlaćivano, mrtvo ili maternalizirano*.[492]

Iskakanje iz matrice, ženski pogled i žudnja obično su kažnjavani. To je najvidljivije na primjeru Bademe, protagonistkinje nagrađivanog filma *Kuduz* (1989), reditelja Ademira Kenovića i scenariste Abdulaha Sidrana**.** Badema (Snežana Bogdanović) je utjelovljenje stereotipa opasne preljubnice, okorjele nemajke, neukrotive žene u koje je *srce prebrzo* pa ju je zbog toga potrebno kazniti. *Ne može se čovjek borit protiv sile kad je ne zna i ne vidi*, izgovara Bećir Kuduz (Slobodan Custić), romantizovani tragični junak i brižni otac, čiji je jedini grijeh što je Bademu *toliko volio da ju je morao ubiti***.** Zbog *provociranja* granica sfere

489 Izvori: http://bs.wikipedia.org/wiki/Jasmina_Musabegovi%C4%87 i http://www.abrasmedia.info/content/jasmina-musabegovi%C4%87-%E2%80%9E%C5%BEena u-vihoru-historije%E2%80%9C (29. juni 2014)

490 Ugrešić, D. (1994), *Jer mi smo dečki*, Kruh i ruže, br. 1, str. 30-35.

491 Ibid, str. 12.

492 Ibid.

privatnog, kao i granica tradicionalno nametnute ženstvenosti, Badema je kažnjena smrću. Njena smrt je legitimisana posljednjim riječima koje, umjesto nje, izgovara muškarac: *Ne mogu ti ja, Bećo, biti na jednom mjestu, ja vičem: 'Stani, Badema! Kud' si navrla!', al' noge same odoše haj-haj. Ne mogu ništa kad sam takva! I neka si me, vala, ubio!*[493]

Žene u jugoslavenskom filmu su najčešće predstavljene kao fetišizirane i fatalne zavodnice u sjeni muškarca – junaka, kao pasivne, onemoćale ili emotivno krhke, predstavnice visokog društva ili margine.[494] Smještene su na tradicionalno mjesto objekta ljubavi ili mržnje, a ne subjekta narativa ili diskursa. Na taj način izražava se ubjeđenje da je jedino ovakva sudbina *prirodna* za ženski rod.[495] Ženski likovi su redukovani na tradicionalnu dihotomiju djevice/kurve, moralne/nemoralne, smjerne/zavodljive. One utjelovljuju prostitutke, žene sumnjivog morala, društvene otpadnice ili tihe, poslušne majke, žene i sestre, politički pasivne i nezainteresovane. Konstruisanje figure žene – majke služi kao najjače ideološko, kulturalno i propagandno oružje u formiranju države – nacije.[496] Nacija je predstavljena u tijelu žene, dok je junak nacije po definiciji muškarac. Vrlo ograničen spektar ženskih likova pojačan je sadističkim voajerizmom, fetišizacijom i degradacijom seksualizovanih ženskih tijela. *Silovanje je jedan od najčešćih motiva u jugoslavenskom filmu krajem šesdesetih godina; osnovni tipovi žena – majka u crnini, prostitutka/pjevačica, silovana djevojka, predstavljeni su kako u jugoslavenskim ratnim filmovima, tako i u savremenijim*.[497]

Žensko tijelo se doživljava kao objekt voajerističkog promatranja i fetišizacije. Film, osim što doprinosi konstrukciji

---

493 Kenović, A. (Reditelj), *Kuduz* (Film), SR BiH: Bosna film, 1989.

494 Za analizu ženskih likova u bh. filmovima pogledati: Major Bauk (1951), Šolaja (1955), Hanka (1955), Vrata ostaju otvorena (1959), Neka daleka svjetlost (1969), Horoskop (1969), Devetnaest djevojaka i jedan mornar (1971), Deveto čudo na istoku (1972), Azra (1988) i Ovo malo duše (1991).

495 Bogojević, M. **(2012),** *The Beauty of Gender Sin*: Politics of Representation and Gender Masquerading in Yugoslav *Auteur* Film, **Camera Lucida, 8, str. 11.**

496 Slapšak, S. (2002), Idenitities Under Threat on the Eastern Borders. Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies, (ur. Griffin, G; Braidotti, R.), London i New York, Zed Books, str. 153.

497 Slapšak, S. (2000), Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma, u Žene, slike, izmišljaji (ur. Arsić, B.), Beograd, Centar za ženske studije, str. 135.

identiteta, proizvodi identitet žene kao uvijek nekome/nečemu podređene. U mizoginim filmovima proslavljene jugoslavenske kinematografije status žene kao nižeg bića se podrazumijeva.[498] Žene su najčešće prikazane kao utjelovljenje stereotipa i muške, najčešće heteroseksualne, žudnje. Objektiv se tretira kao zamjensko oko muškog gledatelja čime se učvršćuju tradicionalni odnosi posmatranja, u kojima je muškarac moćni vlasnik pogleda, a žena samo pasivna slika, sirovina njegove želje. O pasivnom stanju *gledanosti* Mulvey ističe: *U svojim tradicionalno egzibicionističkim ulogama, žene su istodobno posmatrane i prikazivane i, budući da je njihova pojava oblikovana da bi se postigao jak vizuelni i erotični utjecaj, može se reći da, kao takve, kontrolišu* gledanost.[499] De Lauretis daje značajan doprinos razmatranju tehnologije pogleda, navodeći kako se rodni subjekt konstruiše uz pomoć raznolikih diskursa i tehnologija roda, koje kontrolišu polje društvenih značenja i na taj način stvaraju, promovišu i nameću reprezentacije roda.

Akademija scenskih umjetnosti u Sarajevu (ASU) počela je sa radom 1981. godine. Prva dekanesa bila je **Razija Lagumdžija** (1925–1995) i to u periodu osnivanja ove visokoškolske ustanove, kao i u naredna dva mandata (1981–1986). Bila je i na funkciji dekanese Pedagoške akademije (1980–1982). Ime Razije Lagumdžije danas nosi nagrada koja se od 2001. godine dodjeljuje nastavnicima/ama i saradnicima/ama Akademije za najuspješnije rezultate u nastavi, umjetnosti i znanosti.

Osamdesete godine, kao najznačajnije i najplodnije vrijeme dotadašnje bh. kinematografije, obilježio je i prvi igrani film koji je režirala žena – *Prkosna delta* (1980), Vesne Ljubić. **Vesna Ljubić** (1938) je rediteljica, scenaristica i producentica. Diplomirala je na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a zatim je studirala režiju na prestižnoj Akademiji *Centro sperimentale di cinematografia* (CSC) u Rimu. Radila je kao asistentica italijanskog reditelja

498 Ugrešić, (2013), u, *Da li je moguća de/balkanizacija rodova? Kaženjene progovaraju*, (Omeragić M.) Sarajevske sveske, str. 41-42. Izvor: http://sveske.ba/en/content/da-li-je-moguca-debalkanizacija-rodova-kaznjene-progovaraju (28 maj 2014)

499 Mulvey, L. (2003), *Vizuelno zadovoljstvo i narativni film*, Razlika, br. 3-4, str. 5.

i scenariste Federica Fellinija, koji je ostvario značajan utjecaj na njen razvoj i filmski izraz. Fellinijev utjecaj je naročito vidljiv u filmovima *Prkosna delta* i *Posljednji skretničar uzanog kolosijeka*.[500] Vesna Ljubić je uvijek nastojala ostati vjerna svom filmskom izrazu bez obzira na dominantne trendove. Njeni filmovi tematizuju živote običnih ljudi, njihovo siromaštvo i izdržljivost unatoč svim nedaćama te način na koji pregovaraju odnose među spolovima.[501] Vesna Ljubić je snimala igrane i dokumentarne filmove u Italiji, SFRJ i Indiji. Neki od najpoznatijih su: *Bosanska rapsodija na rubu znanosti*, *Adio Kerida*, *Posljednji skretničar uzanog kolosijeka*, *Prkosna delta*, *Simha*, *Putovanje* i *Ecce Hommo*. Za filmove *Prkosna delta* (1980) i *Posljednji skretničar uzanog kolosijeka* (1987), Vesna Ljubić je osvojila nagradu za najbolji bh. scenarij, a za kratki igrani film *Iluzionisti* nagradu za najbolju režiju na beogradskom Festivalu dokumentarnog filma. Radio-televizija Sarajevo je film *Simha* (1971) proglasila filmom godine, a otkupile su ga brojne televizijske stanice u zapadnoj Evropi, što je bila rijetkost u socijalističkoj Jugoslaviji. Bila je i urednica Redakcije dokumentarno-dramskog programa Radija Federacije BiH. Poznat je njen putopis o Havajima. Vesna Ljubić se i danas bavi dokumentarnim radom.

Među glumicama, rediteljicama i scenaristicama koje su ostvarile značajan doprinos kinematografiji BiH, u periodu od 1941. do 1991. godine, potrebno je istaknuti **Mirjanu Zoranović**, rediteljicu, scenografkinju i kostimografkinju, koja u svom opusu ima preko 20 dokumentarnih filmova, od kojih se ističu kratki dokumentarni filmovi: *Priča za odrasle* (1982), *Revizor* (1983) i *Ana* (1984); zatim scenaristicu **Zlatu Kurt**, najpoznatiju po scenariju za film *Azra* (1988); jednu od najznačajnijih bh. glumica, **Nadu Đurevsku** (1952), koja je odigrala zapažene filmske uloge u *Mirisu dunja* (1982), *Igmanskom maršu* (1983), *Hasanaginici* (1983) i TV seriji *Aleksa Šantić* (1990); te filmske, pozorišne i televizijske glumice **Semku Sokolović-Bertok** (1935–2008), **Ines Fančović** (1925–2011), **Jasnu Ornelu Bery** (1954) i **Jasnu Diklić** (1946).

500 Aitken, I. (2011), *The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film*, New York, Routledge, str. 562.

501 Ibid.

Neke od žena u muzičkoj i likovnoj umjetnosti Bosne i Hercegovine

Radmila Jovandić Đapić (1946, Sarajevo) je 1971. godine diplomirala na Fakultetu primijenjenih umjetnosti i dizajna u Beogradu, a 1976. završila postdiplomske studije na istom fakultetu, te imala prvu samostalnu izložbu na Grafičkom kolektivu. Od 1973. do 1992. godine radi kao asistentica, potom docentica te vanredna profesorica na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Godine 1992. radi tri semestra specijalizacije iz litografije i dubokog tiska na Visokoj školi za umjetničko-industrijski dizajn (UMPRUM) u Pragu. Od 1998. do 2001. radi kao nastavnica u Školi za dekor i oblikovanje porcelana (AFPI), Limoges, Francuska. Članica je Udruženja likovnih umjetnika BiH, Udruženja likovnih umjetnika primjenjene umjetnosti BiH, Maison des Artristes u Francuskoj, a od 1992. godine i živi u Francuskoj. Kao samostalna umjetnica istražuje i radi u raznim oblastima likovne i primijenjene umjetnosti i animira kurseve grafike.

Nada Pivac (1926–2008), rođena u Čapljini – nagrađivana bosanskohercegovačka slikarica i pedagoginja, članica Udruženja likovnih umjetnika BiH od 1960. godine. Diplomirala je na Akademiji likovnih umjetnosti u Beogradu 1953, a 1955. je završila postdiplomski studij u klasi prof. Nedeljka Gvozdenovića. Bila je jedna od osnivačica Akademije likovnih umjetnosti u Sarajevu i Akademije likovnih umjetnosti u Širokom Brijegu, na kojoj je i predavala. Za svoj rad dobila je veliki broj nagrada, a najznačajnije su: Plaketa Univerziteta za doprinos u njegovom razvoju, Šestoaprilska nagrada Grada Sarajeva, Godišnja nagrada ULUBiH-a, Nagrada za slikarstvo *Collegium artisticum*, Nagrada Republičke zajednice za kulturu BiH i brojne druge. Umrla je u Sarajevu.[502]

Emira Turnadžić (1955,[503] Zagreb) – slikarica. Diplomirala je 1979. godine na Akademiji likovnih umjetnosti u Sarajevu. Nakon

502 Izložba slika Nade Pivac „Memento“ u galeriji Kristijan Kreković. Izvor: http://tuzla.danas.info/2009/03/16/izlozba-slika-nade-pivac-memento-u-galeriji-kristijan-krekovic/ (28. juni 2014)

503 Primarske Novice. Izvor: http://www.primorske.si/Kultura/Slikar-ne-resuje-sveta--Izpoveduje-sebe-.aspx. (28. juni 2014)

toga je dvije godine radila u Slikarskoj majstorskoj radionici Ljube Ivančića i Nikole Reisera i predavala slikanje na sarajevskog Akademiji. Godine 1981. je dobila nagradu na Jedanaestom bijenalu mladih u Rijeci i Nagradu za slikarstvo *Collegium Artisticum* u Sarajevu. Živi i radi u Ljubljani.

Rajka Merćep (1904–1961) rođena je u Bileći. Bila je vajarka i keramičarka, i jedina umjetnica iz BiH koja je između dva rata ostvarila značajnu karijeru. Govorila je šest stranih jezika i bila izuzetno obrazovana i gotovo neprimijećena u BiH. Nakon Prvog svjetskog rata sa porodicom se seli u Sarajevo. U ranoj mladosti je bila zainteresovana za književnost, pozorište, filozofiju i likovne umjetnosti. Prve upute iz vajarstva dobija od Ive Despić i Ante Matkovića, a potom odlazi u Zagreb da nastavi školovanje na Akademiji kod Ivana Meštrovića. Odlučuje da živi u Parizu gdje, uz vajarstvo, pohađa i kurseve iz keramike. Studirala je na *Academie Colarossi* i *Academie de la Grande Chaumiere*. Godine 1930. postiže svoj prvi uspjeh sa bistom *Lik Azije* na Salonu nezavisnih. Kritičari ovog rada su u Rajki okarakterisali *mušku odvažnost*. Između 1935. i 1937. se vraća u Sarajevo. Međutim, zbog muževog poslovnog neuspjeha, izgubivši svu imovinu, sele se ponovo u Pariz gdje provodi ostatak života i izlaže u pariskim salonima. Redovno je učestvovala i na izložbama jugoslavenskih umjetnika/ca u Parizu i van njega, tako održavajući dodir sa domovinom. Radila je i skulpture u kamenu, terakoti i bronzi, sa primjetnim zanimanjem za forme ženskog tijela i pokreta. Također je radila i crteže na kojima potencira formu, masu i skulptorski oblik. Rajkini crteži spadaju među najbolje realizacije ove vrste u bh. umjetnosti. [504]

Lujza Kuzmić Mijić (1889–1959) rođena je u Sarajevu. Ostavila je značajan trag u razvoju bosanskohercegovačkog slikarstva. Nakon završetka Više djevojačke škole, 1906. godine, upisuje privatni slikarski kurs kod profesora Jana Karela Janevskog, 1907. godine odlazi na studij slikarstva u Beč a nakon privatnog kursa kod profesora Roberta Šefera pohađa Umjetničku školu za žene. Ova škola je bila znatno liberalnija od Akademije što je ostavilo traga i utjecaja na Lujzin rad približavajući je idejama plenerista i impresionista. Tako je

504 Vujković, S., n. d., str. 73-77.

njena karijera na samom početku bila usmjerena na modernije tokove umjetnosti. Krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina XX vijeka, Lujza se našla na samom vrhuncu svoje umjetničke zrelosti slikajući portrete, pejzaže i mrtvu prirodu. Za ovo je presudnu ulogu imala Blažujska kolonija, koju je pohađala početkom dvadesetih godina prošlog vijeka, a koja je usmjeravala na likovnu umjetnost prema moderni, prema fovizmu, ekspresionizmu a posebno Sezanu. Lujza usvaja Sezanov model građenja forme i organizacije boje što se vidi iz njenih radove mrtve prirode. Kritičari njenog djela su njene radove okarakterisali *ženskim* slikarskim kvalitetima na izložbama u Osjeku i Sarajevu. Tako Lujza *vođena patrijarhalnim morlanim normama, na samom vrhuncu svoje umjetničke karijere, 1927. godine napušta slikarstvo i posvjećuje se isključivo porodici i mužu, uvaženom slikaru Karlu Mijiću*. Njen skroman opus danas broji dvadesetak uljanih slika, petnaestak crteža i nekoliko akvarela. [505]

Memnuna Vila Bogdanić (1934–2004), bosanskohercegovačka umjetnica, rođena je u Mostaru. Godine 1955. završava Školu za primijenjenu umjetnost u Sarajevu, 1960. godine diplomira na Akademiji likovnih umjetnosti u Beogradu, a 1962. završava postdiplomski na istoj Akademiji, Odsjek za grafiku. Od 1971. do 2004. godine živjela je i stvarala u Perthu u Australiji, gdje je i umrla.[506]

Ljiljana Molnar Talajić[507] (1938–2007), rođena u Bosanskom Brodu; bila je prvakinja Sarajevske opere do 1975. godine, a do 1980. godine prvakinja opere Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Studij solo pjevanja završava na Muzičkoj akademiji u Sarajevu 1961, a postdiplomski 1963. godine. Prvi nastup na opernoj pozornici imala je tokom studija u Sarajevu 1959. godine, kao grofica u Mozartovom *Figarovu piru*. U Sarajevskoj operi je pjevala 15 godina, a od 1975 do 1980. godine je bila prvakinja Zagrebačke opere. Za svoju *Ćo-ćo San* nagrađena je u 1967. godine u Tokiju, a 1969. je dobila nagradu za *Aidu* na firentinskom Maggiju Musicale, te postaje svjetska primadona. Nakon toga su slijedile najveće svjetske pozornice: državna Opera u Beču, Scala u Milanu, Covent Garden u Londonu, Metropolitan u

505 Vujković, S., n. d., str. 61-65.
506 Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Memnuna_Vila_Bogdani%C4%87 (26. juni 2014)
507 Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Ljiljana_Molnar-Talaji%C4%87 (26. juni 2014)

New Yorku. Umrla je u Zagrebu, 2007. godine.

Nada Ludvig Pečar (1929–2008), kompozitorka, rođena je u Sarajevu. Muzičko školovanje je započela 1939. godine, a nastavila 1945. godine (prekinuto zbog Drugog svjetskog rata) na Odsjeku za muzičku teoriju i pedagogiju na Državnoj muzičkoj školi. Školu je završila 1953. kada nastaju i njeni prvi kompozitorski radovi za klavir *Svita* (u G-molu, G-duru i E-molu) i *Preludij i fuga*. Muzičku akademiju upisuje 1955. godine, prvo studira dirigovanje a zatim, 1957. i kompoziciju. Zatim 1959. prelazi na Akademiju za glasbo u Ljubljani. Redovni studij završava 1962. godine, a 1966. i postdiplomski. Radni vijek počinje odmah po završetku Srednje muzičke škole, kao nastavnica klavira i teorijskih predmeta u Nižoj muzičkoj školi, a nakon završetka Akademije za glasbo nastavlja raditi kao profesorica teorijskih predmeta u Srednjoj muzičkoj školi. U obje ove škole slovila je kao izuzetna i omiljena pedagoginja o čemu govore diplome i priznanja, a naročito njeni učenici/e od kojih će mnogi krenuti stazama muzičke profesije. Za predavačicu muzičkih oblika na Muzičkoj akademiji izabrana je 1969, da bi, prošavši redovne akademske izborne stepenice, za redovnu profesoricu bila izabrana 1984. Od 1965 do 1966. radi kao muzička urednica TV Sarajeva, a neko vrijeme i kao predavačica na Pedagoškoj akademiji. Pored kompozitorskog i pedagoškog rada, Nada je aktivna i kao spisateljica i koautorica stručnih radova predstavljanih na folklorističkim i muzikoterapeutskim skupovima, zatim udžbeničke literature za učenike/ce i nastavnike/ce muzičkog odgoja, kao uređivačica emisija za radio i televiziju, autorica članaka i studija u stručnoj publicistici. Članica je Udruženja kompozitora BiH od 1953, čijom je predsjednicom bila od 1981. do 1982, a također je bila članica Predsjedništva SOKOJ-a od 1982. do 1984. Za sav taj rad dobila je Plaketu s diplomom Univerziteta u Sarajevu, Diplomu povodom proslave 20. godišnjice Škole za osnovno muzičko obrazovanje *Vojislav Vučković*, Diplomu za postignute rezultate u nastavi muzike Osnovne zajednice obrazovanja Sarajevo (1971). U penziju odlazi 1989. Nakon što se vratila u poslijeratno Sarajevo iz SAD-a, narušenog zdravlja i shrvana smrću muža, odlazi u Beč kod kćerke Judite, gdje je i umrla 2008. godine. Njeno stvaralaštvo značajno obilježava jednu epohu i započinje žensku liniju doprinosa cjelokupnom

kompozitorstvu savremene BiH.

Anđelka Bego Šimunić (1941) je rođena u Sarajevu, gdje završava Srednju muzičku školu na Odsjeku za klavir, gimnaziju i Muzičku akademiju. Studij kompozicije na Muzičkoj akademiji u Sarajevu završila je 1967. a postdiplomski 1973. godine. Od 1969. radila je kao profesorica harmonije, kontrapunkta, *solfeggia* i teorije muzike u Srednjoj muzičkoj školi. Od 1973/74. do 1975. je honorarna asistentica, a od 1975. dobija stalno zaposlenje na Muzičkoj akademiji na predmetima kompozicije i orkestracije, a povremeno predaje i muzičko-teorijske predmete. Bila je članica UKBiH od 1965. i njegova predsjednica od 1986. do 1992. Jedna je od pokretačica prijeratnog značajnog festivala Dani muzičkog stvaralaštva BiH. Od 1978. do 1987. bila je čalnica uredništva časopisa *Zvuk,* a prodekanesa Muzičke akademije je bila od 1987 do 1989. Prvi put se publici predstavila 1966. djelom *Allegreto scherzoso*, za simfonijski orkestar u izvedbi Simfonijskog orkestra Radio Sarajeva. Iste godine izvedeno joj je djelo *Sonatina in Es*, a 1971. koncert za klavir i orkestar, u izvedbi pijanistice Milice Šnajder i Simfonijskog orkestra RTV Sarajevo.

Rada Nuić – kompozitorka. Na Muzičkoj akademiji u Sarajevu diplomirala je na Teoretsko-pedagoškom odsjeku (1969), a potom je upisala kompoziciju u klasi profesora Miroslava Špilera. Radni vijek je provela kao muzička urednica na Radio Sarajevu, kasnije Radiju Federacije BiH. Radoznalost na planu istraživanja mogućnosti radija kao medija zvuka dovela ju je do ostvarenja nekoliko kompozicija iz domena radiofonske muzike i miješane elektronike, čime Rada Nuić uvodi Radio Sarajevo u krug radiostanica koje u svom okrilju njeguju specifično radiofonsko stvaralaštvo, odnosno radiofonsku muziku. Radiofonskim kompozicijama predstavljala je Jugoslaviju i BiH na prestižnim takmičenjima kao što su *Prix Italia* i *Prix mouflon*, te na smotri elektroakustičkog stvaralaštva u Šokholmu. Istovremeno je bila angažovana na televiziji kao voditeljica, scenaristica i autorica muzike u brojnim televizijskim emisijama, filmovima i obrazovnim serijalima. Autorica je muzike i za brojne pozorišne predstave te za četiri kratka filma, a na bh. i međunarodnim pozorišnim i drugim festivalima nagrađivana je za najbolju muziku. Balet *Prizivanje Pe-*

runa (praizvedba – maj, 1988) jedan je od najigranijih baleta na sceni Narodnog pozorišta u Sarajevu. Upotreba starobosanskog folklora u njenim kompozicijama prisutna je u mjeri koja određuje stvaralačku estetiku kompozitora/ke. Rada Nuić se intenzivno bavila i pisanjem za dnevnu štampu i periodiku.

Julija Pejnović (1903–1987) bila je operska pjevačica, sopranistica i glumica koja je ostavila neizbrisiv trag na umjetničkoj sceni Banje Luke. Predavala je klavir i solo pjevanje u Muzičkoj školi u Banjoj Luci. Živjela je za muziku i svoje učenike.[508]

Savka Krčmar je članica Udruženja likovnih umjetnika BiH od 1983. godine i dobitnica Zlatne diplome za najbolji portret na Šestoj izložbi jugoslavenskog portreta 1987. godine. Završila je Srednju umjetničku školu u Sarajevu, a Fakultet likovnih umjetnosti u Beogradu. Godinama učestvuje na godišnjim izložbama Udruženja likovnih umjetnika BiH, *Mali format*. U mladosti je bila i padobranka. Živi i slika u Sarajevu.

Tri žene iz popularne kulture

Silvana Armenulić (Zilha Bajraktarević) (1931–1976) rođena je u Doboju. Jedna je od najvećih zvijezda narodne muzike bivše Jugoslavije, vlasnica brojnih zlatnih i srebrnih ploča te mnogobrojnih tiraža. Glumila je i u nekoliko filmova i serija gdje je uglavnom tumačila uloge pjevačice. Umrla je u saobraćajnoj nesreći u oktobru 1976. godine. Po nekim procjenama, do danas je izdato više od dva miliona nosača zvuka sa njenim pjesmama.

Izeta Beba Selimović (1939–1982) rođena je u Trebinju. Jedna je od popularnih i najboljih interpretatorki sevdalinki u BiH. U Sarajevo dolazi 1943. godine gdje završava školovanje. Pjevačku karijeru je započela 1957. godine u Radio Sarajevu i ubrzo postala veoma popularna. Cijelu karijeru je posvetila izvornoj sevdalinki i zadržala je njenu originalnost bez imalo modernizacije. Dobitnica je Povelje Zlatne značke RTVSA, Oskara za životno djelo (Tuzla, 2008), te mnogih drugih priznanja i povelja za muzički uspjeh i nesebičnu pomoć u humanitarnim koncertima.

508 Izvor: http://goo.gl/X9421D (23. juni 2014)

Jadranka Stojaković (1950, Sarajevo). Prvi samostalni nastup je imala 1968. godine na festivalu Mladi pjevaju proljeću. Svirala je akustičnu gitaru i usnu harmoniku. Diplomirala je na Likovnoj akademiji u Sarajevu. Obradom sevdalinki se počinje baviti kasnih sedamdesetih godina, kao i obradom poezije Desanke Maksimović u novom muzičkom aranžmanu. Bila je urednica u muzičkoj produkciji RTRS-a. Radila je i primijenjenu muziku za televiziju (dječije emisije Televizije Sarajevo), te je napisala uvodnu temu za Četrnaeste zimske olimpijske igre 1984. u Sarajevu. Od 1988. godine živjela je i radila u Japanu, a 2012. se vraća u BiH. Od 1970-ih je nastupala na brojnim muzičkim festivalima u Sarajevu, Zagrebu, Opatiji i Beogradu. Učestvovala je na jugoslavenskom izboru za pjesmu Evrovizije 1972. godine.[509] Izdala je četiri LP albuma, i za mnoge je najpoznatija bosanskohercegovačka i jugoslavenska kantautorica zabavne muzike, i autorica brojnih urbanih šansona i šlagera iz sedamdesetih i osamdesetih godina.

Crtica o sportu

O prilikama u sportu nije bilo riječi u ovom djelu, iako je zasigurno bilo žena koje su imale uspjehe i pomjerale granice. Na ovom mjestu donosimo dio intervjua[510] sa Milkicom Milojević – jednom od prvih fudbalskih sutkinja u BiH i SFRJ. **Milkica Milojević**[511] je danas novinarka i dugogodišnja aktivistkinja feminističkog pokreta, a ovdje prenosimo njene riječi jer pružaju širu sliku o poziciji žene u *muškom* sportu kakav je fudbal.

U doba kad se kod mladih javljaju prva interesovanja za neki hobi, kad se svi traže u nečemu, mene je zainteresovao fudbal i suđenje,

509 Izvor: http://www.jadrankastojakovic.com/ i http://bs.wikipedia.org/wiki/Jadranka_Stojakovi%C4%87 (12. juli 2014)

510 Razgovarala Ana Kotur, novinarka i urednica portala www.ukljuci.in (10. juli 2014)

511 Rođena je 1961. u Banjoj Luci. Po zvanju diplomirana politikologinja, a po zanimanju novinarka. Aktivna u ženskom pokretu od 1998. (UŽ "Lara" Bijeljina, Udružene žene Banja Luka, Helsinški parlament građana Banja Luka), jedna od osnivačica (sa Radmilom Žigić) prvog ženskog političkog internet magazina u BiH *Lara-online*.Trenutno predsjednica Udruženja/Udruge BH novinari.

prisjeća se Milkica. Na radnoj akciji 1979, u Brodu, umjesto kurseva vezenja, šivenja ili saniteta, izabrala je da se prijavi na obuku za fudbalske sudije. (…) Milkica je tada odlučila da će da savlada pravila igre i pokazala se najboljom u grupi. Ipak, i dalje niko nije očekivao da će polagati sudijski ispit i uključiti se u rad Saveza fudbalskih sudija. (…) Na prvoj utakmici kapiten jedne ekipe je tražio odgađanje početka koji minut da bi otišao i sutkinji nabrao cvijeće na obližnjoj livadi. Milkica je sudijski ispit položila sa ocjenom 4, ali ni tad nije počela da sudi. Na sastancima fudbalskih sudija nije nikako dobijala utakmice na kojima bi sudila. Kada je zatražila odgovor na pitanje zašto je to tako, objašnjeno joj je da ona može da sudi samo na utakmicama ženskog fudbala. *Ako su i postojali ženski fudbalski klubovi, oni su bili prvoligaši, a ja kao početnik nisam mogla da sudim u toj ligi. Osim toga, propisi na kojima je lokalni Savez sudija zasnivao svoju odluku nisu striktno propisivali da ja ne mogu da sudim u utakmicama muškog fudbala*, priča nam sagovornica. Kako je poznavala upravni postupak i bila istrajna sa željom da sudi, obratila se Savezu fudbalskih sudija Jugoslavije sa molbom za autentično tumačenje propisa. U doba kad je ona uputila molbu, broj sutkinja je bio zanemariv. Odgovor na njenu molbu saznala je iz štampe – tadašnje zagrebačke Sportske novosti, na naslovnici su donijele naslov *Žena može i na A listu*. *Na sljedećem sastanku sam dobila zaduženja, i činjenica da neko zna da se izbori sa postupcima fudbalskog svijeta, koji je bio vrlo surov, bila je veliko dostignuće*, priča nam sagovornica. (…) Za svoje suđenje kaže da je bilo poprilično oštro. Ipak, to je bio donekle i logičan izbor. *Kao žena, znala sam da moram da budem oštrija, jer nisam bila u situaciji da mogu da se izborim sa puno krupnijim i fizički nadmoćnijim igračima od sebe na terenu na drugi način*, objašnjava sagovornica. Na jednoj utakmici isključila je čak i bivšeg jugoslavenskog reprezentativca Jovana Aćimovića, jer je uz galamu na igrače, ometao rad pomoćnog sudije. (…) Na jednoj utakmici omladinaca u Beogradu, glavni sudija se nije pojavio. Milkica je bila prvi pomoćni sudija i po pravilima je trebala da sudi. Ipak, delegat Saveza fudbalskih sudija je odlučio da Milkica neće suditi. Ona je napustila utakmicu i nakon određenog vremena dobila poziv za disciplinsku komisiju. *Odbila sam da pristupim komisiji i izjasnila se da nisam kriva*, kaže ona. Savez fudbalskih sudija je priznao

grešku, i iako je još neko vrijeme bila aktivna, tu se otprilike završila njena sudijska karijera.

Još neke od žena koje su zadužile bh. društvo svojim radom

Marija Kecmanović (1904–1992) radila je kao profesorica u gimnaziji u Banjoj Luci, da bi kasnije postala prva žena na funkciji direktorice Ekonomske škole u Banjoj Luci, što je bio veliki uspjeh za ženu u tadašnje vrijeme. Ostala je upamćena samo po dobru kod svojih kolega/ica i učenika/ca. Bila je udata za Dušana Zeljkovića.

Vuka Marković (1911–1996) osnovala je 1955. godine Centar za vaspitno-obrazovni život djece u Banjoj Luci, današnje Dječije pozorište, i time omogućila brojnim generacijama djece da uživaju u predstavama.

Mira Kesić (1914–1997) diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Skoplju, Odsjek za sociologiju i etnografiju. U periodu od 1945. do 1947. godine bila je angažovana na poslovima pronalaženja i zbrinjavanja ratne siročadi. Godine 1947. osniva se Ustanova socijalne zaštite za djecu bez roditeljskog staranja pod nazivom *Rada Vranješević*, sa Mirom Kesić kao upravnicom.[512]

Roza Papo (1914–1984), rođena u Sarajevu; bila je doktorica, učesnica NOB-a i generalka-majorka sanitetske službe JNA. Medicinski fakultet je završila 1939. u Zagrebu. Prije Drugog svjetskog rata je radila kao doktorica u bolnicama u Sarajevu, Begovom Hanu i Olovu. Poslije okupacije Kraljevine Jugoslavije 1941. godine uspostavila je veze sa Narodnooslobodilačkim pokretom na Ozrenu i sarađivala sa Ozrenskim partizanskim odredom, a u decembru mu se pridružila i postala upravnica bolnice Odreda. Potom je bila referentkinja saniteta Prvog udarnog bataljona i Šeste istočnobosanske udarne brigade 1943. godine. Prilikom evakuacije ranjenika iz manastira Lovnica i okoline Šekovića, formirana je velika partizanska bolnica u selu Donja Trnova, kod Bijeljine, čija je organizatorica i

512 Izvor za ove tri Banjalučanke je http://www.6yka.com/novost/47980/upoznajte-zene-iz-proslosti-koje-su-zaduzile-banjaluku (23. juni 2014)

upravnica bila Roza. Septembra 1943. godine postavljena je za referentkinju saniteta i upravnicu bolnice Sedamnaeste istočnobosanske divizije, a kasnije je bila upravnica Hirurške pokretne bolnice Druge armije JNA. U članstvo Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) primljena je 1942. godine. Poslije oslobođenja Jugoslavije nastavila je profesionalnu doktorsku karijeru u Jugoslavenskoj armiji. Završila je specijalizaciju iz infektologije i bila prva načelnica novoformirane Klinike za zarazne bolesti 1961. na Vojnomedicinskoj akademiji (VMA), a od 1965. je bila i profesorica za infektivne bolesti. Bila je predsjednica Glavne vojno-ljekarske komisije. Penzionisana je u činu generalke-majorke sanitetske službe JNA i bila jedna od dvije žene sa generalskim činom u JNA. Umrla je u Beogradu. Nositeljica je Partizanske spomenice 1941. i drugih jugoslavenskih odlikovanja, među kojima su Orden zasluga za narod, sa srebrnom zvijezdom i Orden bratstva i jedinstva, sa srebrnim vijencem.[513]

Olga Humo (1919, Beograd) bila je učesnica NOB-a i profesorica na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Udajom za Avdu Humu 1940. prelazi da živi u Sarajevo do početka Drugog svjetskog rata. Nakon poroda 1942. godine u Mostaru biva uhapšena i sprovedena u Sarajevo. Iz zatvora bježi uz pomoć Partije i odlazi u partizane. Kao prevoditeljica sa dr. McKenzyjem obilazi partizanske bolnice. Priključuje se Vrhovnom štabu VOJ-a i POJ-a gdje prevodi biltene i razgovore savezničkih vojnih misija. Preuzima funkciju lične sekretarice, Vrhovnog komandanta NOV-a i POJ-a, Josipa Broza Tita, a 1944. godine prisustvuje razgovoru Tita i Churchilla u Napulju kao Titova lična prevoditeljica. Nakon oslobođenja Beograda, 1945. godine je pripremala Titov dolazak. Od 1945. do 1956. je živjela u Sarajevu gdje je radila kao profesorica u gimnaziji i kao asistentica na tek osnovanom Filozofskom fakultetu. 1959. godine je doktorirala na Filozofskom fakultetu u Beogradu i radila na Katedri za engleski jezik.[514]

Nađa Biser Taso je rođena ranih dvadesetih godina XX vijeka. Bila je članica SKOJ-a, učesnica NOB-a, profesorica fonetike na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, predsjednica skupštine SAB-

513 Izvor: http://sh.wikipedia.org/wiki/Roza_Papo (1. juni 2014)
514 Izvor: http://sh.wikipedia.org/wiki/Olga_Humo (24. juni 2014)

NOR-a Kantona Sarajevo. Danas aktivno učestvuje na konferencijama i TV emisijama vezanim za NOB, socijalistički period u Jugoslaviji i ženska pitanja. Također, svake godine obilazi obilježavanja godišnjica bitki i stradanja učesnika/ca NOB-a i njihovih spomen obilježja.

Rahela Perišić (1922, Sanski Most) se priključuje 1941. godine antifašističkoj borbi nakon što je bila zatvorena od strane ustaša u Drvaru, i puštena nakon oslobođenja Drvara. Njena antifašistička borba počinje u bolnici u Drvaru, gdje je kao članica Desete krajiške brigade u toku rata zbrinjavala dosta djece prilikom napada na gradove. Prima Medalju za hrabrost i zaslugu za napore da spasi što veći broj djece. Godine 1944. obolijeva od upale pluća i biva prebačena u bolnicu na oslobođenu teritoriju. Ubrzo nakon oporavka počinje da radi u Bosanskom Petrovcu, Grahovu, Jajcu i Travniku u omladinskim organizacijama, te biva izabrana za jednu od vodećih članica Ujedinjenog saveza antifašističke omladine Jugoslavije u BiH. Organizuje omladinu da prenose ranjenike, kopaju, oru i siju, što je bilo od velike pomoći za vojsku. Njena organizacija je, također, pokrenula i kurs opismenjavanja omladine. Dobila je mnoge nagrade za svoj rad, između ostalog, za služenje BiH, doprinos u borbi i poslije rata, za rad sa djecom, itd. Nakon završetka rata odlazi u Sarajevo gdje se pridružuje svojoj porodici, te završava gimnaziju. Godine 1946. učestvuje u građenju pruge Brčko – Banovići gdje upoznaje muža i udaje se 1950. godine. Muž joj je bio pilot, a kada biva prebačen u službu u Beograd, Rahela tamo s njim nastavlja svoj život. U Beogradu završava učiteljsku školu, nakon čega se porodica seli u Niš, gdje je radila u Muzeju narodnooslobodilačke borbe. Potom se vraćaju u Beograd gdje je Rahela, do penzije, 1969. godine, radila u Institutu za historiju radničkog pokreta. Rahela je i majka troje djece i baka šestero unučadi.[515]

Jelena Čehić (1924–2006), rođena u Sarajevu, bila je SKOJ-evka, učesnica u NOB-u, profesorica jezika i književnosti, glavna urednica Izdavačke kuće *Veselin Masleša*. Diplomirala je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i 1949. godine postaje direktorica Izdavačko-

515 Azulaj, K. (2001), Invervju sa Rahelom Perišić, Izvor: http://www.centropa.org/biography/rahela-perisic (28. juni 2014)

knjižarskog preduzeća *Polet*. Godine 1950. muž joj odlazi na Goli otok, a Jelena ostaje sama s dvoje djece. Pošto je odbila da se razvede, biva iseljena iz stana i gubi zaposlenje u Poletu. Godine 1952. je postala urednica za dječiju i omladinsku književnost u Državnom izdavačkom preduzeću *Svjetlost*, a 1953. je prešla da radi u Izdavačko-knjižarskom preduzeću *Veselin Masleša* gdje je 1959. postala glavna urednica, a 1969. direktorica Izdavačkog sektora i glavna urednica. Umrla je u Sarajevu 2006. godine.[516]

Fatima Mušić Manojlović je bila prva pilotkinja u BiH. Završila je obuku na Trojki u Prvoj klasi pilotske škole Aerokluba Sarajevo i 11. septembra 1950. dobila svjedočanstvo. Fatima je bila članica Aerokluba Sarajevo od 1948, kada je na aerodromu Butmir napravljen snimak grupe od 20 vazduhoplovaca oko jedrilice Ždral.[517] Fatima sada živi u Kanadi.

Ljiljana Sakić (1955, Sarajevo) je prva inspektorica za saobraćaj u Jugoslaviji. Godine 1975. je završila Saobraćajno-tehničku školu, nakon čega se zaposlila u Regionalnom sekretarijatu unutrašnjih poslova. Fakultet političkih nauka, Odsjek za sociologiju upisala je 1976. godine. Uporedo sa poslom u roku završava fakultet, i još šest mjeseci radi kao policajka na sarajevskim ulicama. Godine 1981. postala je prva inspektorica za saobraćaj na prostorima bivše Jugoslavije. Najduže je radila na vaspitno-obrazovnom djelovanju u saobraćaju i u toku deset godina obišla skoro sve osnovne škole u BiH. Godine 1990. upisala je Pravni fakultet, koji završava 1996. Radila je i kao glavna inspektorica na obezbjeđenju koncerta grupe U2 u Sarajevu, 1998. godine. Od 1987. do 2001. godine je pisala za djecu i objavila šest knjiga. Godine 1978. je u Beogradu bila jedna od čuvarki Brigitte Monhaupt, njemačke teroristkinje i članice RAF-a (*Red Army Faction*), koja je bila uhapšena u Zagrebu i čuvana šest mjeseci. Godine 2005. pridružila se Stranci demokratske akcije (SDA) i postala članica predsjedništva u Glavnom odboru stranke. Ljiljana je, također, i zamjenica predsjednika Glavnog odbora u stranci i članica Suda časti.[518]

516 Fotografija iz porodičnog albuma. Tekst iz razgovora s porodicom i dokumenata o zaposlenju.
517 Izvor: http://www.aeroklub-sarajevo.ba/Raja_i_sredstva401-450.htm#2.417 (30. juni 2014)
518 Sakić, Lj. (2010), *Kako sam čuvala Brigitte Monhaupt*, Sarajevo; Razgovor sa Ljiljanom

Emina Pašalić (1919–1983) rođena je u Bratuncu, a veći dio svog života posvetila je borbi za emancipaciju žene u društvu. Nakon što su na Prvom kongresu žena BiH delegatkinje, muslimanke, započele akciju skidanja zara i feredže, Emina je među prvima akciju započela u bratunačkim selima, gdje je tradicija imala duboke korijene. Nakon toga se zalagala i za opismenjavanje i kulturno uzdizanje seoske ženske omladine. Bila je organizatorica mnogih društveno korisnih akcija, te je podučavala žene krojenju i šivenju. Kroz tu višegodišnju obuku prošlo je na stotine mladih žena koje su na taj način stekle samostalnost i sposobnost privređivanja za sebe i svoju porodicu. Uz opismenjavanje i kurseve šivenja, žene su počele izlaziti iz kuća, koje su im do tada bile jedina škola.[519]

Milena Filipović (1923–1998). Nakon udaje se 1947. godine doseljava na područje Srebrenice, Skelana i Bratunca, gdje je njen muž radio. Tu ostaje do smrti. Milena se posebno isticala u ubjeđivanju žena, prvenstveno na selima, da skinu zarove, te je aktivno pomagala ženama oko domaćinstava u želji da se život na selu modernizuje, učila je žene kako da se staraju o kući i kućnom redu, i kulinarstvu. Pažnju je posvećivala i odgoju djece za koju seoske žene, radeći u kući i bašti, nisu imale toliko vremena. Milena je bila jedna od prvih žena koja je nekoliko puta izabrana za odbornicu Skupštine općine Bratunac, a svoj politički angažman je koristila za isticanje potreba običnih ljudi i uključivanje žena u društveni život. Dugo godina je bila predsjednica Antifašističkog fronta žena (AFŽ) i značajno doprinijela oslobađanju od predrasuda o potčinjenom položaju žena. Godine 1966. je ukazom Josipa Broza Tita odlikovana Medaljom zasluga za narod.[520]

Radenka Stevanović (1929) je prva žena koja je u Skupštini općine Bratunac zauzela odborničku poziciju. Zalagala se za samoosvještavanje žena radi njihovog oslobađanja od potlačenosti. Učestvovala je u sportskim aktivnostima i isticala se i na omladinskim sletovima u Sarajevu. Uključuje se i u AFŽ, a početkom pedesetih je

Sakić, obavljen maja 2014. godine.

519 Preuzeto iz knjige: Mustafić, M. (2010), *Žene u vremenu Bratunac* – NVO Forum žena Bratunac, Sarajevo, Bemust

520 Ibid.

kao predstavnica srebreničkog sreza prisustvovala Kongresu AFŽ-a. Zalagala se za kulturno uzdizanje i osvještavanje seoskih žena, te sa ostalim aktivistkinjama obučavala žene o odgoju djece, o brizi za kuću i kulinarstvu, davala im kurseve šivenja i krojenja i opće higijene.[521]

Mirjana Đukanović je rođena u Opravdićima kod Bratunca. Nakon završetka Učiteljske škole u Bijeljini, postaje prva učiteljica u novootvorenoj školi u Konjevićima. Organizovala je i kurseve kuhanja, a pedesetih godina je primljena u KPJ. Godine 1978. je izabrana za predsjednicu Općinske konferencije Socijalističkog saveza radnog naroda Bratunac. Vodila je mnoge sekcije: za poljoprivredu i selo, za omladinu i sport, za kulturu i informisanje. Nagrađena je više puta za svoj rad. Godine 1980. postaje zamjenica predsjednika novinskog savjeta Fronta slobode Tuzla, a 1981. postaje prva direktorica Dječjeg obdaništa u Bratuncu, gdje radi do penzije 1997. godine. Objavljivala je i naučne radove u *Biološkom listu* i u časopisu međuopćinskog Pedagoškog zavoda Tuzla, *Sredine*.

Radmila Vasić (1950, Bratunac), profesorica književnosti, bila je profesorica u srednjoj školi u Bratuncu od 1974. do 1985. godine, a 1983. postaje prva predsjednica Općine Bratunac. Za vrijeme njenog mandata su, između ostalog, poduzete aktivnosti na tome da se žene ohrabre i više uključe u sve društvene akcije i tako sadržajnije učestvuju u životu i budućnosti Bratunca.[522]

Elza Vinkešević Beatović (1941, Srebrenica). Jedna od prvih aktivistkinja u *Sekciji za društvenu aktivnost žena*. U aktivu žena se brzo afirmisala i utjecala na pozitivne promjene u društveno-političkom ambijentu Bratunca. Za svoj doprinos je više puta nagrađena, između ostalog Zahvalnicom za doprinos u radu Socijalističkog saveza općine Bratunac 1980. godine, te Srebrenom značkom SSOBiH za izuzetno zalaganje i postignute rezultate u radu SO Bratunac.[523]

Milijana Jašinski (1950, Srebrenica) je istaknuta bratunačka aktivistkinja, borkinja za prava žena i humanistkinja. Pružanjem pomoći po udaljenim selima daje primjer pomoći žene ženama. Od 1978. do 1992. godine bila je redovna članica *Sekcije za društvenu*

521 Ibid.
522 Ibid.
523 Ibid.

aktivnost žena pri Socijalističkom savezu. Nakon trogodišnjeg angažmana biva izabrana za predsjednicu Sekcije za žene. Godine 1985. biva reimenovana za istu poziciju zbog predanosti i doprinosu emancipaciji svih žena. Sekcija je promijenila život mnogih žena samom činjenicom da nisu bile prepuštene same sebi.[524]

Tahira Buljubašić (1930, Bratunac) jedna je od prvih bratunačkih aktivistkinja, a učestvovala je u radnim akcijama izgradnje države. Nakon što se udala i postala majka, aktivnije se uključila u društveni život Bratunca. Za svoj angažman dobila je mnogobrojna priznanja, između ostalih i priznanje Crvena knjiga, kojim su nagrađivani najaktivniji članovi i članice tadašnje države.[525]

Opće napomene za socijalistički period

Iz ovog kratkog pregleda položaja žena u SFRJ nemoguće je ne zaključiti da su žene zaista dosegle veći stepen emancipacije i ravnopravnosti nego što je to bio slučaj prije ovog perioda. Ono što je također bitno podvući jeste i to da su žene svojom borbom, neumoljivom požrtvovanošću i predanošću same izborile prava koja su im nakon Drugog svjetskog rata i zakonski omogućena. Ta njihova borba i socijalistički postulati doveli su i do javnog i političkog zagovaranja ravnopravnosti žena i muškaraca.

Međutim, ono što se u ovom dijelu knjige također htjelo prikazati jeste i to da je, bez obzira na zakone i ustavna načela koja proklamuju ravnopravnost, duboko ukorijenjeni tradicionalni i patrijarhalni *modus vivendi* pružao otpor ženskoj emancipaciji i ženskoj aktivnosti van privatne sfere. Iako su žene postale aktivnije u javnoj sferi, stekle pravo na rad i zaposlenje i ravnopravno učestvovale u građenju socijalističke države i boljeg društva, u periodu odmah nakon Drugog svjetskog rata uočen je i otpor prema opismenjavanju i školovanju žena i ženske djece kao i negativni stavovi porodice prema izlasku žena u javnu sferu.

Govoreći u generalnim tezama, identitet žene kao majke ipak je ostao osnovni identitet jugoslavenske žene, a odmah nakon njega je dola-

524 Ibid.
525 Ibid.

zio identitet žene radnice. Broj žena u politici i na većim rukovodećim pozicijama je uprkos svemu ostao nizak, a to stanje je bilo gotovo nemoguće promijeniti. Iako je politički vrh stalno naglašavao potrebu žena u politici, 1953. godine ukidanjem AFŽ-a, masovne ženske organizacije koja je imala i političko djelovanje, nije teško uočiti kontradikcije zvaničnih političkih stavova u vezi sa ženskim političkim djelovanjem i ravnopravnošću spolova. Kako ističe Ana Miškovska-Kajevska, AFŽ je stajao na putu osiguravanja moći Komunističke partije. Nakon njegovog ukidanja, rješavanje ženskog pitanja i ravnopravnosti spolova je spalo samo na žene, kao da su žene bile jedini dio društva. Ova autorica tako postavlja tezu da se može zaključiti i da je *mainstreamovanje* ženskog pitanja u socijalizmu bio način osiguravanja moći Komunističke partije u kojoj su dominirali muškarci, a ne nužno iskren pokušaj da se poboljša pozicija žena.[526]

Ono što se možda najviše zamjera socijalističkom društvenom uređenju, kada se govori o ženskim pravima, jeste upravo ovo onemogućavanje žena da postanu politički aktivnije i ravnopravni subjekti koji će postati aktivni agenti kreiranja svog položaja u društvu. Stoga se može zaključiti da, iako je donošenje zakona i ustavnih načela koja proklamuju ravnopravnost neizmjerno važno, samo taj aspekt nije dovoljan te treba raditi i na izgrađivanju odnosa među ljudima i mijenjanju tradicionalnih patrijarhalnih uvjerenja, ali i ženama omogućiti da i same na adekvatnim pozicijama moći utječu na kreiranje društva i rješavanje ženskog pitanja.

Broj žena u politici je ostao mali i osamdesetih godina pa tako i nakon raspada Jugoslavije. Pišući o nacionalizmu, patrijarhatu i ratu u bivšoj Jugoslaviji, Žarana Papić iznosi tri razloga za mali broj žena u politici. Kao prvi razlog navodi da je 50 godina socijalizma učinilo žene pasivnima, dajući im značajna prava – pravo na rad, razvod, abortus, i ističući da socijalizam nije riješio žensko pitanje nego ga je adaptirao na dominantni patrijarhalni sistem na kom je socijalizam i zasnovan. Žarana Papić zaključuje da je socijalizam bio konglomerat različitih društvenih i ideoloških elemenata koji

526 Miškovska-Kajevska, A. (2006), *Communists, Feminists and Nationalists; A journey into the Former Yugoslavia (1941–1944),* Master's Thesis University of Amsterdam, Faculty of Social and Bihevioural Sciences, Amsterdam, str. 25.

su bili komunistički, muški, patrijarhalni i autoritativni. Ženama je ponuđen specifičan miks progresivnih zakonskih prava i veoma realan i uporan patrijarhat koji je upravljao njihovim sudbinama i svakodnevnim životom. Stoga žene nisu imale efektivnog političkog iskustva, političkih alata ili strategije koje su mogle iskoristiti kada su nove demokratske transformacije počele da se dešavaju. Kao drugi razlog autorica napominje da nezavisni i moćni ženski pokret, koji je mogao omogućiti političke vještine, nije zaživio u bivšoj Jugoslaviji. Feminističke grupe koje su se pojavile sedamdesetih godina bile su periferne i animirale su mali broj žena. Konačno, treći razlog su nove političke stranke koje su propagirale ekstremni nacionalizam koji je bio militantan, nacionalistički i seksistički, a bilo ko ko mu se suprotstavio bio je označen izdajicom.[527]

Ipak, padom socijalizma, raspadom Jugoslavije i ratovima u devedesetim godinama, te ubrzanom reptarijarhalizacijom i nacionalizmom položaj žena u društvu doživio je retrogradne tendencije i znatno je pogoršan. Nestanak komunističke paradigme jednakosti i rastom konzervativne ideologije države, nacija ili religija u svakoj postkomunističkoj državi je bazirana na strategijama retradicionalizacije, instrumentalizacije i naturalizacije ženskih identiteta, njihovih društvenih uloga i simboličkih reprezentacija.[528]

Prava koja su žene izborile i stekle u socijalizmu su zanemarena, a žene vraćene u privatni prostor. Muškarci su postali aktivni subjekti, ratnici a žene pasivni objekti i žrtve. Stoga se, iz današnje perspektive, pomalo nostalgično na socijalistički period gleda kao na period u kome su žene doživjele značajan napredak i osigurale bolji položaj u društvu. To i jeste tačno, ali je i daleko od toga da je žensko pitanje bilo u potpunosti riješeno. Decenijama dug ženski rad i zalaganje za bolje društvo u vrlo kratkom periodu su izbrisani, a na njegovo mjesto došlo je jačanje patrijarhata i osiguravanje muških pozicija moći.

527 Papić, Ž. (1994), *Nationalism, patriarchy and war in ex-Yugoslavia,* Women's History Review.3:1, str. 115-117.

528 Papić, Ž. (2002), *Europe after 1989: Ethnic wars, the Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia,* u *Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies.* (ur. Griffin, G; Bradioti, R.), London i New York, Zed Books, str. 128, pp. 127-144.

Crtica o Nadi

Nada Ler Sofronić je rođena 1941. u Sarajevu. Pripadnica je grupe prvih feminističkih teoretičarki u bivšoj Jugoslaviji. Dugo godina predavala je socijalnu psihologiju na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu. Imala je aktivnu i vodeću ulogu u drugom talasu ženskog pokreta u regiji. Bila je konceptualna kreatorka Prve međunarodne feminističke konferencije u istočnoj Evropi, koja je održana u Studentskom kulturnom centru u Beogradu 1978. godine pod nazivom *Drug-ca – Žensko pitanje. Novi pristup?* Njena doktorska disertacija smatra se prvom feminističkom tezom odbranjenom u socijalističkoj Jugoslaviji i dijelom je objavljena u knjizi *Neofeminizam i socijalistička alternativa* (1985). Svojim aktivizmom i naučnim radom obilježila je ne samo razvoj drugog vala feminizma u SFRJ, već je dala i značajan doprinos propitivanju rodne dimenzije globalnih neokonzervativnih trendova i pozicije žena u uslovima postsocijalističke tranzicije. Objavila je veliki broj teorijskih eseja i članaka. Bila je direktorica Centra za istraživanja politike i zagovaranja *Žena i društvo* u Sarajevu.[529]

Crtica o Žarani

Žarana Papić je rođena 4. jula 1949. u Sarajevu. Njena majka i otac su aktivno učestvovali u antifašističkoj borbi, suprotstavljali se nacionalizmu i borili se za socijalnu pravdu, što je bio temelj za izgradnju ličnosti Žarane Papić – sociologinje, antropologinje, profesorice na Filozofskom fakultetu u Beogradu i na Ženskim studijama diljem regiona, te jedne od pionirki jugoslavenskog feminizma. Žaranin prvi susret sa savremenom feminističkom teorijom desio se na Konferenciji hrvatskog sociološkog društva u Portorožu 1976. godine. Iste godine je prisustvovala prvom kursu Ženskih studija organizovanom u Inter-Univerzitetskom Centru u Dubrovniku, nakon čega je, sa kolegicama i kolegama, organizovala prvu međunarodnu feminističku konferenciju u istočnoj Evropi pod nazivom *Drug-ca – Žensko pitanje. Novi pristup?* Ova konferencija je predstavila

529 Izvor: http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/biografije.html (24. juni 2014)

novi feministički pokret i teoriju preispitujući dominantni sistem, te omogućavajući osnivanje tvrdog jezgra grupe feministički nastrojenih teoretičarki i aktivistkinja u Jugoslaviji. Konferencija je predstavljala početak feminističke kritike patrijarhata u socijalizmu. Žarana Papić je pripadala prvoj poslijeratnoj generaciji jugoslavenskih feministkinja tako da je njen rad i aktivizam ostavio veliki utjecaj na razvoj mlađih generacija. Suosnivačica je beogradskog Centra za ženske studije (1992). U historiji jugoslavenskog feminizma Žarana Papić je upamćena kao jedna od njegovih pionirki. Tokom posljednjeg rata bila je jedna od prvih koja se suprotstavila nacionalističkim politikama i javno je govorila protiv rata. Jedna je od antinacionalističkih feministkinja koje su sve vrijeme radile na izgradnji mira i pomirenja, kako u BiH tako i u regionu. Svojim radom postavila je visoke feminističke standarde, kako u teoriji tako i u aktivizmu, boreći se istovremeno za ravnopravnije i pravednije društvo.[530] Umrla je iznenada 2002. godine u Beogradu. Francuska vlada joj je posthumno dodijelila *Palmes Academiques* i Žarana je dobila titulu *Chevalier dans l'Ordre des Palmes Academiques*.

530 Izvori: http://www.zenskaposla.ba/content/misliti-stvarati-i-zivjeti-feminizam-zarana-papic,http://www.scribd.com/doc/226743184/Zarana-Papic-POLNOST--KULTURA-Od-5-Do-26-Stranice i http://sh.wikipedia.org/wiki/%C5%BDarana_Papi%C4%87 (2. juli 2014)

Arijana Aganović, Zlatan Delić

IV DIO: DEVEDESETE

RAT I NAKON RATA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ovo nije bio naš rat.

Ovo poglavlje će se baviti položajem žena u periodu 1992–1995. Ovdje će biti predstavljene uloge žena u različitim oblastima djelovanja, kao što je vojska, civilna odbrana, obrazovanje, medicina, umjetnost, politika, ali i žene kao ratne zločinke, te žene kao žrtve silovanja.

Kontekst

Period koji obuhvata kraj osamdesetih i početak devedesetih godina XX vijeka obilježen je socio-ekonomskim i političkim previranjima, te tranzicijom od socijalističkog uređenja društva ka *demokratiji*, koja je okarakterisana ratnim dešavanjima i podjelom na nacionalne države na području bivše Jugoslavije. Raspad Jugoslavije je utjecao na sve segmente društva i pred sebe je postavio pitanje etničke podjele koja će u narednom periodu imati veliki utjecaj skoro u svim sferama društva, pa tako i po pitanju rodne ravnopravnosti, zastupljenosti žena na pozicijama odlučivanja i drugim sferama javnog života. Prvi demokratski, višestranački izbori koji su se održali u BiH 1990. godine na vlast su doveli tri najveće nacionalne političke stranke koje će predstavljati tri dominantne etničke grupe u BiH (Bošnjake, Hrvate i Srbe) i uređivati politički život zemlje. Nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske, krajem februara 1992. godine organizovan je referendum za nezavisnost BiH, koja je proglašena 5. aprila iste godine, nakon čega su se počele

javljati sve veće tenzije tako da je rat zvanično počeo u aprilu 1992. godine. Između aprila 1992. i decembra 1995. godine, do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma, u RBiH su se desila masovna kršenja ljudskih prava uključujući ratne zločine protiv čovječnosti, ubijanja, silovanja i protjerivanja, a domovi mnogih su postali prve linije i stanovništvo je u mnogim dijelovima BiH bilo prisiljeno na iseljavanje.

Bosanska knjiga mrtvih

Prema (još uvijek posljednjem) popisu stanovništva iz 1991. godine, od ukupno 4.377.033 stanovnika/ca, bilo je 2.193.238 žena.[531] *Bosanska knjiga mrtvih* daje statistički pregled ukupnog broja ubijenih i nestalih žrtva rata u svim općinama u BiH, gdje je zabilježena smrt ili nestanak 95.940 građana/ki stradalih u periodu od 1991. do 1996. godine. Na osnovu spolne strukture, ukupno je ubijeno 86.039 muškaraca i 9.901 žena. Prema istom izvoru skoro 2/3 žena, odnosno njih 5.873 je stradalo 1992. godine, a 4.848 je stradalo između aprila i septembra 1992. godine, što pokazuje da je u četiri mjeseca 1992. godine ubijeno više žena nego tokom cijelog trajanja oružanih sukoba. Kada je u pitanju nacionalna struktura stradalih žena, od ukupno 9.901 ubijene žene tokom cijelog trajanja rata, njih 7.179 je bilo bošnjačke nacionalnosti, od toga 4.411 je ubijeno u 1992. godini. Srpske nacionalnosti je bilo 1.664 žrtava, a najveći broj je stradao u 1992. godini, 928. Od žena hrvatske nacionalnosti bilo je 896 ubijenih, a najviše smrtno stradalih bilo je tokom 1992. godine kada je stradalo 446 žena. Iz grupe ostalih nacionalnosti smrtno su stradale 182 žene. Za 288 žena nije siguran datum smrti. Od 9.901 ubijene žene, 97,48% žena su ubijene ili nestale kao civilne žrtve rata.[532]

---

531 Revidirani osnovni dokument, koji predstavlja dio izvještaja države članice BiH, (2010), Sarajevo, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice, str. 5.

532 Spolna i nacionalna struktura žrtava i ljudski gubitci vojnih formacija (1991–1996), prema *Bosanskoj knjizi mrtvih*, IDC, (ur. Tokača, M.). Izvor. http://goo.gl/Asrswl (10. juni 2014)

Žene i rat

Rat kao muška priča je vrijeme u kojem žene sudjeluju na različite načine, ali najčešće ostaju po strani ili se njima manipuliše u svrhe vladajuće politike ili pak na neki način i same podupiru odgovarajuću ideologiju. Iako se bavljenje ženama u nasilnim sukobima i ratovima uglavnom odvija unutar viktimizirajućeg diskursa, uloge koje žene imaju u vremenima ratnih sukoba su različite. *Oko pitanja karaktera i masovnosti silovanja u ratovima devedesetih u Hrvatskoj, BiH, a kasnije i na Kosovu razišao se feministički pokret na antinacionalističke i nacionalističke elemente, kako u Beogradu tako i u Zagrebu.*[533]

Simbolička funkcija žene žrtve rata u feminističkoj literaturi bivše Jugoslavije nije jednostavna kao što se to čini na prvi pogled. Ona je, s jedne strane, komplementarna predstavama o ženi – mirotvorki, aktivistkinji, i u isto vreme njena suprotnost, u svojoj simboličkoj nemoći i pasivnosti. U isto vreme, ona je i simbolička suprotnost slike militantne, ratnobukačke muškosti. Konačno, žena se javlja i kao polusvesna žrtva podložna ratno-nacionalističko-patrijarhalnoj manipulaciji. U svim tim slučajevima, ženska socijalna delatnost i ženska žrtva se prepliću i uzajamno proizvode, obe zamišljene kao suštinski drugačije od socijalne delatnosti i viktimizacije muškaraca, posebno ako je rat u pitanju.[534]

Žene u ratom pogođenim društvima suočavaju se sa različitim oblicima seksualnog nasilja, koje se ponekad vrši sistematski kako bi se ostvarili vojni ili politički ciljevi. Žene su prve koje pogađa raspad infrastrukture jer na njima ostaje briga o porodici. Prema definiciji Mary Kaldor,[535] rat u BiH se ubraja u nove, postmoderne ratove u kojima se upotrebljavaju nove metode ratovanja i izvršenja zločina, dešava se u urbanim područjima te uključuje civilno stanovništvo, odnosno, ljudi više ne idu sami u rat nego rat dolazi njima, tako

533 Svirčić, J., *Feministički raskol devedesetih: takozvane nacionalistkinje i samoproglašene antinacionalistikinje. Izvor. http://goo.gl/LpyDYq* (27. juni 2014)

534 Drezgić, R; Žarkov, D; (2005), *Feminističke nevolje sa Balkanom*, u: Sociologija, Vol. XLVII, No. 4, str. 298.

535 Kaldor, M. (1999), *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford, CA: Stanford University Press

da su u savremenim sukobima među žrtvama rata najčešće civili, uglavnom žene i djeca. U ovom periodu uloga majke vojnika i vojnikinja također je naglašena. Konflikt može da utječe na osnaženje žena, što izaziva stvaranje strukturalnih društvenih transformacija i proizvodi nove realnosti koje redefinišu rod.[536] Žene izlaze iz svojih tradicionalnih uloga da bi izašle u susret društvenim i ekonomskim zahtjevima rata, neke po prvi put postaju odgovorne za svoje porodice i preuzimaju uloge liderki. Kao primjer mogu poslužiti žene Srebrenice koje su se istakle u javnom prostoru, kao žrtve i žene koje su izgubile svoje porodice, ostale same i koje se i danas bore za povratak, dostojanstvo i pronalazak nestalih. Žene Srebrenice su bile prisilno protjerane i danas većina njih žive kao raseljene osobe u BiH. Prije rata Srebrenica je bila dominantno muško društvo u kojem su muškarci bili glava porodice, jer su žene u Srebrenici bile manje obrazovane od muškaraca i bile su uglavnom domaćice, a rat i poratno vrijeme promijenili su njihovu ulogu.[537]

U posljednje dvije decenije XX vijeka, četiri moćne struje su se ispreplitale, izmijenivši pravac postojane, mada spore, socijalno-političke evolucije žene. Prva je bila Titova smrt 1980. godine, kojom je postavljen okvir za političke poremećaje i nemire u cijelom regionu. Druga je urušavanje komunizma, što je promijenilo društvena pravila u ovom dijelu svijeta. Treća – rađanje nacionalizma, koji je ispunio vakum nastao usljed prva dva faktora. Četvrta je bio sam rat, tokom kojeg su žene morale preuzeti zadatke koje nisu očekivale, dok su, istovremeno, bile izložene traumama i gubicima. Žena koja se pokušavala održati u žestokom viru te četiri struje, teško je mogla planirati sljedeći dan, a kamoli svoj život.[538]

Rat je utjecao na demografsku strukturu ne samo zbog protjerivanja stanovništva i nastajanja većinski etničkih područja, već i u smislu spolne strukture, s obzirom na to da su većinom muškarci smrtno stradali tokom rata. Zanimljivo je zapažanje koje je Carol

536 Meintjes, S; Pillay, A; Turshen, M. (2001), The Aftermath: Women in Post Conflict Transformation, London, str. 6.

537 Simić, O. (2010), *Rod, konflikt i pomirenje: Gde su muškarci? A šta je sa ženama?* – časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti. Izvor: http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=329 (27. juni 2014)

538 Hunt, S., *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*, Biblioteka Dani, str. 207, 208.

Mann iznijela u svojoj studiji o ženama Dobrinje:[539] prve izbjeglice koje su napuštale Sarajevo bile su većinom žene, dok su muškarci ostajali zadržani vojnom obavezom. Glavne posljedice ovih odlazaka bile su stvaranje novih zajednica i porast razvoda.[540]

U periodu rata pitanja žena više nisu samo to, već su pitanja Bošnjakinja/muslimanki, Hrvatica i Srpkinja. Ratom su žene dobile specifičan položaj jer su počele gubiti ljudska prava koja su stekle u periodu socijalizma. Naime, u prethodnom režimu status žene je bio formalno regulisan u mnogim segmentima, naročito kada su u pitanju reproduktivna prava žene, kolektivna prava i ustanove socijalne zaštite i u smislu da su se uspjele izboriti za vidljivost u društvu. *Uspon etnonacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije je 'rastao' uporedo sa mizoginijom, imajući u vidu da je baziran na izrazito herojskoj i maskulinoj mitologiji*.[541] Period nakon rata također je pokazao da su žene skoro pa nevidljive u društvu, jer se spominju samo prilikom obilježavanja godišnjica kako bi se pokazalo da je ipak bilo žena koje su sudjelovale u odbrani – borkinje i heroine, ili se spominju isključivo kao silovane žene – žene žrtve. Za razliku od žena koje su doprinijele Narodnooslobodilačkoj odbrani pa se njihova uloga poslije rata slavila i obilježavala, žene učesnice rata u periodu 1992–1995. ostale su nedovoljno vidljive.

Ratna silovanja u Bosni i Hrvatskoj otvaraju vrata balkanističkim diskursima. Na taj način tradicija, patrijarhat i agresija (naglašeni kao 'specifičnno balkanskog tipa') predstavljaju kontektst kako za feminističke analize na ovim prostorima tako i za reinterpretaciju rodnih odnosa kroz pojmove konflikta i nasilja. Nažalost, feministički radovi sa prostora bivše Jugolsavije se nisu bavili teorijskim promišljanjem kategorija nacionalizma, Balkana i ratnog nasilja prije jugolavenskog raspada. To znači da se te kategorije pojavljuju ili kao više-manje samorazumljive i transparentne, ili dobijaju

539 Kao što u samom uvodu Carol Mann navodi, tema ove studije je otpor žena za vrijeme rata u BiH, u sarajevskom predgrađu Dobrinja; vidjeti više u: Mann, C. (2006), *Kućne amazonke, otpor žena iz Dobrinje, predgrađa Sarajeva,* Sarajevo, Svjetlost, str. 5.

540 Mann, C. (2006), *Kućne amazonke, otpor žena iz Dobrinje, predgrađa Sarajeva*, Sarajevo, Svjetlost, str. 36

541 Hauser, M., *Ne prestajati počinjati*. Izvor: http://www.medicazenica.org/daownload/ Monika_Hauser-Ne_prestajati_pocinjati.pdf str. 59. (27. juni 2014)

teleološko značenje, te se nacionalizam, rat i Balkan poistovećujuju i međusobno proizvode.[542]

Stravični primjeri ratnih zločina koji su izvršeni nad ženama najvećim dijelom su usmjerili priču na silovanje, ulogu žene kao žrtve. Žene su poslužile kao sredstvo označavanja teritorije, ili sredstvo iskazivanja moći. *Žene su postale označitelji diferencijacije na etničko-kulturnoj i na političkoj razini*.[543] Tokom ratnih previranja dešavaju se dvostruki procesi i dolazi do viktimizacije žena, ali i do njihovog osnaživanja jer dolazi do propitivanja rodnih odnosa moći na lokalnoj, ali i na široj međunarodnoj razini.[544] Tokom rata došlo je do jačanja civilnog sektora pojavom ženskih organizacija koje su se prvenstveno bavile ženama žrtvama rata, žrtvama silovanja.[545] Pošto mnogi muškarci ne mogu da se kreću slobodno ili sudjeluju u vojsci, javni prostor je ostavljen ženama.[546] Žene redefinišu tradicionalne uloge propisane muškarcima i ženama od strane društva i daju podršku ženinom samopouzdanju. Rađa se veliki broj novih, posvećenih žena vođa i mnoge od njih nastavljaju svoje uloge vođa i poslije rata.[547] Darija Žilić, u tekstu *Rodni esencijalizmi,* piše o tome kako nacionalizam može poslužiti ženama, ali i to kako žene mogu dekonstruisati *nacionalnu priču*, iako u oba slučaja ipak ostaju izvan historije. Primjeri su vezani uz društva država koje su nastale nakon raspada SFRJ. Kad piše o povezanosti roda i rata, teoretičarka Nira Yuval-Davis piše kako je rat iskustvo koje donosi izbjeglištvo, koje je rodno određeno zato što čak 80% ukupne izbjegličke populacije čine žene i djeca.[548]

542 Drezgić, R; Žarkov, D. (2005), *Feminističke nevolje sa Balkanom*, u: Sociologija, Vol. XLVII, No. 4, str. 302.

543 Žilić, D., *Rodni esencijalizmi, politizacija i mirovni aktivizam na prostoru bivše Jugoslavije*, str. 230.

544 Ibid.

545 Žene u BiH između valova: može li specifično kontekstualni feminizam pomoći, str. 85.

546 Slapšak, S. (2000), *Hunting, ruling, sacrificing: traditional male practicies in contemporary Balkan cultures*, u Male roles, masculinities and violence, A culture of peace perspective, (Breines, I; Connell, R; Eide, I.), Pariz, UNESCO, str. 139.

547 Simić, O. (2010), *Rod, konflikt i pomirenje: Gde su muškarci? A šta je sa ženama?* – časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti. Izvor: http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=329 (27. juni 2014)

548 Yuval-Davis, N. (2003), *Nacionalistički projekti i rodni odnosi*, Treća, Časopis Centra za ženske studije, broj 1-2/ vol. V, str. 208.

Rat se često posmatra kao *muški*, dok se o ženama rijetko raspravlja, izuzev kao o žrtvama. O ženskoj prirodi govori se kao o miroljubivoj, za razliku od borbenosti muškaraca tako da je važno diskutovati o nacionalizmu, odnosu prema ženi kao žrtvi, ženi kao borkinji, ženi preživjeloj silovanje, ili ženi počiniteljki ratnih zločina. Da bismo se ozbiljno bavili ulogom žena u oružanim sukobima potrebno je istražiti načine na koje je rodna dimenzija uključena u društveno i političko promišljanje o oružanom sukobu.

Tokom rata nasilje nad ženama manifestovalo se na mnogobrojne načine, od fizičkog nasilja kroz koje su prolazile silovane žene, do nasilja u porodici. Ženske organizacije koje su nastale početkom rata na prostoru BiH i Srbije, *Žene ženama* iz Sarajeva i *Žene u crnom* iz Beograda, proučavale su razliku između dvije strane fronta na kojima su se našle žene. Na strani koja je pripadala srpskoj armiji, silovanje počinjeno na frontu nastavljalo se kod kuće *kao da su odbačene sve norme dopuštenog.*[549] Ovome je doprinosio gubitak razlike između civilnog i vojnog života a često je alkohol bio jedan od uzroka, naročito kod vojnika.[550] Tokom rata, a naročito poslije ljeta 1995. godine, poslije masakra u Žepi i Srebrenici, u Sarajevo i Dobrinju je došao veliki broj izbjeglica, koje su uglavnom bile sa seoskih područja. U većini slučajeva to su bile žene, djeca i starci koji su se sada trebali navikavati na novi način života karakterističan za urbana područja. Veliki broj izbjeglica se našao po prvi put u gradskom okruženju, a žene su često bile tradicionalno obučene, i često su zbog svog specifičnog načina života postajale žrtve diskriminacije, tako da je prilagođavanje bilo teško, naročito za žene/majke koje su bile emotivno vezane za kućno ognjište sa kojeg su protjerane i koje je utjecalo na njihov identitet supruge, majke i domaćice.[551] C. Mann objašnjava položaje žena izbjeglica koje su nastanjivale Dobrinju:

> *Nasilna smrt njihovih muževa i starijih sinova, poremećaji odnosa sa djecom koju su povele sa sobom i teškoće svakodnevnog preživljavanja gurale su ove žene u nerješive krize*

549 Mann, C., n. d., str. 37
550 Ibid.
551 Mann, C., n. d., str. 38, 39.

identiteta, od kojih nisu patile žene iz Dobrinje.[552]

Iako su rijetki podaci o ženama koje su provodile vrijeme rata u BiH i koje su bile uključene u različite segmente društva i zbog svog doprinosa postigle vidljivost u društvu, veliki je broj običnih žena, bezimenih heroina koje su se svakodnevno borile za preživljavanje. Teret koji je ženama ostao jeste teret brige o porodici u nemogućim uslovima. Priča svake žene koja je morala prehraniti porodicu, školovati djecu, priča svake silovane žene, samohrane majke, izbjeglice, posebna je priča i za njih preostaje samo vrijeme da se ispričaju.[553]

Žene žrtve silovanja

Rat u BiH je obilježen masovnim zločinima koji su pokrenuli debate o osnivanju međunarodnih tijela za procesuiranje ratnih zločina.[554] Silovanja u BiH imaju svoju lokalnu, regionalnu i međunarodnu dimenziju, a bh. iskustvo je postalo relevantno za žensku historiju jer su seksualni zločini dio priče o zločinima u BiH, a postali su i dio ženskog aktivizma koji se zalagao za zaštitu žena u ratnim sukobima i definisanja masovnog silovanja kao zločina protiv čovječnosti.[555] Na osnovu izvještaja o masovnim silovanjima u BiH i podataka o logorima za silovanje iznijeti su podaci o tome kako se silovanje sistematski koristilo kao ratno oružje, posebno u svrhe genocida i etničkog čišćenja. Prema nalazima tima misije Evropske

552 Mann, C., n. d., str. 39.

553 Neke od ratnih priča žena iz BiH se nalaze u publikaciji, koju su izdale Žene u crnom, *Ženska strana rata*. Zbirka predstavlja 120 autentičnih svjedočanstva, izvještaja, pisama i sjećanja žena o ratovima vođenim na području bivše Jugoslavije 1991–1999. Sva su svjedočenja u obliku monologa, slobodna od komentara ili drugih interpretacija, kako bi se u potpunosti afirmirala ženska individualnost. Na taj način je temeljni princip feminističke kulture – omogućiti da se čuju glasovi individualnih žena – ispoštovan. http://zeneucrnom.org/pdf/zenska_strana_rata.pdf

554 Mlinarević, G. (2012), u *Procesuiranje ratnog seksualiziranog nasilja na Sudu BiH: šta se dogodilo sa interesom pravde? Analiza i preporuke u vezi sa rodno osjetljivim praćenjem suđenja za ratno seksualizirano nasilje u BiH, u periodu 23. maj 2011–25. maj 2012,* Sarajevo, ACIPS, str. 11.

555 Bakšić-Muftić, J. (ljeto-jesen-zima, 2003), *Zločin silovanja u BiH*, Odjek. Izvor: http://www.odjek.ba/index.php?broj=03&id=21 (10. juni 2014)

zajednice za procjenu stanja iz 1992. godine, broj žena koje su silovane tokom rata iznosi od 20.000 do 50.000.[556]

Od velikog broja ratnih zločina počinjenih u BiH, ono što je najviše šokiralo međunarodnu javnost bili su izvještaji Misije Ujedinjenih nacija za procjenu stanja (Bassiounijeve komisije), kao i brojna medijska izvještavanja o etničkom čišćenju, genocidu, masovnim silovanjima, koncetracionim logorima, opsadi Sarajeva i neselektivnom ubijanju civila.[557]

Za vrijeme rata u BiH tijelo žene je poslužilo kao simbolički prostor. Iskorišteno je kao strategija kojom se nadvladavao *neprijatelj* označen preko ženskog tijela, te je silovanje 2006. godine proglašeno strategijom etničkog čišćenja.[558] Ono što se vremenom pokazalo kao problem ogleda se u tzv. fenomenu *hijerarhije žrtava*. Etnički zasnovano silovanje predstavlja novu i težu kategoriju od *običnog* silovanja, te se kao takvo interpretira kao prijetnja naciji, a ne kao povreda žene.[559] Godine 1993. UN-ova svjetska konferencija o ljudskim pravima u Beču organizovala je forum na kojem se govorilo o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, posebno o onima koji su počinjeni protiv žena. Bečka deklaracija i program djelovanja, koju je usvojila 171 država 25. juna 1993. godine na Svjetskoj konferenciji, priznale su da su *povrede ljudskih prava žena u situacijama oružanih sukoba, povrede fundamentalnih principa međunarodnih ljudskih prava i humanitarnog zakona*.[560]

Kako su strahote počinjene nad ženama tokom rata u BiH (i Ruandi) postale vidljive tokom 1990-tih godina i nakon pristiska feminističkih pokreta iz regije jugoistočne Evrope, ali i na međunarodnoj razini, silovanje je po prvi put u historiji prepoznato kao ratni zločin i zločin protiv čovječnosti. Prva suđenja za ratno seksualizirano nasilje desila su se na međunarodnoj sceni i to na Međunarodnom krivičnom

556 Mlinarević, G., u navedeno djelo, str. 11.

557 Ibid, str. 11

558 Ibid.

559 Popov-Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture*, Sarajevo, Sarajevski otovreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija Cure, str. 111.

560 Izvor: http://www.minoritycentre.org/sites/default/files/becka-deklaracija.pdf (20. juni 2014)

sudu za bivšu Jugoslaviju, osnovanom u maju 1993. godine.[561]

Tokom rata žene su rijetko imale priliku da prijave silovanje, jer javne institucije, policija i sudstvo, nisu funkcionisale, a počinioci silovanja su često bili pripadnici vojske i policije. Nakon rata situacija nije bila ništa lakša, jer su u nekim slučajevima osobe koje su počinile silovanje radile u javnim institucijama, a mnoge žene su se bojale da bi prijavljivanjem silovanja ostale zauvijek stigmatizovane u društvu, što je posljedica patrijarhalnog društva u kojem je ipak trebao da se sačuva *obraz* žene. Prešućivanje silovanja je nova trauma sa kojom su se žene susretale a za nju nije postojalo dovoljno psiho-socijalne podrške, tako da je bio potreban veliki napor, uglavnom nevladinih organizacija i pojedinki mirotvorki i humanitarki, da se silovanje proglasi krivičnim djelom protiv čovječnosti. Prema Izvještaju o primjeni Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena u BiH iz 2004. godine, rat u BiH je velikim dijelom utjecao na reproduktivno i seksualno zdravlje žena i djevojčica, prvenstveno zbog silovanja, seksualno prenosivih bolesti i neželjene trudnoće.[562] Jedna od prvih žena koja je javno progovorila o silovanjima u BiH je **Nusreta Sivac**, koja je svoj život posvetila zahtijevanju pravde koju žrtve ratnih silovanja moraju dočekati, sarađujući sa tribunalom u Haagu i radeći na sakupljanju svjedočenja o silovanju.

Javni prostor i početak feminizma u Bosni i Hercegovini

Istraživanja o ulozi žena u BiH tokom rata 1992–1995. rijetka su, te ne postoji dovoljno relevantne literature koja se bavi ispitivanjem ratnih iskustava kroz rodnu perspektivu. Pored (još uvijek rijetkih) statističkih podataka o učešću žena u različitim segmentima društva tokom rata, naročito o ženama koje su bile direktne sudionice oružanih sukoba i pripadnice vojske, važno je voditi računa o kontekstu u kojem su se žene nalazile u simboličkom smislu koji se

561 Mlinarević, G., u n. d., str. 11.

562 Izvještaj o primjeni Konvencije o ukidanju svih oblika diskriminacije žena u Bosni i Hercegovini, (2004), Gender centar BiH, str. 5

ticao njihove uloge u jednom novom političkom i društvenom poretku. Kada je počeo rat Jugoslavija je postala bitna za pitanja feminizma širom svijeta s obzirom na to da su ratna dešavanja izazvala reakciju mnogih aktivističkih grupa i akademskih krugova, dok je jugoslavenski feminizam počeo da slabi. Rat, nacionalizam, silovanje, ženska ljudska prava, međunarodno pravo postale su teme koje su se izučavale, ali jugoslavenski feminizam sam po sebi ne. Jugoslavenske feministkinje su prve koje su se bavile pitanjem utjecaja rata na njihov identitet i aktivizam. Nakon toga su uslijedile analize koje su se odnosile na feminističke pokrete u regiji, a malo je bilo onih koji su se bavili teoretskim pitanjima feminizma.[563]

Na prostoru bivše Jugoslavije uglavnom su žene organizovale pacifističke pokrete i humanitarnu pomoć, ali su žene također bile i saučesnice u ratu zbog samog sistema i njegovog simboličkog poretka, koji je podržavao ratnu politiku i favorizovao historijski dominantnu mušku grupu. Rat u bivšoj Jugoslaviji je u svakom pogledu poduhvat *bratstva*, a ne *sestrinstva*.[564]

Za simbolički poredak i socijalne odnose karakteristično je da svaki sistem moći za svoj model uzima druge, prethodne sisteme moći, projektujući se na njihove modele ako je to moguće. Binarni modeli – a posebno binarni model pola – jesu oni simbolički sistemi moći kroz koje ovaj simbolički sistem deluje i na koji se projektuje. Ova projekcija *ozakonjuje* prakse i dominaciju. Ekstremni slučajevi rata i nacionalizma posebno su skloni da preuzimaju i usvajaju modele spolnih razlika, koristeći ih kao tačke oslonca. Oni eksploatišu i manipulišu razlike u rodu, koristeći ih i organizujući se oko tih osa.[565]

U slučaju jedne specifične situacije kao što je rat, uloga žene također postaje specifična. U skladu sa tradicijom kojoj pripadaju bh. žene, njihovo primarno mjesto je u porodici, u ulozi majke, domaćice, supruge, dok muškarcu pripada *javna* sfera. Rat je javna sfera u kojoj su i žene sudjelovale ali njihova uloga nije bila vidljiva

563 Žarkov, D. (2000), *Feminism and the disintegration of Yugolsavia: on the politics of gender and ethnicity*, str. 1

564 Iveković, R., *Žene, nacionalizam i rat: Vodite ljubav a ne rat*. Izvor: http://www.zenskestudie.edu.rs/izdavastvo/elektronska-izdanja/casopis-zenske-studije/zenske-studije-br-2-3/274-zene-nacionalizam-i-rat-vodite-ljubav-a-ne-rat (02. juli 2014)

565 Ibid.

kao ona muška, niti je priznata na način na koji je muška uloga priznata. Swanee Hunt u knjizi *Ovo nije bio naš rat*[566] opisuje razgovore koje je vodila sa ženama iz BiH:

I tako, razgovori što slijede, a dotiču se obrazovanja, karijere, društvene uloge, mogu vam djelovati prizemno, mada se ne tumače u kontekstu žestokih društvenih promjena. I ti će elementi života žene u predratnoj Bosni postati kompas njihovih poslijeratnih aktivnosti na izgradnji zemlje.[567]

Adriana Zaharijević, u predgovoru knjizi *Neko je rekao feminizam?* o začetku bh. feminizma, kaže:

Iako je Drugca žena ključan istorijski trenutak koji utiskuje istočnoevropske feminizme u evropsko feminističko nasleđe, feministički pokret na ovim prostorima izniče iz ratovima zahvaćene zemlje i iz oštrog protivljenja militarizaciji i nacionalizmu, sa svih strana. Duška Andrić-Ružić iz zeničke Medice, jezgrovito je to opisala na bosanskohercegovačkom primeru: 'Ovolika ženska scena u BiH, u smislu nevladinog sektora, ne bi postojala da nije bilo rata (…) Mi smo se počele baviti feminizmom iz nužde, a ne iz nekog promišljanja teorijsko-praktičnog, nego nas je na to navela nužda saniranja posledica rata'.[568]

U periodu koji je obilježen ratnim sukobima, žene su se našle u dvojakoj funkciji. S jedne strane bile su žrtve, a s druge strane nosile su odgovornost za brigu o porodici. Neke od žena su se svjesno zalagale za bolji položaj žena tokom rata, dok su se neke silom prilika našle u situaciji u kojoj su morale da se snalaze na najbolji mogući način kako bi pomogle sebi i svojim porodicama da prežive. Riječ koja bi najbolje mogla opisati njihov život u ratnim okolnostima jeste preživljavanje, koje se izražavalo na najkreativnije moguće načine. Preživljavale su uz humanitarnu pomoć i

566 Knjiga je nastala dok je Swanee Hunt bila američka ambasadorica u Beču, od 1993. do 1997. Tada se zainteresovala za rat u Bosni i počela se intenzivno baviti pitanjem kako postići mir. Već nakon četiri mjeseca susrela se sa ženama iz hrvatskih nevladinih organizacija, a potom i sa ženama iz Sarajeva, koje su se zalagale za mir. U knjizi se nalazi 26 priča o ženama iz različitih dijelova BiH.

567 Hunt, S., *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*, Sarajevo, Biblioteka Dani, str. 210

568 (ur.) Zaharijević, A. (2012), *Neko je rekao feminizam: kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Boll, Ured u BiH, Fondacija CURE

izmišljale recepte bez ičega. Među ženama koje su se bavile *preživljavanjem* bile su i umjetnice, glumice, muzičarke, pjevačice, plesačice, rediteljice, pjesnikinje, manekenke, profesorice, učiteljice i ostale koje su se u ratnim uslovima borile za preživljavanje pružajući tako otpor razaranju koje je rat nosio sa sobom.

U već spomenutoj knjizi *Kućne amazonke*, koju je Carol Mann posvetila ženama Dobrinje, mogu se pročitati zanimljive priče o preživljavanju, improvizaciji, životu koji se odvijao u ovom sarajevskom predgrađu, odsječenom od grada Sarajeva. Ovo je ujedno jedina studija koja se bavila pitanjem civilne odbrane i organizovanja žena u ratu u BiH. O raznolikosti ratnih priča može svjedočiti priča koju u razgovoru za knjigu *Sjaj ljudskosti*,[569] Zilke Spahić Šiljak, iznosi Stanojka Tešić Cana. Njena priča pokazuje solidarnost u teškim vremenima i pomoć koja nije samo pomoć, već žrtvovanje, hrabrost i nesebičnost. Na samom početku rata Stanojka, da bi pomogla svojoj prijateljici muslimanki, odlučuje rizikovati život svoje djece da bi prevela prijateljicu na sigurno mjesto.[570] Ovo je samo jedna od mnogobrojnih priča u kojoj su žene bile glavne sudionice, ali i jedna od rijetkih koje su zapisane. Svako naselje, svaki dio grada, svako mjesto u BiH ima svoju *žensku* priču za koje će biti potrebno vrijeme i naporan rad da bi se ispričale.

Vojnikinje

Jedan od segmenata u kojem su se žene u BiH istakle u ratnom periodu je učestvovanje u Armiji RBiH.[571] Motivacija za njihovo uključenje je različita, a njihovo sudjelovanje u ratu imalo je mnogobrojne forme. Žene su bile vojnikinje, doktorice, novinarke, organizatorice civilne odbrane, pomagale su izbjeglicama. Žene su bile na različitim funkcijama

569 Istraživanje se bavi životima jedanaest žena, liderica i mirotvorki koje imaju različite etničke i religijske, ali i nereligijske identitete. Vrlo su aktivne u protekle dvije decenije na izgradnji mira i pomirenja u BiH.

570 Spahić-Šiljak, Z. (2013), *Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, TPO fondacija, str. 169-172.

571 U ovom tekstu se bavimo ženama u Armiji RBiH, iako je žena bilo i u drugim vojnim i paravojnim postrojbama. Napominjemo da se u ovom poglavlju u najvećem dijelu bavimo prilikama u Sarajevu.

i pozicijama i za njihovo sudjelovanje vežu se zanimljive priče, a jedna takva je vojnički plakat na kojem se nalazila slika **Šemse Kiselice**, sa puškom u ruci. Zbog hrabrosti žene u vojsci nazvane su amazonkama.[572]

Žene su podnijele najveći teret tokom agresije na BiH. Žene koje su ostajale u kući sa djecom imale su obavezu snaći se za hranu i vodu. U opkoljenom Sarajevu nije bilo lahko naći drvo da se zagrije stan ili kuća. Pa žene koje su dočekivale svoje muškarce da se vrate s linije. Imale su zadatak da im obezbijede vodu da se okupaju, da im obezbijede hranu, da sav teret brige za porodicu same snose.[573]

Priča o učesnicama ARBiH je drukčija priča od one koja je žene BiH predstavila kao žrtve. Lejla Hadžiahmić u svom magistarskom radu, koji je posvetila pripadnicama ARBiH, učesnicama odbrane Sarajeva,[574] postavlja, između ostaloga, pitanje motivacije koja je vodila neke od žena Sarajeva da se priključe odbrani grada u prvim mjesecima rata. Autorica je u svom radu analizirala i prikaz borkinja u štampanim dnevnim i sedmičnim novinama u prvim mjesecima rata, koji je pokazao da je ARBiH u prvim mjesecima rata bila otvorena za sve podjednako, da su se vojnikinje prikazivale isključivo kao patriotkinje. Kasnije se tokom rata ta slika mijenjala i počela je žene sve više prikazivati kao žrtve. Lejla Hadžiahmić u svom radu pokazuje da žene nisu samo žrtve konflikta u BiH i da takvo prikazivanje umanjuje vrijednost motivacije žena da prihvate različite uloge koje su bile rezervisane samo za muškarce.[575]

Uključivanjem žena u vojsku ne eliminiraju se opresivni rodni stereotipi po kojima su žene viđene isključivo kao žrtve. O tome svjedoče i iskustva pripadnica ABiH, žena koje su odlučile da učestvuju u borbi, preuzimajući ulogu vršiteljica, nasuprot uloge trpiteljica. Njihov izbor bio je u direktnoj suprotnosti sa rodnim nor-

572 Omanić, A; Serdarević M; Ovćina A; Omanić H; Omanic J. (2009), *Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995,* Materia Socio Medica (21. mart 2009), str. 175.

573 Dautbegović-Bošnjaković, S. (2013), *Zaboravljena dimenzija rata u BiH – vojnikinje*, u Kojeg je roda sigurnost, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, str. 88

574 Hadžiahmić, L. (oktobar, 2010), *Women-combatants in defense of Sarajevo: agents or victims*, Master's Dissertation, Sarajevo, University of Sarajevo, CIPS, Master's programme in gender studies

575 Ibid.

mama. Kao motiv priključivanja ABiH borkinje ističu osjećaj osobne odgovornosti i potrebu da se zaštiti zajednica koja je meta napada.[576]

Važno je napomenuti da su se žene u većini slučajeva samoinicijativno uključivale u vojsku, dok su muškarci početkom rata mobilisani. Neke od žena koje je autorica intervjuisala priključile su se Armiji zbog osjećaja nepravednosti rata tako da su se u nekim slučajevima cijele porodice uključivale iz jednostavnog razloga što su se njihove kuće nalazile na borbenim linijama. Lejla navodi primjer Sokolović Kolonije, sarajevskog predgrađa koje se nalazi nadomak aerodroma, gdje se grupa žena priključila vojnoj jedinici zbog osjećaja društvene odgovornosti.[577]

Prema evidenciji[578] iz decembra 1995. godine, 5.360 žena je sudjelovalo u ARBiH. Među njima je 13 žena koje su dobitnice najvećeg ratnog priznanja *Zlatni ljiljan*: **Fadila Bajrić** (1951, Bosanski Petrovac, 502 VBBR Peti korpus ARBiH); **Zlata Gazibara** (1957, Sanski Most, Sto osma krajiška brigada); **Dževada Tartaragić** (1964, Foča, Diverzantsko-izviđački odred *Fikro* Četvrta motorizovana brigada); **Aida Zuko** (1970, Sarajevo, Sto dvadeset i četvrta laka brigada *Kralj Tvrtko*). Posthumno ovo priznanje su dobile **Emira Bašić** (1969, Bosanski Novi, Petnaesta motorizovana brigade); **Mevlida Elčić** (1963, Derventa); **Kornelija Jurić** (1972, Sarajevo, brigada *Kralj Tvrtko*); **Atifa Karalić** (1957, Novi Šeher, Maglaj, Tri stotine sedamnaesta brdska brigada); **Razija Merić** (1974, Kalesija, Samostalni diverzantski bataljon *Crni vukovi*); **Indira Pjanić** (1972, Cazin, Općinski štab Teritorijalne odbrane Cazin); **Nevzeta Sefer** (1952, Travnik, Tri stotine dvanaesta motorizovana brigada); **Fadila Odžaković Žuta** (1958, Goražde, Prva motorizovana brigada; *Orden zlatnog grba sa mačevima* i *Zlatni ljiljan*); **Edina Čamdžić** (1972, Kladanj,

576 Dračo, I., *Sigurnost za koga? Feminističko redefiniranje koncepta sigurnosti*, u: Kojeg je roda sigurnost, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, str. 223.

577 Hadžiahmić, L., n. d.,

578 Podaci o vojnikinjama su preuzeti iz: (2013), Okrugli sto, Uloga žene u odbrani BiH, Zbornik radova sa Okruglog stola *Uloga žene u odbrani BiH* (Sarajevo, 21. maja 2013), Sarajevo, Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti BiH Haber; Omanic, A; Serdarevic, M; Ovcina, A; Omanic, H; Omanic, J. (2009), Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, Materia Socio Medica (21. mart 2009); Monografija Zlatni ljiljani, Odlikovani pripadnici Armije RBiH 1992–1995, (2000), Dan štampe, Zenica; Bosanske heroine: Žene koje su branile BiH, http://radiosarajevo.ba/novost/87876) (28. februar 2014)

Sto dvadeset i prva brdska brigada; *Medalja za hrabrost* i *Zlatni ljiljan*).

Pored pojedinki koje su se nalazile na različitim funkcijama unutar ARBiH postojala su i grupisanja žena. U avgustu 1992. u Pofalićima je osnovana četa djevojaka pod nazivom *Plave ptice*, kojom je komandovala **Sabaheta Čutuk**. Pripadnice ove čete su se borile na Žuči, brdu kod Sarajeva.[579] U oktobru 1994. godine formirano je Udruženje žena pripadnica ARBiH, koje su osnovale pripadnice različitih vojnih jedinica. Tada je u Udruženju bilo oko 30 žena iz Sarajeva i Zenice koje su se bavile obrazovanjem, smještajem za izbjegle žene, pružale su pomoć trudnicama. Bez podrške ARBiH, Udruženje nije dobilo sredstva za rad već je nastavilo funkcionisati zahvaljujući povremenim donacijama dok se nije ugasilo.[580] ARBiH je početkom rata objavila javni poziv za žene da se priključe vojsci na pozicije u logistici, komunikacijama i administrativnim jedinicama. Lejla Hadžiahmić navodi da njeno istraživanje pokazuje da iako je ženama bilo dozvoljeno priključivanje vojsci kao volonterkama početkom rata, i kroz javne pozive kasnije krajem rata, one ipak nisu u potpunosti bile uključene u vojne redove. Nakon završetka rata demobilizacija je također pokazala da žene nisu bile bitne niti su njihovi interesi bili zaštićeni, jer su žene bile među prvima koje su demobilisane. Žene su se počele vraćati porodičnom životu i privatnoj sferi te su se morale suočiti sa povratkom kućama, a institucionalna pomoć nije postojala. U svom radu o ženama koje su sudjelovale u vojsci tokom rata u Sarajevu, Sunita Dautbegović-Bošnjaković analizira iskustva vojnikinja koje su demobilisane i vojnikinja koje su nakon rata ostale u vojnoj službi. Intervjui su vođeni sa pripadnicama Oružanih snaga BiH.[581] Kako naglašava, jedan od problema sa kojima su se susrele, i to ne samo vojnikinje, već i mnoge druge žene, jeste zanemarenost u javnom prostoru, tako da su mnoge žene čija je uloga tokom rata bila bitna danas nevidljive i društveno nepriznate, te im se nakon demobilizacije nije pomagalo da se vrate životu, da

579 *Bosanske heroine: Žene koje su branile BiH*. Izvor: http://radiosarajevo.ba/novost/87876 (28. februar 2014)

580 Hadžiahmić, L. (januar–april, 2011), *Women-combatants in defense of Sarajevo: Agents or Victims u: WBSO, Gender identity in security vocations*, NO 19, str 43.

581 Dautbegović-Bošnjaković, S. (2013), Zaboravljena dimenzija rata u BiH – vojnikinje, u: *Kojeg je roda sigurnost*, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, str. 84, 85.

pronađu posao.[582] Do danas vojnikinje su marginalizovane i njihove potrebe nisu prepoznate ni u institucijama koje se bave promocijom rodne jednakosti u BiH.

Priče o ženama koje su sudjelovale u armiji su različite i mnogobrojne te su samo neke od njih zabilježene. Trenutno dostupni podaci su oni koji se tiču ARBiH i malog dijela koji se odnosi na sudjelovanje žena u ratu.[583]

Civilna odbrana, obrazovanje, nauka i kultura

Pored žena koje su aktivno sudjelovale u vojsci i bile na različitim funkcijama unutar armije, značajne su žene koje su učestvovale u civilnoj odbrani. Jedan od rijetkih doprinosa dala je Carol Mann koja se bavila ovim pitanjem u svojoj studiji posvećenoj slučaju Dobrinje, sarajevskog predgrađa koje je tokom rata bilo infrastrukturalno otcijepljeno od ostatka grada. Ona je pisala o pretvaranju ratnog prostora u domaći i ženski, urbano zatvorenog u sebe, samog i vođenog ženama, koje je mijenjalo svoju potku da bi većini stanovnika omogućilo preživljavanje.[584] Žene sa Dobrinje nazvala je *kućnim amazonkama* jer su spasile ovo sarajevsko predgrađe.[585] Dobrinja je bila podijeljena na administrativne sektore koji su imali svoje rukovodioce a to su najčešće bile žene, koje bi imenovao glavni komandant.[586] Carol Mann spominje jednu od žena Dobrinje, **Emiru**, arhitekticu, koja je uspjela transformisati Dobrinju za 14 mjeseci. Njen muž je poginuo od snajpera i ostala je u zgradi sa dvoje djece i tri mačke. Ona je pokrenula krojačnicu i organizovala je modne revije. Pokrenula je štampariju koja je odštampala kuharicu, priručnik za fotografiju za mlade, i priručnik za postavljanje plastenika. Nakon toga je pokrenula arhitektonski biro i radila je na rješenjima za re-

582 Ibid, str. 91.
583 O pripadnicama ARBiH i njihovim ulogama više pročitati u: (2013), Okrugli sto, Uloga žene u odbrani BiH, Zbornik radova sa Okruglog stola Uloga žene u odbrani BiH (Sarajevo, 21. maja 2013), Sarajevo, Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti BiH Haber
584 Mann, C. (2006), Kućne amazonke, Otpor žena iz Dobrinje, predgrađa Sarajeva, Sarajevo, Svjetlost, str. 5.
585 Ibid, str. 54.
586 Ibid, str. 33.

konstrukciju grada.[587] Dobrinja je bila potpuno odsječena od grada, bila je grad u gradu, što je kod njenih stanovnika/ca stvaralo osjećaj za otporom i željom za preživljavanjem. Ovakvi uslovi otcijepljenosti primorali su nastavno osoblje koje je ostalo na Dobrinji da organizuje nastavu prije nego u ostalim dijelovima grada, gdje su nastale haustorske škole.[588]

Prema podacima popisa iz 1991. godine, žene su činile 50,1% ukupne populacije BiH. Od ukupnog broja populacije sa završenom osnovnom školom, žene su činile 48,55%. Završenu srednju školu imalo je 38,58%, višu školu 38,63% a fakultet 37,18% žena.[589] Ovo su ujedno i posljednji zvanični podaci koju su se uslijed ratnih dešavanja znatno izmijenili. Već početkom rata obrazovanje je postalo osjetljiva tema s obzirom na to da se javilo podijeljeno školstvo koje je narušilo model multietničkog života u BiH. U obrazovni sistem uvedena je vjeronauka, koja je u prethodnom sistemu bila zabranjena u školama, postavši u ratu pogodnim načinom manipulacije nacionalnom i religijskom pripadnošću, te se obrazovni sistem decentralizirao. Obrazovanje u ratu je bilo uslovljeno mnogim nedostacima, kako infrastrukturnim tako i nedostatkom nastavnog kadra, udžbenika itd. Zavisno od dijela zemlje, nastavničko osoblje se prilagođavalo okolnostima tako da su se učionice nalazile u kućama, podrumima, haustorima ili su u mjestima koja nisu bila granatirana školske zgrade i dalje imale funkciju škola. U nekim mjestima školske zgrade su se pretvarale u izbjegličke kampove, bolnice Ili vojne štabove.

> *Ko je mogao i zamisliti to, da su čitavo ovo vrijeme škole stvarno funkcionisale, da su učenici stvarno pohađali nastavu, da su učitelji vodili evidenciju pohađanja nastave, da su se stvarno održavali ispiti na Univerzitetu?*[590]

Ratne škole su bile dio privida normalnog života jer su pružile nadu da je moguće živjeti u nemogućim uslovima, a obrazovni proces

587 Ibid, str. 48, 49.

588 Berman, David M. (2004), *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992–1995*, Sarajevo, Institut za istoriju, str. 94.

589 Taljanović, A. (2010), Žena u politici BiH, Sarajevo, str. 72

590 Berman, D. M., n. d., str. 42

se odvijao na osnovu reduciranog programa, koji je napisalo Ministarstvo obrazovanja. Članci u avgustu i septembru 1992. godine iz sarajevskih dnevnih novina pokazuju da je između početka opsade i početka školske 1992/1993. godine, Ministarstvo obrazovanja nauke, kulture i fizičke kulture RBiH donijelo Odluku o početku školske godine. Jedan od članaka iz *Oslobođenja*, iz dana 10. septembra 1992. godine, pod naslovom *Vlada BiH: upute za prilagođavanje uslovima ratnog vremena*, odnosi se na *Odluku o registraciji učenika u osnovnim i srednjim školama i početku nastave za školsku 1992/1993. godinu*.[591] Prosvjetni radnici su se 3. maja 1992. sastali u Pedagoškom zavodu u Sarajevu kako bi raspravljali o školstvu u ratnim uslovima. Profesorice **Hajrija-Šahza Jahić** i **Melita Sultanović**, zaposlenice Pedagoškog zavoda, preuzele su na sebe obavezu da pripreme analizu situacije osnovnog i srednjeg obrazovanja da bi se odredile specifične potrebe škola.[592] Obje su se bavile reorganizacijom sistema obrazovanja, te su doprinijele razvoju prototipa ratne škole, škole Bjelave, na osnovu koje su se razvile ratne škole širom grada. Profesorica Melita Sultanović je pripremala rad o razvoju ratnih škola u mjesnim zajednicama.[593] Koncept škole mjesne zajednice završen je u februaru 1993. godine kada je 470 sarajevskih učitelja pohađalo seminar koji je organizovao Pedagoški zavod o ratnim školama u gradu.[594]

Jedna od žena koje su obilježile ratno školstvo je **Emina Avdagić**, direktorica Treće gimnazije u Sarajevu od maja 1993. godine. Kada su mnogi profesori/ce napustili/e Sarajevo, a u školsku zgradu se uselila Armija BiH, ona je morala da se snalazi bez zgrade i bez nastavnog kadra. U to vrijeme već su funkcionisale ratne škole, a Emina je bila zadužena da otvara nove punktove, da se brine o nastavnom kadru i da vodi računa o vođenju pedagoške dokumentacije, ali i da se brine o sigurnosti učenika/ca i nastavnika/ca.[595]

Za učiteljice i nastavnice koje su doprinijele održavanju nastave u ratnim uslovima rijetka su odlikovanja te ne postoje statistički po-

591 Ibid, str. 46, 47.

592 Berman, D. M. (2004), Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992–1995, Sarajevo, Institut za istoriju, str. 49.

593 Ibid, str. 24.

594 Ibid, str. 50

595 Ibid, str. 136.

daci o broju žena koje su uspijevale da održe školski sistem tokom rata. **Nadžida Šukalo** je bila tokom rata učiteljica u Osnovnoj školi *Edhem Mulabdić* u Sarajevu i savjetnica za razrednu nastavu pri Ministarstvu obrazovanja. Odlikovana je najvišim ratnim priznanjem *Zlatni ljiljan*, koje joj je dodijelio lično tadašnji predsjednik Alija Izetbegović, 24. juna 1993. godine.[596] Učiteljica **Fatima Gunić** je sa učenicima stradala 9. novembra 1993. godine, kada je eksplodirala granata u improvizovanim prostorijama u kojima je održavala nastavu. Danas škola u sarajevskoj Općini Novi Grad, u kojoj je Fatima predavala, nosi njeno ime. Direktorica Druge gimnazije bila je **Meliha Alić**, koja je za vrijeme rata dobijala medalje na međunarodnim takmičenjima iz matematike. Zanimljiva je priča o naučnom doprinosu **Mirsade Hukić**, mikrobiologinje. Ona je u neuslovnim laboratorijama istraživala uzroke i posljedice mišije groznice, koja je pred kraj rata u okolini Tuzle prešla u epidemiju među vojnicima. Zahvaljujući ovom otkriću Mirsada se ubraja u vodeće mikrobiologe u svijetu. Zbog otkrića *Tuzla 43* postala je prva žena iz BiH redovna članica Evropske akademije nauka i umjetnosti. Tokom istraživanja sa svojim timom obratila se Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji koja ju je povezala sa švedskim Institutom za istraživanje zaraznih bolesti.[597]

Među ženama koje su dale doprinos u oblasti zdravstva[598] su: **Muamera Puška**, koja je posjećivala stanovnike Dobrinje i donosila im lijekove i ostale potrepštine neophodne bolnici na Dobrinji. Zbog toga je dobila naziv Majka Tereza.[599] Medicinska sestra **Sadeta Dervišević** je zajedno sa svojim mužem, Seadom Derviševićem

596 120 godina osnovne škole Edhem Mulabdić Sarajevo, str 40.

597 Đugum-Hukić, A., Malo ko Akademiju nauka BiH doživljava kao svoju. Izvor: http://www.slobodnaevropa.org/content/huki%C4%87-malo-ko-akademiju-bih-do%C5%BEivljava-kao-svoju/25359646.html (12. juni 2014)

598 Podaci su preuzeti iz: Sumeja magazin za ženu i porodicu No. 8-5 2002, No. 23-2007, No. 32. Tuzla: UGM, 2009; Omanić A. u Zdravstvo u okruženom/opsjednutom Sarajevu, Dokumentacioni materijal istraživačkog projekta, Medicinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo; Sudjelovanje žena u ratu u Bosni i Hercegovini u razdoblju 1992–1995; Omanic, A; Serdarevic, M; Ovcina, A; Omanic, H; Omanic, J. (2009), Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, Materia Socio Medica (21. mart 2009)

599 Omanic, A; Serdarevic, M; Ovcina, A; Omanic, H; Omanic, J. (2009), Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, Materia Socio Medica (21. mart 2009), str. 176.

i Jusufom Hadžirom, osnovala Dobrinjsku bolnicu. Dobitnica je priznanja *Florence Nightingale,* koje se dodjeljuje medicinskim sestrama. Nakon što je njena pacijentkinja primila infuziju, Sadeta je odlučila da je otprati, a put koji su morale proći bio je na meti snajpera. Prilikom prelaska Sadeta je ranjena. O njenom ranjavanju postoji video zapis koji je prikazan u svjetskim medijima, nakon čega je snimljen dokumentarni film *Life for the Lives of Others*.[600] Sestra **Avdija Čustović** je radila u vojnoj bolnici na planini Igman sa svojim mužem. Bila je ranjena i prevezena u bolnicu u Hrasnici a nakon toga u bolnicu Koševo u Sarajevu. Nakon izlaska iz bolnice vratila se u svoju jedinicu, Sto prvu brdsku brigadu, 23. februara 1996. godine, te je od Predsjedništva dobila čin kapetanice i sat sa posvetom od Glavnog komandanta ARBiH.[601] **Aida Volić**, otorinolaringologinja je pokrenula i vodila dvije godine bolnicu u Suhodolu. Tri mjeseca je bila sama zadužena za operacije u bolnici. Operisala je civile iz okolnih sela, porađala žene, liječila ranjene. Tokom operacija koje su trajale satima, medicinske sestre su joj dodavale da nešto popije, a ostale su pedalale bicikl kako bi proizvele struju koja je bila potrebna za osvjetljenje. Za Aidu se veže zanimljiva priča o liječenju ranjenog HVO vojnika Darka, iz Kiseljaka, koji je ostao sam na liniji. Doktorica **Silva Rizvanbegović** je postala poznata po tome što je objavila javni apel u medijima za podršku sarajevskoj Hitnoj pomoći. Poginula je u kolima hitne pomoći dok je pratila pacijenta.[602] Farmaceutkinja **Biljana Vejzagić** je zajedno sa mužem Mirzom svaki dan prolazila srpske kontrolne tačke, zahvaljujući svom srpskom imenu, kako bi došla do Dobrinje.[603] **Jasminka Kovačević**, specijalistkinja urgentne medicine provela je vrijeme rata vodeći brigu o Hitnoj pomoći u Sarajevu.[604] **Maja Jerković** bila je direktorica Regionalne bolnice u Mostaru. **Behija Akšamija Rizvić**, internistkinja, tokom rata je osnovala ambulantu u humanitarnoj organizaciji Merhamet. **Merima Pašić** je od aprila 1992. do decembra 1995. godine bila načelnica saniteta Sto

600 Ibid, str. 177.
601 Ibid, str. 177.
602 Ibid, str. 177.
603 Ibid, str. 178.
604 Čengić, E. (april, 2008), Metak u haljinici, Dani (specijalno izdanje), Civitas, str. 72.

pete motorizovane dobrinjske brigade. Prof. dr. **Nada Zjuzin** je prva pokrenula otvaranje Centra za paraplegiju.[605]

Među ženama koje su rizikovale život kako bi izvještavale o dešavanjima tokom rata nalaze se reporterke koje su izvještavale sa ratnih linija. Jedno od najzvučnijih novinarskih imena iz perioda ratne BiH je ime **Arijane Saračević**, koja je najupečatljivije iskustvo stekla tokom rata izvještavajući sa prvih linija. Napravila je preko 2.000 reportaža sa linije. Dobitnica je *Zlatnog ljiljana*, najvećeg ratnog priznanja za hrabrost, što je prva nagrada za nekoga ko nije pripadao ARBiH. Arijana je dobitnica nagrade za najboljeg ratnog reportera/reporterku *Crystal Eagle,* koju je dodijelila fondacija *International Foundation for women*, na ceremoniji u New Yorku 1993. godine.[606] Arijana je zajedno sa **Mirsadom Sakić Hatibović** dobila priznanje *International Women´s Media Foundation – Courage in Journalism* za hrabro izvještavanje tokom rata u BiH, 26. oktobra 1993. godine u New Yorku. Dobila je i godišnju nagradu Udruženja bh. novinara za 1992. godinu. Mirsada i Arijana su druge dobitnice nagrade za hrabrost u novinarstvu, koja je uslijedila nakon što su godinu ranije istu nagradu dobili Gordana Knežević i Kemal Kurspahić.[607] Među ratnim reporterkama bila je i **Vildana Selimbegović**. U knjizi *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga*, pisala je o svojim iskustvima tokom rata, tokom kojeg je napravila više od 1.000 reportaža, zapisa, razgovora, intervjua na prvim linijama fronta i tekstova u kojima su glavni likovi bili pripadnici ARBiH. Jedan od takvih tekstova je *I mi konje za trku imamo*, posvećen pripadnicima ARBiH koji su napadali civile i ratne zarobljenike.[608] **Gordana Knežević** je jedno vrijeme rata uređivala dnevne novine *Oslobođenje.*[609] **Snježana Mulić Bušatlija**

605 Serdarević, M; Omanić, A., navedeno djelo, str. 217.

606 Mehmedić H. (15. maj 1995), Corridor, list koji zbližava ljude, No 3, Sarajevo, str. 3.

607 Sakic-Hatibovic, M; Saračević, A., 1993 Courage in Journalism Award. Izvor: http://www.iwmf.org/mirsada-sakic-hatibovic-arijana-saracevic-1993-courage-in-journalism-award/ (10. april 2014)

608 Gavrić, S; Stojić, H. (2011), *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga*, Sarajevo, Buybook, str. 147.

609 Kurspahić, K; Knežević, G., 1992 Courage in Journalism Award, Oslobodjenje, Bosnia and Herzegovina. Izvor: http://www.iwmf.org/kemal-kurspahic-gordana-knezevic-1992-courage-in-journalism-award/ (10. april 2014)

je tokom rata bila na čelu Press centra u Općini Novi Grad Sarajevo. Ona i njen tim su uređivali i štampali novine *Novi Grad*. Uređivala je i štampala novine, prevodila ih na francuski i na CD-u slala u St. Nazaire, odakle su slali humanitarnu pomoć za Općinu Novi Grad. Od 1993. godine grupa djece iz škola iz Novog Grada su išla na ljetovanje u Francusku gdje su pohađali časove francuskog jezika. Snimila je dokumentarni film *A letter recommended from the Heart*, o životu djece u Sarajevu tokom rata. Film je preveden na francuski i prikazan na lokalnoj TV stanici u zapadnoj Francuskoj, što je pomoglo da se skupi humanitarna pomoć za djecu čije je živote prikazala u filmu. Drugi film koji je snimila, *Jetimi,* priča je o dječaku i djevojčici iz *miješanog* hrvatsko-bošnjačkog braka, koji su nastavili sa svojim životom nakon što je njihov otac, Hrvat u bosanskoj armiji, ubijen. Ovaj film, koji je prikazan na TVBiH za vrijeme konflikata između Hrvata i Bošnjaka pomogao je da se smire tenzije među djecom koja su pripadala različitim nacionalnostima. Snježana je jedna od osnivačica i članica udruženja žena Bosančica.[610] **Nurdžihana Đozić** pokrenula je u ratu magazin *Žena 21*.[611]

U knjizi *Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hrecegovini*, **Zilka Spahić Šiljak** iznosi priče žena koje su u svojoj okolini prepoznate kao mirotvorke, humanitarke, aktivistice koje su doprinosile pomirenju u postratnom periodu. Neke od njih su sa svojim aktivizmom započele još za vrijeme rata, u različitim mjestima u BiH i pod različitim uslovima. Autorica navodi priče 11 žena među kojima su: **Sabiha Husić**, koja se u ratu angažovala u zeničkoj organizaciji Medica, gdje se bavila pomaganjem osobama koje su preživjele ratna silovanja;[612] **Jadranka Miličević** koja je početkom rata, 1992. godine, otišla iz Sarajeva u Beograd gdje se priključila *Ženama u crnom*, koje su počele protestvovati protiv rata, a kasnije su pomagale silovanim ženama, izbjeglicama i organizovale su slanje pomoći u Sarajevo; **Lidija Živanović** je rat provela u Banjoj Luci;[613] **Nada Golubović** se

610 Izvor: http://word.world-citizenship.org/wp-archive/470 (10. april 2014)

611 Hunt, S., *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*, Biblioteka Dani, str. 469.

612 Spahić-Šiljak, Z. (2013), *Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, TPO fondacija, str. 30.

613 Ibid, str. 110.

tokom rata počela baviti mirovnim aktivizmom i pomagala je srpskim izbjeglicama koje su pristizale iz Hrvatske. Često je na svoje ime i ime svoga muža primala humantiranu pomoć i prosljeđivala je komšijama koji nisu bili Srbi;[614] **Stanojka Tešić Cana** se 1992. godine počinje baviti mirovnim aktivizmom. Živjela je u Bratuncu, sa suprugom i dvoje djece. Početkom rata je razvozila ljude na različita mjesta kako bi im pomogla da se spase;[615] **Radmila Žigić** je dvadesetak dana prije nego što je počeo rat organizovala miting protiv rata, iako je u mjestu u kojem je živjela to bilo veoma riskantno. Radmila je živjela u Orašju i prema njenim riječima nije pripadala SDS-u niti HDZ-u koji su tu dijelili vlast. Zbog osjećaja nesigurnosti dala je otkaz s mjesta glavne urednice javne radiostanice Orašje i vratila se u sjeveroistočnu Bosnu gdje su Srbi/pravoslavci bili većina.[616] Radmila je zajedno sa još dvoje novinara 1993. godine pokrenula časopis *Extra* u kojem su se osvrtali na tiraniju, profiterstvo, dobijanje mirovnih pregovora u RS-u, a pri tome su bili svjesni da ako budu pisali o ratnim zločinima da će i sami postati žrtve;[617] **Galina Marjanović** je živjela u Banjoj Luci gdje je tokom rata sa mužem pomagala izbjeglicama koje su dolazile u Banja Luku. Pokrenula je organizaciju *Duga*;[618] **Jasminka Rebac** je tokom rata bila u Hrvatskoj gdje je, zajedno sa udruženjem *Povratak* osnovala školu za izbjegličku djecu koja nisu imala pravo da pohađaju redovne škole u Hrvatskoj.[619]

Udruženja

Prve mirovne inicijative desile su se početkom 1991. godine i pokrenule su ih žene. Organizacija *Žene u crnom* iz Srbije i ženska grupa *Tišina ubija govorimo za mir* iz Slovenije organizovale su akcije sa paljenjem svijeća svake večeri na jednom od glavnih gradskih trgova u Ljubljani i Beogradu. *Žene u crnom* su javno istupale i govorile

614 Ibid, str. 140
615 Ibid, str. 166
616 Ibid, str. 274.
617 Spahić-Šiljak, Z. n.d., str. 276.
618 Hunt, S., navedeno djelo, str. 425.
619 Spahić-Šiljak, Z. n.d., str. 292.

o svojoj odgovornosti za rat u okviru kolektivne odgovornosti Srbije. One su organizovale i prihvatne centre za žene i djecu koja su dolazila s ratnih područja. Neke od organizacija koje su pomagale ženama izbjeglicama iz BiH su: *Suncokret*, *Centar za žene žrtve rata*, *B.a.B.e. – Grupa za ženska ljudska prava*, *ZaMir – elektronska mreža* u Zagrebu, Pakraču, Beogradu, Sarajevu, Tuzli i Prištini, putem koje su aktivistkinje međusobno sarađivale.[620] Ženske grupe iz Hrvatske, BiH i Srbije inicirale su prve ženske mirovne razmjene i razgovore 1993. godine u Zagrebu i u Ženevi. Ovakve aktivnosti u tom periodu tretirane su kao izdajničke jer tadašnjoj nacionalističkoj ideologiji nije odgovaralo nikakvo udruživanje između država bivše Jugoslavije.[621] Ženska inicijativa *Pokret majki* nastala je izbijanjem rata u Sloveniji, te se pojavila sa ratom i u BiH. *Pokret majki* BiH imao je samo jedan zahtjev a taj je bio da njihovi sinovi budu pušteni iz JNA. Vremenom je *Pokret majki* upotrijebljen za jačanje etničkih napetosti.[622]

Bosna i Hercegovina je predstavljala jedinstven slučaj, zato što je u njoj mirovni pokret u početku bio najjači. Stotine hiljada ljudi demonstriralo je protiv rata u Mostaru, Banja Luci, Sarajevu i u većem broju drugih mesta. U to vreme u Bosni i Hercegovini je postojao jedinstven mirovni pokret. Ljudi su delovali zajedno bez obzira na etničke razlike, svesni tragedije koja će zahvatiti njihovu republiku ako se Jugoslavija raspadne.[623]

Jedna od prvih ženskih organizacija u BiH bila je *Medica – centar za terapiju žena* u Zenici, koju je osnovala doktorica **Monika Hauser** 1993. godine. Medica je pružala pomoć ženama i djeci žrtvama silovanja i rata, gdje su zajedno radile ginekologinje i psihologinje iz različitih etničkih skupina.

Godina je 1992, mjesec novembar. Već godinu dana bjesni rat na Balkanu. U srcu Evrope. Njemački mediji neprestano pišu o tome, izvještavaju o stanju na ratištima i o talasima izbjeglica. Mjesecima se, međutim, prećutkivalo jedno – nejasno je da li zato što se to rat-

620 Dautbegović-Bošnjaković, S., Zaboravljena dimenzija rata u BiH – vojnikinje, Kojeg je roda sigurnost?

621 Ibid, str. 83

622 Izvor: http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/files/212/ratirod.pdf (20. juni 2014)

623 Ibid.

nim reporterima činilo nečim nevažnim ili zato što su i same žrtve bježale od kamera i mikrofona svjetske javnosti: u ovom ratu se siluju žene i djevojke. Dešava se to sistematično i masovno; prilikom osvajanja sela, u logorima, u posebnim bordelima sa ženama – 'ratnim plijenom'.[624]

Zlatiborka Popov Momčinović u knjizi *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture* navodi da je nastala prva formalna ženska grupa koja je počela da primjenjuje i živi feminizam u svom predanom radu sa ženama nad kojima je počinjeno nasilje.[625] Pristup koji je Monika imala zasnivao se na tome da, prije nego što osoba započne sa terapijom i suočavanjem sa ratom, ona mora postići stabilnost, tako da se rade različite vježbe koje će ženu podsjetiti na njenu unutrašnju snagu.[626] Monika je sa svojim timom obilazila izbjegličke kampove, pri čemu je često prolazila kroz teritorije na kojima su se nalazile različite vojske.[627]

Žene su bile okupljene oko *Asocijacije za interkulturne aktivnosti i spašavanje nasljeđa BiH* (AIASN-a), registrovane u oktobru 1992. godine, koja je prikupljala informacije o uništavanju kulturno-historijskog nasljeđa. Članice su se u početku okupljale u prostorijama Općine Centar, a prostor je dat na raspolaganje Međunarodnom centru za mir, u okviru kojeg je jedna grupa žena prikupljala posmrtnice stradale djece i podatke o pogibiji brojnih građana, a druga grupa, koja će kasnije oformiti AIASN-u, prikupljala je podatke o stradanju baštine. U februaru 1993. organizovale su prvo savjetovanje *Historija zdravstvene i socijalne kutlure BiH*.[628] Udruženje *MAK Bosanka* okupljalo je žene koje su pripadale akademskom krugu i vodile su medijsku kampanju za prihvatanje silovanih žena i djece rođene

624 Hauser M., navedeno djelo, str. 9.

625 Popov-Momčinović, Z. (2013), Ženski pokret u BiH: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevo, Sarajevski otovreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija Cure, 2013, str. 111.

626 Hauser, M., navedeno djelo, str. 59.

627 Ibid, str. 9.

628 Lačević, F.(2008), Uloga žene u odbrani Sarajeva: Duhovno-povijesne pretpostavke nezapamćenog otpora žene opsadi i čudu snage u odbrani Sarajeva, u Okrugli sto Opsada i odbrana Sarajeva: 1992–1995, Referati Okruglosg stola održanog 23. novembra 2005. godine, Sarajevo, Institu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta, str. 207.

nakon prislinih trudnoća, organizovale su predavanja o različitim oblastima zdravstva, obrazovanja i kulture. Osnivačice su bile **Tatjana Najdhart**, **Mevlida Serdarević** i **Edina Vlašić**. U okviru njihovih aktivnosti, priređena je i prva izložba o stradanju žena i djece u BiH koju su pripremile **Methija Maglajlić**, **Jasmina Musabegović** i **Mediha Halvo**. Izložba je otvorena u Galeriji MAK.[629] Članice *MAK Bosanke*, **Hamijeta Ibričević** i **Mevlida Serdarević** učestvovale su u aktivnostima oko reorganizacije Islamske zajednice, a Mevlida je postala i prva žena članica Sabora Islamske zajednice u njegovoj historiji.[630] AIASN-a i *MAK Bosanka* organizovale su predavanja u džamijama.

Jevrejska općina je bila okupljena oko aktivnosti humanitarne organizacije i udruženja *Bohoreta*, koje je vodila **Sonja Elezar**. Žene su bile uključene i u mnoge druge organizacije koje nisu bile prvenstveno ženske, ali su se bavile humanitarnim radom.[631] Udruženje *Sarajke* osnovali su Bakir Nakaš, direktor Opće bolnice u Sarajevu i **Jasna Hasić**, advokatica u Ministarstvu zdravstva. Udruženje je okupljalo volonterke koje su čistile, nosile vodu i brinule se o pacijentima, a do bolnice su dolazile pješke. U znak sjećanja na njihov angažman Opća bolnica u Sarajevu je postavila spomenik u obliku bicikla jer je bicikl bio nedostupan, a najpoželjniji prevoz transporta.[632] **Mirsada Hodžić, Aisa Maca** i **Pava Barišić** osnovale su forum roditelja *Sve za sve*. Spašavale su djecu iz bolnice iz Cavtata i bavile su se povratkom mlađih vojnika iz JNA.[633] Međunarodna inicijativa BiH *Biser* pomagala je žrtvama silovanja i njihovoj socijalizaciji. Organizacija *Stope nade* je u martu 1994. uspostavila ženske centre u Mostaru zajedno sa ženama iz lokalne zajednice koja je imala cilj da okuplja žene, dok se nakon rata njihov rad usmjerio na pomoć izbjeglicama. Tokom rata švedska organizacija *Kvinna til Kvinna* pomagala

629 Ibid, str. 205.

630 Ibid, str. 213.

631 Serdarević, M; Omanić, A., navedeno djelo, str. 210.

632 Omanic, A; Serdarevic, M; Ovcina, A; Omanic, H; Omanic, J. (2009), Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, Materia Socio Medica 21.3, 2009, str. 178.

633 Omanic, A. Serdarevic, M. Ovcina, A. Omanic, H. Omanic, J.: Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995. Materia Socio Medica (21.mart 2009), str.177.

je ženama i djeci, izbjeglicama, i pružala psihološku pomoć kako bi pomogle majkama, naročito ženama iz Srebrenice koje su došle u Tuzlu, da ostanu bliske sa svojom djecom.[634] Udruženje *Kakanjke Užok* je osnovano 1993. godine sa ciljem pomoći ženama u različitim segmentima u društvu. *Udruženje žena Tuzle* osnovano je 1992. godine, a *Žene sa Une* 1994. godine. Među prvima je osnovano Udruženje *Suada Dilberović* u sjećanje na prvu žrtvu rata u Sarajevu. Ovo udruženje se bavilo obrazovanjem i okupljanjem djece i omladine. Slične aktivnosti imala je i *Fatma*, udruženje koje je djelovalo u više gradova, a koje je sa radom počelo 1993. godine u Sarajevu.[635] Neke od ženskih organizacija kao što su *Bosančica, Sarajka, Žena BiH, Žena 21, Biser, Sumejja* i dr., na inicijativu *MAK Bosanke* i *Medice* iz Zenice, formirale su *Uniju ženskih asocijacija* Republike BiH (ŽAR). Prvi skup je održan u Tuzli, 8. oktobra 1994. godine.[636] Skupu je prisustvovalo 38 organizacija sa svih slobodnih teritorija, a među njima su bila i udruženja borkinja.[637] Jedna od najaktivnijih članica udruženja borkinja bila je **Zuhra Brkić**, koja je do rata bila sutkinja u Živinicama. Važno je napomenuti da su se žene najviše organizovale u Sarajevu, s obzirom na to da je Sarajevo glavni grad i da je na neki način bilo simbol otpora. Na Skupštini udruženja borkinja dogovoreno je da se aktivnosti koncentrišu u Sarajevu, bez obzira na to što su tu bile žene iz Zenice, Živinica, Travnika, Bihaća, Konjica i drugih mjesta.[638]

Swanee Hunt navodi neke od organizacija koje su osnovane tokom rata: *Kolo srpskih sestara*; *Udruženje žena Hercegovke-borci*, inicijativa je pokrenuta 1994. godine a zvanično je registrovano 1997. godine; *Žena BiH*, osnovana 1994. godine u Mostaru; *Vive žene*, osnovana 1994. godine u Tuzli; *Žene za žene*, osnovano 1993. godine; *Forum žena Gračanica*, osnovan 1992; *Žena 21*, osnovana 1994; *Srcem do mira,* osnovana 1992. godine u Zagrebu kao *Žena BiH*, a kasnije je promijenila naziv u *Srcem do mira* i nastavila je djelovati u Sanskom Mostu; *Bosanska familija Bosfam* osnovana je 1994. godine

634 Izvor: http://www.peacewomen.org/assets/file/Resources/NGO/kvinna_tomakeroomforchanges_2006.pdf (20. juni 2014)
635 Serdarević, M; Omanić, A., navedeno djelo, str. 206.
636 Ibid, str. 211.
637 Ibid, str. 204.
638 Serdarević, M; Omanić, A: navedeno djelo: str. 205.

uz podršku OXFAM-a.[639]

Članice ženske sekcije *Bohoreta* dobrovoljno su obilazile bespomoćne, bolesne i iznemogle ljude, donoseći im vodu, humanitarnu pomoć, lijekove, stvarajući im osjećaj sigurnosti i vjeru da nisu sami i napušteni. Početkom 1993. počele su u Evropi da se formiraju sestrinske organizacije *La Benevolencije,* što je rezultovalo stvaranjem mreže organizacija pod imenom *Prijatelji La Benevolencije* koje su se bavile prikupljanjem svih vrsta pomoći – od novca, preko hrane do medicinske opreme i lijekova.

Na ovom mjestu spominjemo samo neka od brojnih udruženja koje su osnovale žene koje su preživjele ratna stradanja - *Žena-žrtva rata*, *Majke Srebrenice*, pokret *Majke enklava Srebrenica i Žepa*, *Stope nade* (danas *Viktorija 99*), *Vive žene* Tuzla, udruženje Prijedorčanki *Izvor, Snaga žene* Tuzla, *Sumejja Gerc* Mostar, *Udruženje žena žrtava rata Republike Srpske.*

Žene simboli otpora i mnoge druge bezimene heroine

Suada Dilberović je iz Dubrovnika došla u Sarajevo studirati medicinu. Bila je studentica pete godine Medicinskog fakulteta kada se uključila u prve mirovne demonstracije ispred Skupštine RBiH.[640] Ono po čemu će Suada biti zapamćena jeste da je jedna od dvije prve osobe ubijene u Sarajevu, na Vrbanja mostu. Druga je bila **Olga Sučić**, koja je imala 34 godine i bila je službenica Skupštine. Olga je umrla na putu do bolnice. Na vijestima 5. aprila mogle su se čuti vijesti o prvoj žrtvi na Vrbanja mostu, Suadi Dilberović, a Olgu niko nije spominjao. Suada i Olga su sahranjene 8. aprila na groblju Bare, gdje je bilo stotine građana/ki i novinara/ki koji su ispratili Suadu, dok su na Olginom grobu bili samo njeni najbliži. Vrbanja most je preimenovan u Most Suade Dilberović 6. aprila 1996. godine. Gordan Trifković, Olgin bivši suprug, sa Edinom Kamenicom, novinarkom *Oslobođenja*,

639 Hunt, S., navedeno djelo, str. 617-619.

640 Mulić-Bušatlija, S. (april, 2008), Vrbanja most, Trči, Nora, trči! O mostu, Suadi i Olgi, DANI, (specijalno izdanje) Civitas, str. 33.

nakon dugotrajnog zalaganja uspio se izboriti da se na ploču upiše i Olgino ime, u decembru 1999. godine. Dana 3. decembra 1999. godine Službene novine Kantona Sarajevo objavljuju: *Na lokalitetu Most Vrbanja, područje Općine Centar, podići će se spomen-ploča Suadi Dilberović i Olgi Sučić, koje su 5. aprila 1992. godine ubijene od strane paravojnih formacija SDS-a*. Tako je 6. aprila 2001. godine ploča promijenjena.[641]

Poštanska marka *Jasnin encijan* dobila je ime po **Jasni Šarić**, asistentici na Prirodno-matematičkom fakultetu koja je poginula 1993. godine dok je čekala u redu za vodu ispred sarajevske Pivare. Nakon njene smrti endemična bh. biljka nazvana je po njoj, Gentiana jasnae. Ova poštanska marka je osvojila prvo mjesto u Kini 2011. godine.

Kadira Mujanović je žena koja je živjela u Vijećnici prvih nekoliko mjeseci rata, sve dok Vijećnica nije zapaljena, 25. avgusta 1992. godine. Kadira je bila zaposlenica Nacionalne biblioteke BiH i kada je počeo rat sa porodicom se preselila u Vijećnicu, kako ne bi rizikovala život putujući svaki dan od Bara, sarajevskog predgrađa, do posla. U Vijećnici su živjele još dvije porodice iz istog razloga.[642]

U Sarajevu je 1993. godine održan Izbor za miss opkoljenog Sarajeva u BKC-u. Najljepša djevojka je bila **Inela Nogić**, koja je postala simbol otpora Sarajeva. Djevojke su na Izboru za miss poručile cijelom svijetu *Don't let them kill us*, a *Miss Sarajevo* naziv je pjesme koju je Bonno Vox posvetio Ineli Nogić.[643]

U januaru 1995. godine održan je Bal Roma na kojem je izabrana miss **Lindita Tatri**.

Maja Đokić, atletičarka, imala je sedamnaest godina kada je pogi-

641 Mulić-Bušatlija, S. (april, 2008), Vrbanja most, Trči, Nora, trči! O mostu, Suadi i Olgi, DANI, (specijalno izdanje), Civitas, 33.

642 Haman, A., Kadira Mujanović, žena koja je živjela u Vijećnici, Front slobode. Izvor: http://www.frontslobode.ba/vijesti/drustvo/19963/kadira-mujanovic-zena-koja-je-zivjela-u-vijecnici (10. juni 2014)

643 Izvor: http://www.klix.ba/magazin/showbiz/miss-opkoljenog-sarajeva-za-klix-ba-na-izboru-za-miss-smo-porucile-da-je-duh-naseg-naroda-neunistiv/140608060#6, (9. juni 2014)

nula, 9. aprila 1995. godine u Sarajevu. Michael Mahoney, humanista, osnovao je fond u njeno sjećanje.[644]

Kada Delić i **Mirjana Horvat** jedine su žene koje su imale ispunjenu olimpijsku normu za nastup na Olimpijskim igrama u Barseloni 1992. godine. Zajedno sa njima nastupale su i **Mirsada Burić** (atletika) i **Anja Margetić** (plivanje), a na Mediteranskim igrama 1993. godine ženska košarkaška reprezentacija je osvojila prvu zlatnu medalju za BiH. Nakon Kadinog nastupa na OI u Barseloni nastupala je i na Svjetskom seniorskom prvenstvu 1993. u Stuttgartu, Evropskom dvoranskom prvenstvu u Parizu 1994, te Svjetskom atletskom prvenstvu u Geteborgu 1995. godine. **Bibija Kerla** je 1992. bila državna prvakinja u parovima (kuglanje) i bila je pozvana u reprezentaciju bivše Jugoslavije koja je trebala nastupiti na Svjetskom prvenstvu. Godine 1994. u Ludwigshafenu je nastupila na Svjetskom prvenstvu u kuglanju sa bh. reprezantacijom.

Kulturni život i žene

Ratna situacija u Bosni i Hercegovini zahteva od žena mobilisanje i pokornost višim državnim i nacionalnim ciljevima. Pa ipak, nekoliko ženskih organizacija funkcioniše u Sarajevu, a kulturni život Sarajeva u velikoj meri drže žene. Nasuprot ponavljanju AFŽ modela, u Sarajevu je došlo do izvesnog prkosnog insistiranja na urbanom identitetu žena.[645]

Tokom ratnog perioda u BiH se javlja nova generacija umjetnika/ca čije je lično i umjetničko sazrijevanje bilo određeno iskustvom rata. Umjetnost je bila jedan način preživljavanja i otvorila je prostor za kreativni pristup rješavanju egzistencijalnih problema, koji se nisu samo ticali fizičkog preživljavanja.

Umjetnici/ce su, uz neprekidnu kišu streljiva nad glavama (nije floskula i odnosi se na veće centre Sarajevo, Mostar, Tuzlu, Zenicu i

644 Omanic, A. Serdarevic, M. Ovcina, A. Omanic, H. Omanic, J. (2009), Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995, Materia Socio Medica (21. mart 2009), str.177.

645 Slapšak, S., Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji, Ogledi, Republika br.145-146. (1-31. avgust 1996). Izvor: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html (21. april 2014)

ostale), izgladnjeli i promrzli odlazili na probe i, uz svijeće i peć na drva – u Sarajevu u rijetkim sretnim trenutcima uz malo plinskog grijanja – tumačili likove Beketa, Sartra, Mrožeka, Čehova... Bilo je tu svakako i nacionalnih i patriotskih tema, ali preovladavali su klasici i suvremenici, čije je težište bio egzistencijalizam. Desilo se to da se nakon predratnog nacionalnog zamaha i „velikih“ tema, koje su kolektivni identitet stavljale ispred pojedinačnog, u ratu ponovo počelo razmišljati o smislu i besmislu ljudskog postojanja, o pojedincima i pojedinkama i njihovim sudbinama, željama i strahovima. „Mali ljudi“ i „obične priče“, kako se to najčešće označava u javnom diskursu, postaju središte ratnog besmisla. Na taj način razmišlja i djeluje u ratnom periodu i većina umjetnica i umjetnika radeći u podrumskim scenama i galerijama. Paradigmatičan je taj prostor – podrumski – u kojima se stvarala i doživljavala umjetnost.[646]

U muzejima, galerijama, arhivima i drugim kulturnim institucijama postepeno su ostajale ponajviše žene, koje su organizovale rad i izmještanje i spašavanje muzejske, arhivske, bibliotečke i druge građe. U Zemaljskom muzeju je od 60 zaposlenika ostalo samo 18, uglavnom žena. **Azra Begić**, kustosica Umjetničke galerije BiH, **Behija Zlatar** i mnoge druge organizovale su spašavanje građe, a bile su uključene i u spašavanje Gazi Husrev-begove biblioteke. U to vrijeme žene nisu bile na rukovodećim mjestima u institucijama kulture. Jedina žena na rukovodećoj poziciji bila je **Dženana Gološ**, direktorica Zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Sarajeva. **Lejla Gazić** je postala direktorica ove ustanove kada je Orijentalni institut stradao.[647] Zanimljiv je podatak da je tokom rata formirana Umjetnička četa Prvog korpusa ARBiH, koja je okupljala umjetnike i umjetnice iz različitih oblasti koji su doprinosili razvoju kulture, ali i pružanju otpora ratu. Svoj doprinos su dale historičarke umjetnosti, Azra Begić i **Nermina Zildžo** iz Galerije BiH. **Mirsada Baljić** je bila rukovoditeljica likovnog dijela *Umjetničke čete* ARBiH u periodu 1992–1995. godine.

Alma Suljević, kiparka, preoblikuje uništeni tramvaj u alego-

646 Kaikčija, L., Ženske/feminističke izvedbene umjetnosti u BiH 1990–2010: razvoj i kontekst, u Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990–2010, str. 90.
647 Ibid, 215.

rijsku *Kentauromahiju*.[648] Alma je bila i jedna od učesnica mirnih demonstracija na Vrbanja mostu na kojem su poginule Suada Dilberović i Olga Sučić, pomogla je da se jedna od žena na Vrbanja mostu prenese sa mjesta zločina i tek kasnije je saznala da se radilo o Olgi. Odsjek za režiju na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu je u toku rata upisao dvije klase studenata/ca. Godine 1994. formirao se i Odsjek za dramaturgiju.

Za vrijeme rata u Sarajevo su dolazile **Susan Sontag**, koja je 1994. godine u Pozorištu mladih Sarajevo režirala dramu Samuela Becketta *Čekajući Godoa*, Liv Ullmann, Bibi Andersson, Joan Baez, Annie Leibovitz, Damjana Černe, Maria Black Belair, Anne Marie Bezdrob i dr.[649] Premijera predstave *Čekajući Godoa* bila je u Sarajevu 17. avgusta 1993, a među glumicama su bile **Ines Fančović, Nada Đurevska, Irena Mulamuhić, Milijana Zirojević**. **Izeta Građević** je zajedno sa nekoliko umjetnika otvorila ratnu galeriju u Obali Art centar, gdje su se tokom rata održavale mnogobrojne izložbe svjetskih umjetnika/ca kao što je izložba Annie Leibovitz u oktobru 1993. godine, *Sarajevski portreti*.[650] **Dalida Hadžihalilović** je bila dio dizajnerske grupe *Trio*, koja je tokom rata dizajnirala mnogobrojne plakate, a značajna je njihova izložba *Pozdrav iz Sarajeva*, koja je obišla evropske galerije i bila na stranicama svjetskih magazina. Dana 17. maja 1992. godine osnovan je SARTR, Sarajevski ratni teatar koji je u avgustu konstituisan kao vojna jedinica pri Regionalnom štabu Oružanih snaga BiH Sarajevo, a 12. januara 1993. godine odlukom Ratnog predsjedništva Skupštine grada Sarajeva kao javna ustanova iz oblasti kulture od posebnog interesa za odbranu grada. Predstava *Svile bubnjevi* Sarajevskog ratnog teatra odigrana je na Hirurgiji bolnice Koševo, 10. januara 1994. godine.

Tada su u SARTR-u bile i **Ines Fančović**, **Irena Mulamuhić**, **Lejla Pašović-Mustafić**, **Amela Vilić**, **Mirjana Čistopoljski**. Festival Mess je 1993. godine prerastao u međunarodni teatarski i filmski festival. U tadašnjoj ekipi bile su **Lejla Pašovićm Mustafić**, **Lejla**

648 Abadžić-Hodžić, A., Osvrt na neke aspekte umjetničke produkcije u BiH 1990-ih. Izvor: http://behar.hr/osvrt-na-neke-aspekte-umjetnicke-produkcije-u-bih-1990-ih/# (12. juni 2014)

649 Više o umjetnosti u Sarajevu tokom rata na http://www.famacollection.org/bhs/.

650 Seksan, V. (april, 2008), Trijumf volje, Dani (specijalno izdanje), Civitas, str. 131.

Hasanbegović, Mirsada Bjelak-Škrijelj, Ognjenka Finci, Marijela Margeta, Nada Salom, Senada Kreso, Aida Čengić.[651] **Greta Ferušić** je žena koja je preživjela logor smrti Aušvic i opsadu Sarajeva, o njoj je snimljen dokumentarni film 1996. godine u Sarajevu, Aušvicu i Jeruzalemu.[652]

Nađa Mehmedbašić je radila kao TV reporterka i producentica. Na televizijskom festivalu u Japanu dobila je nagradu INICEF-a *Prix Japon* za film *Sarajevski spomenar*, koji je snimila za vrijeme rata. Na premijeru u prvim danima mira u Kino Tesla došla je glumica Liv Ulman. U ratnim danima je bila novinarka i urednica u mnogim medijima, a pokrenula je i lutkarsko pozorište *Sun Side – sunčana strana*, za koje je pisala tekstove i songove. Predstave su često izvođene u podrumima i bolničkom odjelu za djecu. Nađa je za novinarski angažman 2005. godine bila jedna od sedam žena iz BiH koje su se kandidovale za Nobelovu nagradu za mir, a 2006. je uvrštena u knjigu *Hiljadu žena mira* objavljenu u Ženevi.[653] Za **Jasnu Diklić** je napisan tekst prve predstave tek osnovanog SARTR-a *Sklonište*. Safet Plakalo je zajedno sa režiserom Dubravkom Bibanovićem posvetio lik Mine Hauzen Jasni Diklić. Za ovu ulogu Jasna je proglašena Ženom 1997. godine u umjetnosti BiH. **Nermina Kurspahić** je tokom rata bila glavna i odgovorna urednica najstarijeg magazina za umjetnost, kulturu, nauku i društvena pitanja u BiH, *Odjek*. **Amra Zulfikarpašić**, grafička dizajnerica, u ratu je, nakon što je dobila paket od prijateljice i kolegice Mile Melank, napravila performans u Kamernom teatru '55. Prethodno je prijateljicama podijelila konzerve, a sarajevski ratni kulinarski čarobnjaci napravili su pravu gozbu od namirnica iz pošiljke. Performans se zvao *Otvaranje Milinog paketa*.[654]

Dubravka Zrnčić Kulenović od 1965. godine živi u Sarajevu. Na Filozofskom fakultetu, na Odsjeku za teatrologiju i komparativnu književnost, diplomirala je 1976. godine, od kada je radila kao dramaturginja u tadašnjem Pozorištu lutaka, a nakon integracije dva teatra postaje dramaturginja Lutkarske scene Pozorišta mladih, pa i

651 Pašović, H. (april, 2008), Za šta smo se borili, Dani, (specijalno izdanje) Civitas, str. 136.
652 Pašović, H. (april, 2008), n.d., str. 137.
653 Biser, Internacionalna inicijativa žena BiH, Sarajevo, (8. mart 2007)
654 Izvor: http://www.source.ba/clanak/8801413/ (14. juli 2014)

Dramske scene istog pozorišta. Za vrijeme rata u Bosni i Hercegovini dobija status slobodnog umjetnika u Hrvatskoj. Godine 1996. vraća se u Sarajevo i postaje dramaturginja Sarajevskog ratnog teatra. S grupom umjetnika/ca, 1997. godine osniva Studio lutkarstva Sarajevo, kao prvu nezavisnu i neformalnu školu u BiH namijenjenu mladim umjetnicima/ama i djeci, gdje radi i kao pedagoginja. Kao dramaturginja je radila na preko stotinu predstava, a velik broj njih je i režirala.[655]

Ljubica Ostojić (1945) je rođena u Beogradu. Krajem 1945. sa porodicom seli u Sarajevo, gdje i danas živi i radi. Likovni odsjek je diplomirala na Pedagoškoj akademiji a Komparativnu književnost i teatrologiju na Filozofskom fakultetu. Radila je kao dramaturginja Dramske scene Pozorišta mladih te kao dogogodišnja pozorišna kritičarka za listove *Oslobođenje, Večernje novine, Odjek* i *Književna revija*. Urednica je dokumentarne, eksperimentalne i poetske drame na Radio Sarajevu, dramaturginja – saradnica u Mostarskom teatru mladih. Od 1994. radi kao redovna profesorica na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu i predaje Praktičnu dramaturgiju. Piše radio drame, TV-drame, scenarije, kritiku i esejistiku iz oblasti pozorišne umjetnosti, književnosti i likovne umjetnosti. Kao dramaturginja, dramatizatorka i adaptatorka radila je na mnogim predstavama u savremenom pozorištu. Od 1974. godine je članica Društva pisaca BiH, a od 2007. godine je i članica P.E.N. centra. Dobitnica je više književnih i pozorišnih nagrada, između ostalog i nagrade za doprinos razvoju dramskog odgoja *Grozdanin kikot* 2000. godine.[656]

Književnost

Devedesete godine kao prvu dekadu postjugoslavenske BiH karakteriše period ratnog pisma,[657] pisanja kao derridaovskog javnog oplakivanja i politike žalovanja, te ratnog pisma kao traumatskog suočavanja sa realnim užasima ratnoga stanja, ratnim

655 Izvor: http://novovrijeme.ba/dubravka-zrncic-kulenovic-dramaturginja-i-rediteljica-neophodno-je-reorganizirati-institucije-kulture/ (02. juli 2014)

656 Izvor: http://www.bh-leksikon.ba/index.php?sid=879 (13. juli 2014)

657 Vidi: Moranjak-Bamburać, N. (2004), Ima li rata u ratnom pismu? u Sarajevske sveske, 5, Sarajevo, Mediacentar, str. 79-93.

razaranjima i ranjivosti ljudskoga tijela. Unutar takvih poetika javlja se kao sastavni dio, ali i kao parcijalna tvorevina koja upućuje na razlikovanje – *žensko ratno pismo* kao strategija otpora herojskoj figuri muškoga lika i žrtvenoj figuri ženskoga lika. Raspadom SFRJ, kreiranjem etnički čistih prostora i zaoštravanjem nacionalističkih diskursa, patrijarhalne podjele uloga na muškog lika kao heroja ili ratnika i ženskoga lika kao žrtve i čuvarice patrijarhalnog doma i reda, nameću se kao najdominantnije interpretacije sablasti ratnoga uništavanja. Jedna od posve najsimptomatičnijih interpretacija je analiza mitskoga lika južnoslavenskih naroda (koja se inače pojavljuje u svim pregledima literarne historije ovih prostora, u ovom slučaju Bošnjaka) – Hasanaginice. Time se mogu pratiti promjene koje su jugoslavenstvo zamijenile *buđenjem* homogene nacionalne svijesti. Za vrijeme SFRJ na Hasanaginicu i njenu *krivicu*: *a ljubovca od stida ne mogla* gledalo se kao na klasni prijepor u kastinskom ustrojstvu feudalnoga društva, dok je u postjugoslavenskoj BiH Hasanaginica stradala kao muslimanka, *njezin stid je iskonski, a njezina tragedija inspirirajuća. Ništa nije moglo i nije trebalo biti drugačije*.[658] I jedna i druga interpretacija su odgovarale ideološkim tendencijama unutar kojih su razumijevane, s tim što se ovaj posljednji vezuje za ženski lik kao žrtvu. Takva figura ženskoga lika kao one koja se žrtvuje za dom, supruga, oca ili djecu uvijek je potrebna tokom procesa konstituisanja nacionalne svijesti i plasiranja nacionalističke retorike oslobađanja. U takvim okolnostima i ideološki nametnutim poetikama, javljaju se subvertirajuće politike kod književnica **Feride Duraković** (1958), **Alme Lazarevske** (1957) i **Jasne Šamić** (1949) kao *pokušaji označavanja razlike u otporu prema najtvrđem muškom diskursu, koji svoje krajnje otjelovljenje realizuje kao ratnički diskurz*[659] raščinjavajući strukture vlasti, moći i znanja koje su između ostaloga i dovele do traumatskog susreta sa ratnim sablastima. One će kao autorice iznevjeriti dominantni nacionalistički diskurs sa neočekivanim pripovijedanjem ratnih trauma unutar kojih se odustaje od herojske

658 Šehabović, Š. (2004), Mit o Hasanaginici, kulturalne matrice i rodna isključivanja, u Razlika/Differance, 9, Tuzla, Društvo za književna i kulturalna istraživanja, str. 283-291.

659 Moranjak-Bamburać, N. (2003), Signature smrti i etičnost ženskog pisma, u Sarajevske sveske, 2, Sarajevo, Mediacentar, str. 113-123.

figure uopće, bez obzira da li se to odnosi na muški ili ženski lik.

Ferida Duraković sa svojom, sada već kultnom, zbirkom pjesama *Srce tame* (1992) herojskoj figuri junaka ratnika suprotstavlja figuru majke koja iziskuje pravo na svoju priču, na osobnu verziju doživljaja rata i historije lišene antologija, kanonizacija i zvaničnih politika moći. Figura majke kao lirskoga subjekta u njenim pjesmama iznalazi put iz okvira žrtve determinirane životnim okolnostima i odupire se strukturama koje politiku žalovanja svode na proces ubrzanog zaboravljanja gubitaka i prošlosti zarad zvaničnog pomirenja. Pjesnikinja u svojim pjesmama problematizuje koncept historije te nastoji zvaničnu historiografiju svesti samo na narativ, na priču u čijem pripovijedanju ne mogu učestvovati svi, pogotovu ne oni čije se iskustvo rata ne poklapa sa zvaničnim strukturama vlasti i pomirenja. Bila je dugogodišnja sekretarka P.E.N. Centra BiH.

Alma Lazarevska (1957), savremena bosanskohercegovačka spisateljica i publicistkinja, rođena je u Velesu, u Makedoniji. Osnovnu školu, gimnaziju i Filozofski fakultet završila je u Sarajevu. Piše i objavljuje od 1981. a radovi joj uključuju prozu, eseje i kolumne. Autorica je knjige kratkih priča *Smrt u Muzeju moderne umjetnosti,* izdate 1996. godine, koja se bavi temom opsade Sarajeva. Ostale knjige koje je objavila su: *Sarajevski pasijans* (eseji, 1994), *U znaku ruže* (roman, 1996), *Biljke su nešto drugo (*pripovijetke, 2002). Dobitnica je Jugoslovenske novinarske nagrade *Dušan Timotijević* za 1986. godinu i Nagrade Društva pisaca BiH za najbolju knjigu 1996. godine.[660] Alma Lazarevska zbirkom pripovijetki *Smrt u Muzeju moderne umjetnosti* (1996) i romanom *U znaku ruže* (1996) nastoji spasiti *od zaborava i potiskivanja prevratničko odustajanje od stereotipne herojske retorike, kojem su mnogi od nas bili svjedoci, ali na koju nerado podsjećamo, polako se vraćajući u kolotečine patrijarhalne vizure svijeta.*[661] Lazarevska proustovskim stilom pripovijedanja, posve inovativnim unutar južnoslavenske interliterarne zajednice, propitujući iskustvo boli iznevjerava čitateljsku publiku jer ne pruža ono što se

660 Hawkesworth, C. (2000). Izvor: http://sh.wikipedia.org/wiki/Alma_Lazarevska.> http://www.penbih.ba/kojeko/lazarevska.html (12. juli 2014)

661 Moranjak-Bamburać, N. (2003), Signature smrti i etičnost ženskog pisma, u Sarajevske sveske, 2, Sarajevo, Mediacentar, str. 113-123.

od ratnog pripovijedanja očekuje. *Postoje knjige o kojima se govori i knjige s kojima se govori.* Smrt u Muzeju moderne umjetnosti *za mene je upravo knjiga s kojom sam u još uvijek otvorenom dijalogu i, dok uranjam u asocijativni vrtlog ovog fluidnog pripovijedanja, teško da mogu sasma jasno definirati čime me sve aficira.*[662]

Jasna Šamić romanom *Mraz i pepeo* (1997) razračunava se sa vlastitim prostorima identiteta između granica, tj. našom književnošću u *egzilu*. Njena proza predstavlja *tekst u kojem se žena pojavljuje kao proizvođač smisla i u kojem se iz ženskoga iskustva i ženske vizure propituje čitav niz stereotipa kulture: pitanje identiteta, nacije i domovine, pitanje porodice i uloge žene u njoj, a nadasve položaj žene intelektualke u trusnom vremenu političkih i ideoloških previranja, rušenja jednih, a uspostavljanja drugih 'vrijednosti' na nacionalističkim temeljima*.[663] Ovaj roman interpretiran unutar poststrukturalističkih teorija i feminističke kritike predstavlja praksu raščinjavanja samorazumljivih poimanja tradicije, fragmentiranih konstukcija identiteta unutar njih, pozicije ženskih likova kao isključenih, prezrenih i odbačenih drugih, podobnih samo kao ranjivih žrtvi, majki i čuvarica patrijarhalnoga poretka. Suprotstavljajući se velikim pričama, roman traga za osobnim doživljajima historije, za pokušajima rekonstrukcije navodnog zvaničnog znanja, jer se *historija piše tako da ne moraš lagati, samo neke stvari možeš da prešutiš*, kako jedna od protagonistica navodi u romanu.

Sve tri književnice svoju poetiku artikulišu kao *feminističku* vrstu teksta sa jasnim strategijama propitivanja metoda, objekata, ciljeva ili principa glavnih tokova patrijarhalnih kanona, strategijama raščinjavanja dovode u pitanje samorazumljivo poimanje patrijarhata i književnosti same.

662 Moranjak-Bamburać, N. (2003), Signature smrti i etičnost ženskog pisma, u Sarajevske sveske, 2, Sarajevo, Mediacentar, str. 113-123.

663 Denić-Grabić, A., (2010), Bosanskohercegovačkih roman na kraju 20. stoljeća, Brčko, Preporod

Ratne zločinke

Prva žena iz BiH koja je osuđena za odgovornost za zločine jeste bivša predsjednica Republike Srpske **Biljana Plavšić**. Haški tribunal ju je osudio na 11 godina zatvora zato što je u periodu od 1. jula 1992. do 30. decembra 1992. godine *u okviru udruženog zločinačkog poduhvata, planirala, podsticala, naredila, te pomagala i podržavala progone bosanskih Muslimana, bosanskih Hrvata i drugog nesrpskog stanovništva u 37 opština u Bosni i Hercegovini*.[664] Bljana Plavšić se dobrovoljno predala Međunarodnom krivičnom sudu za bivšu Jugoslaviju 10. januara 2001. godine. Oslobođena je nakon što je odslužila dvije trećine kazne.[665] Tokom izdržavanja kazne, u švedskom zatvoru, napisala je knjige *Svjedočim* I i II, u kojima je opisala svoje viđenje rata, rad SDS-a, odnose sa tada ključnim političarima, sa Arkanom te period nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma.[666] Prva žena koja je osuđena za ratne zločine u BiH je **Rasema Handanović**. Sud BiH ju je osudio za krivična djela ratni zločin protiv civilnog stanovništva i ratni zločin protiv ratnih zarobljenika zbog toga što je učestvovala u napadu na selo Trusina, Općina Konjic, 16. aprila 1993. godine, kao pripadnica Specijalnog odreda za posebne namjene pri Štabu Vrhovne komande ARBiH *Zulfikar*. Osuđena je jer je sudjelovala u ubistvu strijeljanjem ratnih zarobljenika i civila. Po prihvatanju Sporazuma o priznanju krivnje, koji je zaključila sa Tužilaštvom, Sud joj je izrekao kaznu zatvora u trajanju od pet godina i šest mjeseci.[667] Od 1996. godine do izručenja živjela je pod lažnim imenom u SAD-u. **Albina Terzić** je osuđena pred Sudom BiH na pet godina zatvora za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva zato što je, kao pripadnica HVO-a, učestvovala u nečovječnom postupanju prema civilima srpske nacionalnosti koji su bili nezakonito zatvoreni u prostorijama Osnovne škole u Odžaku, i u tvornici *Strolit* u Odžaku,

664 Sudski postupak protiv Biljane Plavšić ICTY, predmet br. IT-00-39 I 40/1. (Optužnica podignuta 10. januara 2001, presuda donesena 27. februara 2003).

665 U BiH pet žena osuđeno zbog ratnih zločina, Tanjug. Izvor: http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/348783/U-BiH-pet-zena-osudjeno-zbog-ratnih-zlocina (10. april 2014),

666 Almira Krupić, str. 135-137.

667 Izvor: http://www.dailymail.co.uk/news/article-2137411/Rasema-Handanovic-guilty-war-crimes-Bosnia.html (12. juli 2014)

1992. godine. **Monika Karan-Ilić** je osuđena za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva zbog toga što je, u vremenskom periodu od početka maja 1992. godine do 10. jula 1992. godine, sudjelovala u mučenju, nečovječnom postupanju i nanošenju povreda tjelesnog integriteta i zdravlja civilima zatočenim u logoru Luka i SJB Brčko. Za krivično djelo zločini protiv čovječnosti optužena je i **Marina Grubišić Fejzić**, zato što je, u periodu od maja pa do avgusta 1992. godine, kao pripadnica HOS-a, sudjelovala u krivičnim djelima počinjenim nad zarobljenicima srpske nacionalnosti zarobljenim u logoru Dretelj. Predmet se nalazi u fazi glavnog pretresa.[668] **Azra Bašić**[669] je pred Sudom BiH optužena za ratne zločine nad srpskim civilima u ratnom logoru u blizini Dervente. **Indira Kemerić** iz Tuzle optužena je za krivično djelo ratni zločin protiv civilnog stanovništva. Predmet se nalazi u fazi glavnog pretresa.

Za zločine počinjene tokom rata u BiH do sada je optuženo ukupno devet žena. U sedam predmeta optužbe su uključivale, odnosno uključuju i krivična djela seksualnog nasilja (Albina Terzić,[670] Indira Kamerić,[671] Marina Grubišić-Fejzić,[672] Monika Karan Ilić, Radmila Banjac, Bora Kuburić, Dragana Đekić). U tužilaštvima u BiH vode se istrage protiv još četrdesetak žena.[673] Jedno od istraživanja koje se bavi pitanjem žena koje su činile ratne zločine rad je Almire Krupić koja je u svojoj knjizi *Žene ratni zločinci*[674] napravila prikaz žena ratnih zločinki u BiH u periodu 1992–1995, identificirala dvadesetak žena koje su prema navodima svjedoka/inja činile zločine.

668 Izvor: http://www.sudbih.gov.ba/index.php?opcija=predmeti&id=698&jezik=b (20. juni 2014)
669 Izvor: http://www.lex18.com/news/croatian-living-in-kentucky-cleared-for-return-in-war-crimes-case/ (5. juni 2014)
670 Izvor: http://www.justice-report.com/en/articles/albina-terzić-nagrada-za-silovanje (5. juni 2014)
671 Izvor:http://www.justice-report.com/en/articles/primoravan-da-udara-i-seksualno-zlostavlja (5. juni 2014)
672 Izvor: http://www.justice-report.com/en/en-audio/zelenika-et-al-forced-to-have-orasex (5. juni 2014)
673 Izvor: http://www.justice-report.com/en/articles/žene-okrutnije-u-zločinima (5. juni 2014)
674 Pročitati više u: Krupić, A. (2010), Žene ratni zločinci: s posebnim osvrtom na žene izvršioce ratnih zločina u Bosni i Hercegovini 1992-1995, Sarajevo, Dobra knjiga, Sarajevo, str. 90.

Žene i politika, 1990–2014.

Nakon prvih demokratskih, višestranačkih izbora, koji su se održali 1990. godine, žene su u Skupštini BiH zauzele 2,92% mjesta, što je bio najmanji zabilježeni omjer u kojem su žene u BiH sudjelovale u najvišim tijelima vlasti od 1946. godine. Na lokalnom nivou, na izborima za skupštine općina, pripalo im je 5,0% mjesta.[675] Liste su bile zatvorenog tipa, a patrijarhalno okruženje i sveopća retradicionalizacija društva imali su utjecaj na strukture političkih stranaka i formiranje izbornih listi.[676] Nakon referenduma u proljeće 1992. godine započinje novo poglavlje u životu građana i građanki BiH obilježeno stradanjima, gubljenjem porodica, imovine, dostojanstva. Žene u to vrijeme nisu imale značajan politički angažman. Nakon prvih poslijeratnih općih izbora 1996. godine vlast je pripala vodećim nacionalnim strankama, koje su i tokom rata bile na vlasti a koje su ujedno predstavnice tri najveće etničke skupine u BiH (SDA, HDZ i SDS). U Predstavničkom domu Parlamentarne skupštine BiH (PSBiH) zastupljenost žena iznosila je 2,38%, u Predstavničkom domu PFBiH 5% i u Narodnoj skupštini RS-a 1,89%.[677] Na izborima 1998. godine u Predstavničkom domu PSBiH bilo je 26% žena, u Predstavničkom domu PFBiH 15% i u Narodnoj skupštini RS-a 22,8%.[678] Na lokalnim izborima 1997. godine u općinama FBiH žene su ostvarile zastupljenost od 6,15%, a u RS-u 2,4%.[679] Na izborima 2000. godine u Predstavničkom domu PSBiH učestvovalo je 4,76%, u Predstavničkom domu PFBiH 17,4% a u Narodnoj skupštini RS-a 14,86%. Ove godine uvedene su otvorene liste koje su omogućile individualni pristup kampanji.[680] Na lokalnim izborima 2004. godine žene su ostvarile zastupljenost od 18,1%.[681] Na izborima 2006. godine u Predstavničkom domu PBiH žene učestvuju sa 14,28%, u Predstavničkom domu PFBiH sa 21,42% a u Narodnoj skupštini RS-a

675 Taljanović, A.(2010), Žena u politici BiH, Sarajevo, str. 73.
676 Pročitati više u: Žena, religija i politika
677 Taljanović, A., navedeno djelo, str. 80.
678 Ibid, str. 80.
679 Ibid, str. 81.
680 Ibid, str. 156.
681 Ibid, str. 81.

sa 20,48%.[682] Nakon općih izbora 2010. i lokalnih izbora 2012. godine, rezultati[683] pokazuju da je učešće žena i muškaraca u zakonodavnim organima na svim nivoima vlasti slično ranije održanim izborima. Trenutno u Predsjedništvu BiH nema nijedne žene, u Predstavničkom domu PBiH nalazi se 33 muškarca i devet žena, u Domu naroda PBiH je 13 muškaraca i dvije žene, a Vijeće ministara BiH nema nijedne žene na ministarskoj poziciji. Vlada FBiH se sastoji od 16 muškaraca i jedne žene (Ministarstvo okoliša i turizma), dok se u Vladi RS-a nalazi 11 muškaraca i pet žena. Prva žena na mjesto predsjednice Vlade RS-a, **Željka Cvijanović**, izabrana je u martu 2013. godine na Četrnaestoj posebnoj sjednici Narodne skupštine RS-a.[684]

Program OSCE-a *Žena u politici*, zajedno sa kampanjom *Nas je više* koju su vodile ženske nevladine organizacije 1998. godine pred opće izbore, promicao je *žensku kvotu* s ciljem povećanja izabranih žena u zakonodavnim tijelima. Zahvaljujući njihovim naporima u Izborni zakon BiH, u privremena izborna pravila, uvedena je *gender* kvota. Izborni zakon BiH je potom usvojen 2001. godine sa kvotom od 30% manje zastupljenog spola na izbornim listama. Nakon uvođenja kvote došlo je do pozitivnih promjena te se na parlamentarnim izborima 1998. godine broj zastupnica povećao sa 2,7% na 27,64 %. U isto vrijeme uvedene su otvorene liste koje onemogućavaju djelovanje kvota.

Među značajnim pravnim dokumentima koji regulišu pitanja ravnopravnog učešća žena u političkom životu BiH su *Ustav BiH*, *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, *Izborni zakon BiH*. *Zakon o ravnopravnosti spolova u BiH*, usvojen 2003. godine, jedan je od najznačajnijih pravnih dokumenata koji reguliše položaj žena u BiH i garantuje ravnopravnost spolova u ekonomskom, socijalnom i političkom životu. *Izborni zakon BiH* je također važan pravni

682 Ibid, str. 156.

683 U Parlamentarnoj skupštini BiH 19,3% od ukupno izabranih predstavnika/ca čine žene, u Parlamentu Federacije BiH, 23,1% od ukupno izabranih predstavnika/ca čine žene, a u Narodnoj skupštini RS, 21,7% od ukupno izabranih predstavnika/ca čine žene. U 143 općinska i gradska vijeća, odnosno skupštine, izabrano je 17,1% žena (sedam lokalnih zastupničkih tijela nema žena u svom sastavu, a pet žena su načelnice općina). Izvor: http://www.oscebih.org/documents/osce_bih_doc_2012071212593128bos.pdf (7. juni 2014)

684 Izvor: http://www.narodnaskupstinars.net/ (15. juni 2014)

dokument koji reguliše politička prava žena u BiH. Izborni zakon reguliše raspoređivanje kandidata i kandidatkinja na izbornim listama. Članom 4.19, stavom 4. Izbornog zakona BiH predviđena je obavezujuća izborna kvota. Ovim zakonom su predviđene i sankcije za neispunjavanje propisanog redoslijeda. U martu 2013. godine usvojen je *Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH*[685] što je bila jedna od preporuka nevladinih organizacija u Alternativnom izvještaju o implementaciji CEDAW konvencije i ženskim ljudskim pravima u BiH iz 2010. godine. Izmjene se tiču odredbi koje regulišu organe za provođenje izbora, kao i odredbi koje regulišu ovjeru i kandidovanje za izbore u koje je ugrađen cenzus o neophodnih 40% zastupljenosti manje zastupljenog spola.[686] Rezultati povećanja kvote vidjet će se nakon Općih izbora 2014. godine.

Početkom februara 2013. godine, zastupnice u Zastupničkom domu PFBiH uspostavile su *Klub parlamentarki,* koji djeluje kao neformalna grupa. Inicijativu je pokrenuo *Međunarodni republikanski institut* u BiH s ciljem zajedničkog djelovanja parlamentarki po pitanju inicijativa koje mogu zagovarati unutar svojih političkih stranaka i na nivou vlasti na kojem se nalaze.[687] Od tada je ovaj klub političarki koje pripadaju različitim političkim grupama napravio značajan napor u organizacionom razvoju i utjecaju u Parlamentu. Klub je do danas radio sa državnim nevladinim organizacijama na nacrtu amandmana o povećanju sankcija protiv počinitelja nasilja u porodici i ostalih krivičnih djela počinjenih protiv žena i djevojčica kao što je incest, silovanje maloljetnih osoba, akti koji kriminaliziraju porodiljski dodatak, promjena dobne granice za zakonsko shvatanje maloljetnika/ca i harmonizirajuće kompenzacije za porodiljsko odsustvo majki i očeva širom zemlje.[688] Kao dio podrške

685 Zakon o izmjenama i dopunama Izbornog zakona BiH (Službeni glasnik BiH, broj 18/13), član. 1. i 2.

686 Alternativni izvještaj, Dodatak 3. Alternativnom izvještaju o implementaciji CEDAW konvenciji i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, Sarajevski otovreni centar, juli 2013, str. 20.

687 Alternativni izvještaj, Dodatak 3. Alternativnom izvještaju o implementaciji CEDAW konvenciji i ženskim ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini, Sarajevski otovreni centar, juli 2013, str. 20.

688 Garcia Fransioli, E, Godišnji izvještaj o stanju prava žena u Bosni i Hercegovini tokom 2013. Godine, str. 11.

procesa EU integracijama, uz podršku Međunarodne zajednice, BiH je u proteklih nekoliko godina pokrenula niz reformi ciljanih na reformiranje oružanih i policijskih snaga, ustava i ostalih bitnih područja ekonomskog i političkog života. U oktobru 2013. godine, 15 nevladinih organizacija zajednički je kreiralo *Platformu ženskih prioriteta za ustavne promjene sa amandmanima na Ustav BiH iz rodne perspektive*. Ženska platforma je pripremila pet zahtjeva koji bi se trebali uključiti u ustavne promjene: primjena rodno osjetljivog jezika u Ustavu BiH (s obzirom da se trenutno u Ustavu koristi samo muški rod); uvođenje principa afirmativne akcije u Ustav BiH kako bi isti radio prema upotrebi zakona o ravnopravnosti spolova u njegovoj punoj snazi; amandmani na postojeći katalog o fundamentalnim pravima koji bi uključio odredbe vezane za zajedničke usluge iz oblasti zdravstvene zaštite, te socijalne i porodične zaštite; afirmacija višeg nivoa sudske i zakonske zaštite ljudskih prava i sloboda, s obzirom da trenutni Ustav naglašava kolektivna prava konstitutivnih naroda (Bošnjaka, Hrvata i Srba) umjesto individualnih prava; da se primjenjuje princip direktne demokratije u procesima ustavnih promjena.[689]

Brojne su prepreke koje ženama otežavaju bavljenje politikom i odlučivanje u javnom prostoru. Jedan od faktora koji to sprečava je rodna podjela rada tako da ženama, tradicionalno, pripada privatna sfera koja se tiče kućnih poslova, ili poslova koji su okarakterisani i kao ženski, kao što je npr. polje obrazovanja. Politički život je jedan od segmenata u kojima žene nisu dovoljno zastupljene, a jedan od razloga za to jeste društvo prožeto tradicionalnim uvjerenjima da ženi ne pripada javna sfera u kojoj može da utječe na odluke koje su bitne za pitanja cjelokupnog društva. Iako je ženama formalno-pravno osigurana ravnopravnost i mogućnost da biraju i budu birane, da ravnopravno sudjeluju u raspodjeli funkcija vlasti i na mjestima odlučivanja te da predstavljaju vlade na međunarodnom nivou, žene su ipak neadekvatno zastupljene u političkom životu BiH. Otvorene liste, mnogi pravni dokumenti i preporuke međunarodnih organizacija o učešću žena u politici idu u prilog ženama koje se bave politikom u BiH, ali u praksi politički život BiH ne predstavlja žene i muškarce podjednako. Analiza položaja žena unutar

689 Ibid, str. 12.

političkih stranaka u BiH je posebna tema kojoj treba posvetiti pažnju, s obzirom na to da su političke stranke glavni faktori pri raspoređivanju mjesta na kandidatskim listama i značajne su prilikom raspodjele mjesta u vlasti nakon izbora. Političke partije često ne uvažavaju specifična ženska pitanja, a istovremeno uskraćuju ženama mogućnost da govore u ime stranke ili da je predstavljaju. Ženski ogranci političkih stranaka često nemaju utjecaj u strukturama stranaka, niti učestvuju u forumima za kreiranje politika.

Među ženama koje su obilježile politički život u periodu rata ističe se **Tatjana Ljujić Mijatović**, ratna članica Predsjedništva i jedina žena sedmočlanog Predsjedništva SRBiH. Tatjana je bila članica Skupštine SRBiH te je na poziciju članice Predsjedništva došla kao zamjena za Nenada Kecmanovića koji je početkom rata napustio Sarajevo.[690] Tatjana je jedna od žena o kojima Swanee Hunt piše u svojoj knjizi *Ovo nije bio naš rat*. Tatjana je prije rata bila profesorica hortikulture, a u ratu je bila i bh. UN ambasadorica u Beču. Na samom početku rata imala je intervju za bečku televiziju o opsadi Sarajeva. Nakon ovog intervjua austrijski ministar vanjskih poslova je tražio da ona bude imenovana za bh. ambasadorku u Beču, što je i postala 1993. godine. Nakon rata Tatjana je ostala u Socijaldemokratskoj partiji.[691] Druga žena koja je obilježila politički život u BiH je **Biljana Plavšić**, rođena 1930. godine u Tuzli. Biljana se nalazila u vrhu Srpske demokratske stranke (SDS) od njenog osnivanja. Bila je članica kolektivnog Predsjedništva BiH od 18. novembra 1990. do aprila 1992. godine, predsjednica Savjeta za zaštitu ustavnog poretka Predsjedništva BiH i prva predsjednica Srpske Republike BiH, od 28. februara 1992. do 12. maja 1992. godine.

Jedna od žena koja je značajno obilježila medijski prostor, ali i politički, jeste **Amila Omersoftić**, suosnivačica jedne od tri pobjedničke nacionalne stranke, Stranke demokratske akcije (SDA) i njena članica do 1996. godine. Iako se u ovom periodu nalazila na odgovornoj poziciji generalne direktorice i urednice programa RTVBiH, Amila je na ovu poziciju došla zahvaljujući poziciji koju je

690 Pejanovic, M., Through Bosnian eyes, str. 110.
691 Hunt, S., str. 485.

imala u stranci, tako da je njen dolazak u medijski prostor, bez prethodnog iskustva u medijima, obilježen političkim kontekstom. U stranci je obavljala funkciju predsjednice Kadrovske komisije i bila je članica Glavnog odbora,[692] što znači da je bila u vrhu jedne od najmoćnijih stranka u BiH. Amila se u periodu od 1994. do 1998. godine nalazila na poziciji generalne direktorice RTVBiH, na koju ju je postavio Predsjednik Predsjedništva BiH Alija Izetbegović.[693] Amila opisuje kako je došla na poziciju direktorice televizije:

U februaru 1994. godine u jeku žestokih borbi s jedne strane Srba i Bošnjaka s druge strane pak Hrvata i Bošnjaka, u Sarajevu pod granatama i snajperskim hitcima, 5 minuta prije 4 sata popodne zazvonio je telefon u mojoj kancelariji. Na drugoj strani čula sam glas predsjednika Izetbegovića, koga nisam ni vidjela ni čula posljednja dva mjeseca. Rekao mi je 'Amila imaš li pisaću mašinu pored sebe. Piši biografiju. Za pet minuta dolazi Bega da je uzme. Počinje sjednica Predsjedništva. Bićeš imenovana za direktora Radio-televizije Bosne i Hercegovine'. I prije nego što sam uspjela reći 'ali Predsjedniče', veza je bila prekinuta.[694]

Jedna od prvih dilema na koju je naišla jeste polemika o mješovitim brakovima koja se vodila u *Oslobođenju,* a Amila je odbila objaviti vijest po nalogu Džemaludina Latića. Nakon što je odbila da objavi odgovor izgubila je podršku vrhova SDA. *Uskoro se oglasio i Reis,*[695] *tražio je 15 minuta u Dnevniku da on kaže šta on misli. Odbila sam ga i rekla mu da u dnevniku može dobiti maksimalno 90 sekundi. Zatvorila sam si vrata podrške i u ovoj instituciji.*[696] Bila je u sukobu sa strankama opozicije i tadašnjim premijerom Harisom Silajdžićem, koji je nakratko zabranio prisutnost novinara TVBiH na sjednicama Vlade. Amila je u periodu 1992 -1993. djelovala u okviru vladine uprave za izbjeglice i raseljene osobe, a 1996. godine

692 Disciplinovanje medija, BiH: Televizija u rukama Stranke demokratske akcije. Izvor: http://www.aimpress.ch/dyn/pubs/archive/data/199405/40505-002-pubs-sar.htm (10. april 2014)
693 Ibid.
694 Izvor: http://www.sarajevskatribina.info/bos/konferencije/2004/govornici/amila_omersoftic.html (10. april 2014)
695 Reis Mustafa ef. Cerić
696 Izvor: http://www.sarajevskatribina.info/bos/konferencije/2004/govornici/amila_omersoftic.html (10. april 2014)

je osnovala političku partiju *Stranka žena* Bosne i Hercegovine, čija je bila predsjednica.[697] U decembru 1995. godine, kada se potpisivao Dejtonski mirovni sporazum i kada je došlo novo poglavlje u političkom životu BiH, nijedna žena nije sudjelovala u pregovorima. U Sarajevu se u junu 1996. godine održala Prva ženska konferencija pod nazivom *Žene transformiraju sebe i društvo* u sklopu koje se održala i radionica *Žene i politika*, na kojoj su iznijeti stavovi o potrebi za većim učešćem žena u političkom životu, ženskom doprinosu kvalitativnim promjenama u politici, potrebi za minimalnim učešćem žena od 30% u parlamentima te da isti procenat treba biti zastupljen u izvršnoj i sudskoj vlasti.[698]

Semiha Borovac je bila prva žena koja je obavljala funkciju gradonačelnika Sarajeva. **Lamija Tanović**, profesorica na Prirodno-matematičkom fakultetu, bila je predsjednica Liberalno-demokratske stranke BiH od 2005. **Lidija Korać,** potpredsjednica SDP-a BiH, vodila je u ime SDP-a sve pravne sporove na Ustavnom sudu FBiH. **Borjana Krišto**, HDZ BiH, prva je žena koja je postala predsjednica Federacije. Prije toga je bila ministrica pravosuđa HBŽ-a, a onda i ministrica pravde u Vladi Federacije. Trenutno je delegatkinja u Domu naroda Parlamenta BiH. **Željka Cvijanović,** SNSD, prva je premijerka Republike Srpske. Prije toga je bila ministrica za evropske integracije. **Aleksandra Pandurević**, SDS, 2010. godine je izabrana za zastupnicu SDS-a u državnom Parlamentu, i od tada je najglasnija i najprepoznatljivija državna zastupnica. **Sehada Kolenović**, SDA, šefica Ureda predsjednika stranke Sulejmana Tihića. **Azra Hadžiahmetović**, SBiH, jedna je od osnivačica Stranke za BiH. Bila je ministrica vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH a trenutno je zastupnica SBiH u državnom Parlamentu.

Mubera Aganović (1943–2008) je politički bila angažovana od 1974. godine. Bila je članica Općinskog vijeća u periodu od 2000. do 2004. i ponovo od 2007. godine. Prva je žena koja je postala predsjednica stranačkog kluba SDP-a pri Općinskom vijeću Jajce.

Bisera Turković je prva ambasadorica imenovana u BiH. Bila

697 Izvor: http://www.sarajevskatribina.info/bos/konferencije/2004/govornici/amila_omersoftic.html (10. april 2014)

698 Taljanović, A. (2010), Žena u politici BiH, Sarajevo, str. 74, 75.

je ambasadorica u Hrvatskoj (1993–1994), Mađarskoj (1994–1996), stalnoj misiji OSCE-a u Beču (1996–2000), u SAD-u, Meksiku i Brazilu (2005–2008). Trenutno je ambasadorica BiH u Belgiji. Od 2000. do 2001. bila je ministrica evropskih integracija BiH. Od 2001. do 2004. bila je izvršna direktorica Centra za sigurnosne studije u BiH, zatim je bila članica Izvršnog odbora SDA od 1991. do 1996. godine i članica Glavnog odbora SDA od 1991. do 1997. godine.

Ismeta Dervoz je 1992. godine pokrenula projekt učestvovanja RTVBiH na Takmičenju za pjesmu Evrovizije. Dugogodišnja je producentica takmičenja i šefica delegacija RTVBiH. Nagrađena je poveljom Internacionalne lige humanista za djelovanje u periodu od 1992. do 1996. Danas je zastupnica u Parlamentu BiH (SBBBiH). Tokom 2013. godne, na njen prijedlog, u Izborni zakon Bosne i Hercegovine uvedena je rodna kvota od 40% učešća žena na izbornim listama. Prva je podpredsjednica Komiteta za ravnopravnost i nediskriminaciju PS Vijeća Evrope, kao i prva izvjestiteljica unutar iste institucije.

Besima Borić je od 1986. do 1990. godine bila predsjednica Općinskog odbora Socijalističkog saveza u Vogošći. Nakon rata je obnovila rad općinske organizacije Socijaldemokratske partije (SDP); 1997. godine je izabrana u Općinsko vijeće Vogošća, a 1998. godine u Parlament FBiH. Od 2001. do 2003. godine bila je ministrica rada, socijalne politike, raseljenih lica i izbjeglica u Vladi Kantona Sarajevo.[699] Trenutno je zastupnica u Parlamentu FBiH. Besima sarađuje sa mnogim nevladinim organizacijama koje se bave ženskim aktivizmom te političkom participacijom žena. Jedan je od zaslužnijih za institucionalizaciju ženskih ljudskih prava u BiH.

Svetlana Cenić, ekonomistica, bila je ministrica finansija Vlade RS-a, a tokom rata sekretarka u kabinetu Nikole Koljevića. Od 2000. do 2005. godine bila je nestranačka savjetnica Dragana Čavića. Obavljala je različite poslove vezane za javne finansije, konsultacije, održivi razvoj i vanjsko-trgovinske poslove.

699 Sjaj ljudskosti, str. 190.

Opća napomena za ovo poglavlje

Tokom ratnog perioda žene u BiH su, pored zajedničkih nedaća koje su zadesile sve građane i građanke, imale još jedan teret sveopćeg patrijarhalnog uređenja i priklanjanja određenim ideologijama tokom najtežih egzistencijalnih trenutaka. Danas, kada se govori o ženama u BiH tokom rata najviše se govori o ženama koje su preživjele silovanje, govori se o majkama Srebrenice od kojih sve nisu pronašle kosti članova svoje porodice i koje svakog 11. jula podsjećaju BiH i svijet na stravične zločine, najstrašniju ostavštinu posljednjeg rata. Ovo poglavlje nije dalo detaljan pregled uloga žena niti se to moglo uraditi na ovako malom prostoru i u kratkom periodu istraživanja. Poglavlje o devedesetim godinama samo je dalo osnovne smjernice koje bi mogle voditi ka daljim istraživanjima o položaju žena tokom rata u BiH, sa posebnom napomenom da priče i informacije koje su do sada dostupne ipak ne govore o svim segmentima društva niti o svim područjima BiH tokom ratnog perioda, niti pak o svim ženama koje su obilježile ovaj period. Također, u ovom i narednom poglavlju izostaje crtica o ženama čije su sudbine svojevrsne paradigme vremena u kojem žive. Ne zato što takvih žena nema, upravo suprotno – mnogo ih je koje su imale najrazličitije uloge tokom rata, koje su poslije rata bile u milosti ili nemilosti vladajućih režima, koje se i danas bore, rizikujući miran život, za promjene – političke, ekonomske, pravne, kulturne.

V DIO: GRANICE MILENIJA, SADAŠNJOST

Teško je biti žena u Bosni i Hercegovini,
a kada se rodite kao Romkinja onda vam je život dvostruko teži.
Indira Bajramović[700]

Započeto *razvodnjavanje i rasplinjavanje* ženskih prava i utjecaja postignutih izlaskom žena iz privatne u javnu sferu tokom rata nastavilo se u postsocijalističkoj BiH. Tranzicija, izgradnja države, postdejtonski kontekst, kvote – nacionalne, teritorijalne, rodne, demokratizacija i ostali socijalni ugovori pokazali su se vrlo rodno obojeni kada se govori o restrukturi ženskih pozicija. U procesima ekonomske reintegracije, reartikulaciji radnih prava i ostvarivanja političke moći, mjesto i uloga žene nastavlja retrogradni trend započet sa posljednjim ratom. Glavni neprijatelji feminizma u postjugoslavenskom prostoru su državne nacionalne ideologije, na impresivan način paralelne u svome diskursu, postupcima, stavu prema ženama.[701]

U ovom dijelu knjige govori se o ženskoj borbi u BiH protiv skrajnutosti. Govorit će se o ženskom udruživanju i aktivističkim naporima, ženskoj borbi protiv neoliberalizma i fašizma, te o zabludama u koje nas stavljaju mnogobrojne patrijarhalne strukture. S obzirom da su posljednje dvije decenije period značajno zagrižen kapitalizmom i neoliberalnim idealima, logično je da je od posljednjeg rata naovamo takav društveno-ekonomski ugovor zahtijevao ekspanziju žena u različitim sektorima rada – često samo kao radna snaga a ne kao jed-

700 Izvor: http://www.zenskaposla.ba/content/biti-romkinja-i-politicarka-u-bih (9. juni 2014)
701 Slapšak, S. (1996), Žene i rat u bivšoj Jugoslaviji, Republika br.145-146. Izvor: http://www.yurope.com/zines/republika/arhiva/96/145/145-16.html (29. juni 2014)

nake uživateljice prava. Isto tako mora se razumjeti da je ovaj period zapravo postratni period gdje, baš kao i tokom svakog rata, u društvu dolazi do ekspanzije žena na različitim pozicijama, što se potom dobro uvježbanim represivnim metodama vraća u stanje daleko gore od početnog. U tom smislu, izvjesno je da će se u ovom tekstu propustiti neka žena na značajnoj poziciji, ili žena koja prvi put obavlja neku poziciju, ali bez obzira na napore i volju nemoguće je na stranice ove knjige upisati sve one značajne žene koje su utjecale na promjene u društvu. Istovremeno, uzimajući u obzir nacionalističke uplive u emancipativnu retoriku u posljednjih dvadeset godina, te mnogobrojne medijske i političke mizogine hajke protiv žena i predstavljanja ženskog, ovdje se želi prvenstveno dati prostor onim ženama koje svjesno i artikulirano pomažu borbu za jednakost, onima čije djelovanje jeste jasno obilježeno njihovim feminističkim i aktivističkim pozicioniranjem.

Patrijarhat i kapitalizam, patrijarhat i tranzicija – Bosna i Hercegovina nakon Dejtona

Dejtonskim ustavom definisana je administrativna struktura BiH, i njegovim stupanjem na snagu država je podijeljena na dva entiteta: Federaciju BiH i Republiku Srpsku. Uspostavljen je također i Brčko distrikt kao posebna odvojena administrativna jedinica. Svaki od ovih instanci zadržava vlastitu suverenost i ima visok stepen autonomije, te kompletnu birokratsko-političku strukturu. Federacija BiH je dalje podijeljena na kantone – njih deset, koji se smatraju izdvojenim jedinicama te svaki od njih ima svoju vlast. Ovako komplikovana državna struktura te apsolutna decentralizacija države uz uspješnu političku manipulaciju kreirala je masivno birokratsko ustrojstvo i sistem koji mnogo češće funkcioniše u korist političara nego u korist građana.

Važna napomena koju sve aktivistice ponavljaju, a koju većina prešućuje, jeste da u potpisivanju i pregovorima oko Dejtonskog sporazuma nije učestvovala nijedna žena. Šta onda znači razmišljati o BiH nakon Dejtona? Razmišljati o ženama koje su posvetile svoj život borbi protiv nacionalizma, onima među nama koje su časno

pale, i onima koje i danas drže svoje redove, uprkos nacionalizmu, političkim prevarama, tumorima i drugim smrtonosnim bolestima. Da li su feminizam i feministička borba u BiH osuđeni na propast? Da li danas mi vodimo već propalu bitku? U kakvim uslovima se zapravo odvijala borba za ravnopravnost u posljednjih dvadeset godina? Mizoginija kao nasljeđe rata ostala je duboko prisutna u javnom i privatnom životu Bosanki i Hercegovki.

Nacionalizmi su se Jugoslaviji gradili uporedo sa mizoginijom. Moglo bi se, štaviše, ustvrditi da je postepeno opadajući položaj žene unutar društva tokom posljednjih godina socijalizma bio opomena pred prolomom nacionalizma i dezintegracijom Jugoslavije.[702]

Socijalizam, koji nije bio pretjerano emancipatoran prema ženama, u poređenju sa situacijom danas izgleda kao sistem koji je omogućavao mnogo više slobode. Žena ima sve manje u izvršnoj vlasti i na rukovodećim položajima, a sistemom kvota na glasačkim listama se jako dobro manipuliše.

Odsutnost ženskih glasova političkih aktivistkinja i javnih osoba kako u socijalističkom, tako i u postsocijalističkom razdoblju, odraz je dugotrajnije krize kolektivnih i etničkih identiteta, te nelagode društva koje se ne može suočiti sa svojom prošlošću onakvom kakva jest – kompleksna i traumatična – bez pojednostavljivanja ili retraumatizacije.[703]

Žene se u BiH uglavnom spominju u kontekstu žrtvi, a sve manje kao učesnice u ratu. Njihova uloga u izgradnji države je zanemarena i one se sada vide isključivo u figuri majke poginulih boraca ili žrtava nasilja. Nažalost, mnoge žene se identificiraju sa tom ulogom – u generalnom stanju svijesti bh. društva i dalje na prvom mjestu stoji patrijarhalna tradicija, koja svojim opresivnim metodama usporava liberalizaciju te koja emancipaciju pobunjenica XXI vijeka skrajnjuje i smješta na periferiju društva.

Prva od zabluda zapadnih promotora demokratije u postsocijalističkim društvima jest da je svaka zemlja koja je izašla iz diktature ili komunizma već samom promjenom režima zapravo u

702 Iveković, R. Tela na frontu, str. 16.

703 Jambrešić Kirin, R.(2004) Heroine ili egzekutorice: partizanke u 1990-ima, Između roda i naroda: etnološke i folkoristične studije, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku: Centar za ženske studije, str. 319.

tranziciji ka demokraciji (...) Druga temeljna pogrešna pretpostavka jest da je demokratizacija prirodan, gotovo automatski proces koji logično slijedi nakon svrgavanja aktualnog totalitarnog režima.[704]

Nijedna od ovih pretpostavki nije rodno neutralna – obje utječu direktno na žene. Prvenstveno, ne znače suočavanje sa novim pseudonacionalističkim pokretima koji imaju za cilj prelazak žene u privatnu sferu, potvrđujući na taj način njenu ulogu majke i odgajateljice, a zatim ignorišući nedostatak osnovnih aspekata demokratije u procesu tranzicije koji direktno utječu na marginalizirane društvene grupe, a koje su nažalost uglavnom žene. Tranzicija, u svim svojim značenjima, konstantna je borba i izazov koji ciljano vodi ka više uređenom društvu. Uprkos tome negativni aspekti tranzicije u BiH, ali i na Balkanu, dokazali su da više utječu na žene nego na muškarce. Prema navodima Sonje Lokar, u prezentaciji studenticama i studentima rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu, *Politika i rod u tranziciji*,[705] žene su ušle u tranziciju posjedujući određena prava, te kao integralni dijelovi grupa koje su se bavile *ljudskopravaškim* aktivizmom. U većini država biše Jugoslavije, nakon pobjede nacionalističkih stranaka na izborima, prva tačka u političkoj agendi novih vlastodržaca je bila smanjivanje prava žena na kontracepciju i abortus. Štaviše, žene su danas postale najbrojnija grupa među onima koji su okarakterisani kao žrtve tranzicije – tranzicija je utjecala na žene na dva fronta: kao radnice u industriji i administraciji, te zbog povratka tradicionalnim vrijednostima, rata i sveukopnog porasta diskriminacije.[706]

Socijalna prava, obrazovanje, zaposlenost

Diskriminacija koju su žene doživjele u toku rata nije se smanjila u periodu mira. *Žene su prve gubile posao tokom privatizacije ili im se radno vrijeme skraćivalo na pola ii su stavljane na liste čekanja.*[707] Uko-

704 Ler- Sofronić, N. (2002), *Kraj tranzicijske paradigme – rodna perspektiva*, Women and Politics: Gender and Political Theory. Dubrovnik, Ženska infoteka, str.24-25.

705 Lokar, S. (2009), *Politika i rod u tranziciji*, Predavanje posdiplomcima ženske studije Sarajevo (6. juni 2009), Powerpoint presentation

706 Ibid, str. 11-12.

707 Popitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta, str. 103.

liko govorimo o siromaštvu, prema podacima Agencije za statistiku, procent siromašnog stanovništva gotovo je jednak u odnosu i na žene i na muškarce. Međutim, taj problem postaje nešto drugačiji kada se pogledaju drugi parametri. Naime, vidi se da je od ukupnog broja nezaposlenih žena 53,7% domaćica, te da je najveći procenat siromašnih žena starosne dobi iznad 65 godina. Isto je očito i sa podacima o penzijama – u 2012. gotovo 200.000 muškaraca primalo je starosnu penziju, a broj žena je bio nešto ispod 100.000.[708] U domenu učešća na tržištu rada, podaci Agencije za statistiku BiH pokazuju da je u 2012. godini stopa zaposlenosti muškaraca iznosila 41,5%, a žena gotovo duplo manje – 22,6%.[709] S druge strane, predstavljeni podaci o strukturi zaposlenih osoba pokazuju da u 2012. godini 9% žena pripada kategoriji neplaćenih pomažućih članova, za razliku od 2,2% muškaraca. Očito je da fenomen nezaposlenosti ne pogađa podjednako muškarce i žene.

BiH je pod pritiskom međunarodnih institucija i zahvaljujući lobiranju civilnog društva napravila reformu zakonodavstva, te su gotovo svi zakoni u državi prilagođeni tome da pružaju jednaka prava za sve građane/ke. Ipak, bez obzira na pomake u zakonodavstvu, za BiH se može reći da je to zemlja sa značajnom stopom diskiriminacije, velikim brojem siromašnih i obespravljenih. *Kao posljedica, prije svega tranzicije, a potom i svih navedenih karakteristika, 80% stanovnika se nalazi u nekoj od ranjivih grupa*.[710]

Ono što se dešava u BiH u domenu obrazovanja i prava na obrazovanje jeste samo nastavak onoga što su socijalisti utemeljili – ostvaruje se zakon o obaveznom osnovnom obrazovanju, a neki kantoni uvode i zakone o obaveznom srednjem školovanju. U tom smislu, ukoliko pratimo statistiku, vidimo da gotovo podjednak broj dječaka i djevojčica pohađa nastavu, te tu nema velikih odstupanja. Razlozi nezavršavanja i odustajanja od srednjoškolskog obrazovanja dobrim dijelom jesu rodno uslovljeni, ali s obzirom da ne postoji zvanična državna statistika koja se brine o broju učenika koji ne završe srednju školu, ne možemo raditi dublju analizu ovog problema.

---

708 Agencija za statistiku BiH (2013), Žene i muškarci u BiH, str. 34.

709 Agencija za statistiku BiH, n.d, str. 31.

710 Borić, B. (2012), Socijalna pravda u Bosni i Hercegovini, Politička participacija u BIH, Sarajevo, Sarajevski Otvoreni Centar, str. 123.

Ono što nam donosi ovaj period u domenu obrazovanja jeste ekspanzija visokoškolskih ustanova, te u tom smislu svaki entitet teži otvaranju vlastitih univerziteta. Posljedica toga jeste veći broj studenata i studentica na univerzitetima. I dok takvi trendovi govore u prilog opismenjavanju stanovništva, sa aspekta rodne analize ukazuju na nekoliko problematičnih aspekata. Prije svega, kroz rodnu statistiku na univerzitetima možemo pratiti pomjeranje centara moći. Primjer za to je Pravni fakultet u Sarajevu. Prije rata bio je jedini fakultet u BiH koji je obrazovao pravnike i pravnice, dok je danas jedan od osam javnih i preko deset privatnih u državi. Uz to, više nema ideološku podršku države koju je imao do 1992. godine.[711] U toj instituciji *od vremena rata, a naročito u periodima nakon 2000. godine, vidljiv je porast žena u strukturi diplomiranih pravnika/ca gdje muškarci na kraju padaju procentualno ispod jedne trećine u ukupnoj strukturi diplomiranih studenata/ca. Ovaj trend feminizacije pravnog obrazovanja je indikator pada ugleda profesije i smanjenih finansijskih mogućnosti koje otvara pravna profesija*.[712] Iako profesorica Bakšić-Muftić u tekstu poentira da su, bez obzira na očitu feminizaciju pravnog zanimanja, trendovi porasta broja muškaraca očiti na izvršnim i drugim visokim pozicijama.

Prema podacima Agencije za statistiku BiH, obrazovanje je dostupno svim građanima i građankama BiH. I dok podaci navedeni u tematskom biltenu *Žene i muškarci u BiH*[713] govore o gotovo jednakom broju učenika i učenica u srednjim školama, podaci o završenim visokoškolskim ustanovama pokazuju zanimljiv trend – rodno osjetljiva statistika pokazuje da puno veći broj žena završava fakultete, međutim ta se razlika (koja iznosi gotovo do 30%) izjednačava kada gledamo broj studenata i studentica koji završavaju magistarske studije, da bi se naposljetku odnos muškaraca i žena drastično promijenio u korist muškaraca sa sticanjem zvanja doktora nauka.[714] Ovaj trend još jednom potvrđuje tezu da žene i u ovom periodu imaju pristup samo

711 Bakšić Muftić, J. (2012), Pravni fakultet u Sarajevu- Iskušenja u vremenu, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, god. LV, br. 70

712 Bakšić-Muftić, n. d., 77.

713 Agencija za statistiku BiH, (2013), Žene i muškarci u BiH, Sarajevo, Tematski Bilten 3. Izvor: http://www.bhas.ba/tematskibilteni/BHAS_Zene_Muskarci_BH.pdf (6. juli 2014)

714 Ibid, str 30.

onim prostorima koji nisu izvori moći i ekonomskog blagostanja – kako se šanse za bolje pozicije i poslove sa većim nivoom obrazovanja poboljšavaju, žene postepeno bivaju istisnute.

Ako govorimo o drugim socijalnim pravima, važno je napomenuti da su u BiH ispunjeni svi formalni zahtjevi za ostvarivanje svih socijalnih prava za muškarce i žene – doneseni zakoni regulišu i odgovaraju na specifične potrebe žena. Nažalost, u BiH je danas vidljiv ogroman jaz između zakona i njihove implementacije – iako su svi zakoni doneseni u skladu sa ljudskim pravima, vrlo često se ti zakoni ne primjenjuju na terenu. Jedan od primjera je diskriminacija koju žene doživljavaju ukoliko su u drugom stanju: *Prema odredbama domaćih zakona trudnoća žene ne može biti osnov za otkaz, što je često praksa, naročito u privatnim preduzećima i korporacijama*.[715]

Bez obzira na gore navedeno, ovaj period ipak bilježi određene pobjede i otvaranje pozicija za žene. Po prvi put žene ostvaruju svoja zakonska prava u domenu jednakog pristupa određenim socijalno-ekonomskim strukturama, sve više se dekonstruišu patrijarhalni principi vezani za pitanja nasljeđa, zapošljavanja, jednakih prava, pomjeraju se granice oko rodnih percepcija zanimanja, i sl. Nažalost, kako je spomenuto, ovi napreci više su uslovljeni neoliberalnim zahtjevima tržišta rada, nego stvarnim pomakom u svijesti građana i građanki.

Žensko udruživanje/ženski pokret

Stvarna slika o razvoju ženskih prava u BiH ipak ne može biti potpuna dok ne predstavimo ženski nevladin pokret. BiH svoju samostalnost započinje kao država sa preko pola miliona raseljenog stanovništva, uništenom industrijom i infrastrukturom, ogromnim brojem ubijenih i nestalih, te sa ogromnim ožiljkom nastalim od ratnog silovanja. Zemlja koja je preživjela genocid (pa i gendercid) ulazi u svoju samostalnost sa traumama. Ipak, krajem rata pokreće se nekoliko rodno osjetljivih procesa.

Prije svega, otvorio se prostor za ženske grupe i žensko udruživanje. Od pokreta koji je tokom rata radio na tome da se brine

715 Borić, B., Socijalna pravda u Bosni i Hercegovini, str. 132.

za stanovništvo, izbjeglice i sl. te do onih koje su sa Medicom (Zenica) krenule direktno u saniranje posljedica rata, ove grupe poslije rata postaju sve snažnije i organizovanije u pružanju pomoći stanovništvu i odgovaranju na različite potrebe društva, poput rada na pomirenju, obrazovanju, udruživanju i sl. Prema istraživanju Zlatiborke Popov-Momčinović, rad žena okupljenih oko tih organizacija nije ni najmanje bio bezopasan i jednostavan – one su nakon rata bivale skrajnute i često čak proganjane od struktura vlasti, koje su zapravo bile one iste nacionalističke strukture koje su vladale tokom rata.

Po riječima intervjuisane aktivistkinje iz ovog dijela zemlje, udruženje je tako često pohodila policija, aktivistkinje su zvane na informativne razgovore a njihova djeca su školi trpila stalne uvrede i bila šikanirana od strane nastavnika i drugih đaka.[716]

Ženske organizacije su nastale dijelom iz feminističkog pokreta koji je djelovao tokom rata, a dijelom iz vlastitih aktivističkih poriva. Iako mnoge od njih nisu bile osviještene feministkinje, kako njihov rad odmiče i kako se više upoznaju sa pokretom, one prepoznaju svoje feminističke identitete.[717] Isto se dešava i sa radom organizacija – od početnih aktivnosti usmjerenih na usku zajednicu, kako retrogradne državne politike uzimaju maha, one tokom godina proširuju svoje djelovanje. Odnosno, što žene više bivaju isključene iz procesa donošenja odluka, one svoje djelovanje više pomjeraju u neformalni sektor.

Bez obzira što djeluju sa periferije, tokom godina ženske nevladine organizacije uspjele su izlobirati nekoliko zakonodavnih promjena. Značajan napor ženskih organizacija jeste upravo onaj u kreiranju rodno osjetljivih struktura vlasti – BiH je prva država u regionu koja je usvojila, 2003. godine, *Zakon o ravnopravnosti spolova*, koji preporučuje kvotu od najmanje 40% manje zastupljenog spola u javnim institucijama.[718] Aktivistice ženskog pokreta bile su te koje su također lobirale i izvojevale pobjedu u definisanju kvota od 30% od manje zastupljenog spola na izbornim listama. Bez obzira što ova dva

716 Popov-Momčinović, Z. (2013), Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercevogovini, Fonacija CURE, str. 114.

717 Spahić-Šiljak, Z. (2013), Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, TPO fondacija, str 12.

718 Izvor: http://arsbih.w1.daj.ba/wp-content/uploads/2014/01/ZoRS_32_10_B.pdf (5. juni 2014)

zakona nisu usklađena, te što razlika u kvotama indicira određenu vrstu diskriminacije, značajno je da su ovakve inicijative prepoznate u zakonima. Pored toga, napori ženskih organizacija pomogli su u prepoznavanju porodičnog nasilja u Krivičnom zakonu BiH, te ostvarivanju statusa civilnih žrtava rata, barem u jednom dijelu države.

Posljedično, kreirane su institucije (odluka donesena dijelom i zbog lobiranja ženskog pokreta) kojima je svrha promocija rodne jednakosti – Agencija za ravnopravnost spolova BiH (na čelu sa **Samrom Hadžiabdić Filipović**) ima koordinacijsku ulogu između dva gender centra koji djeluju na područjima Federacije BiH (direktorica **Ana Vuković**) i Republike Srpske (prva direktorica **Spomenka Krunić**, sadašnja **Mirjana Lukač**). Ova tri tijela čine državni mehanizam čiji je cilj ostvarivanje rodne jednakosti, praćenje stanja te implementacija Gender akcionog plana. Nažalost, implementacija zakona i utjecaj ovih formalnih struktura još uvijek su daleko od zadovoljavajućeg, te je još uvijek očita potreba za kreiranjem zaokružene administrativne infrastrukture.

Ne može se govoriti o ženskim organizacijama a da se ne spomene sveprisutni problem donatora – činjenica je da neformalni sektor i aktivistički rad često podrazumijeva rad *pro bono* te se ženske organizacije često oslanjaju na pomoć donatora. Međunarodni donatori bili su mnogobrojni, ali njihove politike neusklađene, što je dovelo do toga da su mnoge inicijative ugašene. Ženske organizacije u borbi za opstanak često su bile prinuđene *loviti* sredstva, i prilagođavati se ponekad kontradiktornim zahtjevima donatora. S druge strane, finansijska nezavisnost od lokalnih vlasti nije apsolutna nezavisnost: donacije ponekad podrazumijevaju zavisnost od drugih vlada i internacionalnih organizacija – od njihovih fondova, ali i vizija.[719] Atkivno građanstvo u tom smislu legitimišu donatori i, kako bi preživjele, ženske organizacije su prinuđene da se prilagode.

Bez pomoći međunarodnih donatora ni formalno priznavanje prava žena ne bi bilo moguće u BiH. No, pristup koji bi priznavao lokalna iskustava i pružio prostor za inicijativu lokalnim ženama bi rezultirao

719 Zaharijević, A. (2013), Being an Activist: Feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes, Edinburgh, CITSEE Working Paper Series 2013/28, str. 19.

većim i smislenijim napretkom i imao bi manju ulogu u strategijama repatrijarhalizacije i retradicionalizacije sadašnjih režima.[720]

Pored političkog lobiranja prostor u kojem su aktivistkinje napravile značajne pomake je mirovni aktivizam i rad na pomirenju u BiH. U tom smislu je posljednjih godina objavljeno nekoliko publikacija i istraživanja koja govore o organizacijama, ali i pojedinkama koje su djelovale unutar tih udruženja.

Mirotvorke

Mirotvorni aktivizam ženskih nevladinih organizacija bio je ogroman. Kako je već navedeno, u početku se koncentrisao na odgovaranje osnovnih potreba građanstva. Aktivistkinje su se u tom periodu bavile aktivnostima poput prelaska granica, omogućavanja susreta ljudi, pružanja pomoći oslabljenom dijelu stanovništva, identifikovanja lokalnih potreba i sl. Vremenom, ali i uz podršku donatora njihov utjecaj je rastao, i bez obzira što su aktivistkinje i njihove organizacije često bile proganjane od strane vladajućih struktura, jer su se suprotstavljale aktuelnim politikama, ipak je njihov rad bio prepoznat u zajednici. Njihovo djelovanje se proširuje, te se one, uz pomoć donatora, umrežavaju i stvaraju snažniju zajednicu. Bez obzira na kritike da je rad ženskih mirovnih organizacija apolitičan, ili čak potaknut isključivo donacijama, jasno je da su mnoge od njih napravile veliki pomak u procesima suočavanja sa prošlošću u društvu. Činjenica je da se bosanskohercegovačko društvo ni danas nije u potpunosti suočilo sa prošlošću te da se ni organizacije koje se bave mirovnim aktivizmom nisu uspjele organizovati u značajan društveni pokret.[721] Međutim, ne smijemo zaboraviti ni da su sve te žene djelovale sa periferije: radile su na izgradnji mira na lokalnom nivou, dok su mjesta gdje se donose odluke držali muškarci. S obzirom na to da su te žene odmah na početku svog rada bile skrajnute

720 Mlinarević, G; Kosović, L. (2011), Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina, Women's and Gender Studies in Central, Easternand Southeastern Europe, Part II, aspasia Volume 5, str 133.

721 Topić, T; Živanović, A; Zolja, A., Mirovni aktivizam u Bosni i Hercegovini, http://www.zenezenama.org/bos/info/Studija-mir.pdf, str. 49.

i stigmatizovane od strane upravo tih vlastodržaca jasno je da su se od početka suočavale sa velikim otporom prema njihovom radu. Upravo zato sve mirotvorke zaslužuju priznanje za svoju izuzetnu građansku hrabrost i ljudskost.

U publikaciji *Mir sa ženskim licem – osnaživanje žena za suočavanje s prošlošću,* organizacije *Lara* iz Bijeljine i HO *Horizonti* iz Tuzle identifikuju 11 mirotvorki, *11 heroina, žena izuzetnih zbog svoje hrabrosti, odvažnosti i beskrajne dobrote*.[722] Tu su navedene: **Azra Hasanbegović** (Mostar), **Vahida Sulejmanović** (Bihać), **Marija Kezić** (Banja Luka), **Duška Andrić** (Zenica), **Željka Prša** (Grahovo), **Marija Divković** (Tuzla), **Mirsada Bajrić** (Modriča), **Lidija Salcer Šunjić** (Sarajevo), **Branka Čarapić** (Višegrad), **Danica Perić Lončarević** (Bratunac), **Anka Todorović** (Bijeljina).

Zilka Spahić-Šiljak u svojoj knjizi *Sjaj ljudskosti* predstavlja životne priče 12 mirotvorki. Riječ je o sljedećim ženama: **Sabiha Husić** (Zenica), **Danka Zelić** (Bosansko Grahovo), **Jadranka Miličević** (Sarajevo), **Lidija Živanović** (Banja Luka), **Nada Golubović** (Banja Luka), **Stanojka Cana Tešić** (Bratunac), **Besima Borić** (Sarajevo), **Rahela Džidić** (Sarajevo), **Amra Pandžo** (Sarajevo), **Radmila Žigić** (Bijeljina) i **Jasminka Rebac** (Mostar).[723]

Studija *Mirovni aktivizam u BiH* u poglavlju Mirovni aktivizam u BiH u poslijeratnom periodu – perspektiva aktivistkinja i aktivista, koristi podatke prikupljene od desetina aktivista i aktivistkinja širom Bosne i Hercegovine, i ovdje su navedene neke od njih: **Galina Marjanović** (Duga, Banja Luka), **Jasminka Husanović** (Prijateljice, Tuzla), **Lidija Živanović** (Helsinški parlament građana, Banja Luka), **Mirjana Maksimović** (Sanus, Prijedor), **Nada Golubović** (Udružene žene, Banja Luka), **Jasna Zečević** (Vive Žene, Tuzla), **Mirjana Malić** (Sarajevo), **Nejra Nalić** (Mi-Bospo, Tuzla), **Senka Jakupović** (Sanski Most), **Memnuna Zvizdić** (Žene ženama, Sarajevo), **Branka Rajner** (Biro za ljudska prava, Tuzla), **Danka Zelić** (Udruženje građanki, Grahovo), **Memnuna Mahić** (Eho, Ljubuški), **Amela Salkić** (Forum žena, Bratunac).

722 Lara Bijeljina; HO Horizonti Tuzla (2013), Mir sa ženskim licem – osnaživanje žena za suočavanje s prošlošću, Kvinna till Kvinna

723 Spahić-Šiljak, Z. (2013), Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, TPO fondacija

Važno je napomenuti da su ženske nevladine organizacije pored rada na izgradnji mira posvetile dosta pažnje radu na saniranju ratnih trauma. Na ovom mjestu navodimo samo neke od žena koje je rat primorao da postanu aktivistkinje. **Senka Zulum** (1956) uslijed ratnih događanja 1992. godine odlazi u izbjeglištvo u Bugojno gdje nastavlja sa svojim dobrovoljnim radom pri *Merhametu*. Uočivši mnoge nepravilnosti u ovom udruženju, brzo ga napušta i počinje samostalno djelovati radeći na poslovima pomoći ljudima iz Jajca i stvarajući ambijent povratka u svoj rodni grad. Godine 1999. uključuje se u UŽ *Viktorija 99* u kojem je još aktivna. Poznata je u Jajcu i okolici po rezultatima rada na povratku, po uključenju žena u mnoge segmente društva, po svom feminizmu. **Zrinka Šormaz** (1945) uslijed ratnih događanja 1992. godine odlazi u izbjeglištvo u Zenicu. Po povratku u Jajce 1996. godine osniva centar *Stope nade* i započinje sa svojim radom pružajući povratnicima/ama podršku. Odlazeći na sastanke sa drugim ženama širom BiH, u tadašnjoj teškoj situaciji, daje veliki doprinos ohrabrivanju žena u borbi za svoja prava. Članica je *Viktorije 99*. **Mira Puđa** (1955) godine 1994. izbjegla je u Livno gdje je počela raditi na pružanju psihološke podrške i edukaciji žena izbjeglica. U Jajce se vraća 1995. godine, a 1996., koristeći stečena iskustva, osniva centar pod nazivom *Stope nade* pružajući podršku ženama povratnicama kroz edukacije koje bi im omogućile zapošljavanje.

Kako je naglašeno na početku, BiH u ovaj period ulazi sa velikim brojem silovanih, raseljenih i nestalih lica i uništenom infrastrukturom. Veliki broj nevladinih organizacija dobar dio svog rada posvećuje saniranju direktnih posljedica rata, posebice radu na ostvarivanju pravde i rješavanju socijalnih pitanja žena. Međutim, bez obzira na angažmane nekolicine ženskih organizacija, problem žena žrtava rata u BiH i dalje nije adekvatno obrađen. Žrtve silovanja danas se suočavaju ne samo sa egzistencijalnim problemima već i sa problemom reintegracije.

Jasna Bakšić-Muftić u svom tekstu *Zločin silovanja u Bosni i Hercegovini – lokalna i međunarodna dimenzija*[724] kaže: *U poređenju*

724 Bakšić-Muftić, J. (2004), Zločin silovanja u Bosni i Hercegovini – lokalna i međunarodna

sa ostalim događajima iz rata, ova tema nije dovoljno obrađena u samoj Bosni i Hercegovini.[725] Gorana Mlinarević[726] također smatra da malobrojne nevladine organizacije koje se bave ovim problemom ne mogu napraviti velike pomake, posebno u dinamici mijenjanja stava o silovanim ženama kao stigmatizovanim članovima društva.

Kao što je već pomenuto, jedan od najozbiljnijih pitanja pokrivenih velom šutnje i negiranja je „naslijeđe" silovanja i rodno zasnovanih ratnih zločina. Društvo je potpuno nijemo o problemima sa kojima se suočavaju žrtve rodno zasnovanih ratnih zločina. Istina, postoji nekoliko nevladinih organizacija koje se pokušavaju baviti ovim pitanjem, ali one nisu u mogućnosti uraditi to same.[727]

Patrijarhalno društvo u kojem živimo žrtve rodno zasnovanog nasilja tretira potpuno drugačije nego druge žrtve rata. Prava i interesi žrtava rodno zasnovanih zločina nastavljaju se ignorisati ili namjerno previđati.[728] Pitanje silovanih žena i njihove djece u Bosni i Hercegovini i dalje je tabu. Sa izuzetkom nekoliko novinskih i naučnih članaka, može se reći da gotovo nema javnog interesa za pokretanje pitanja pravde za žrtve seksualiziranog nasilja.

Rodne studije

Paralelno sa jačanjem interesa donatora za ženska pitanja, radom na promociji ženskih ljudskih prava i osnaživanjem organizacija raste interes i za akademskim angažmanom unutar područja rodnih, religijskih, ženskih i queer studija. Mala akademska zajednica počinje da se kreira već krajem devedesetih.

Uvođenje feminističkih i rodnih studija u akademsku zajednicu započelo je krajem 1990-ih i ranih 2000-ih sa individualnim pokušajima feminističkih znanstvenica – **Nirman Moranjak Bamburać**, **Jasminke Babić Avdispahić** i **Jasne Bakšić Muftić** – pr-

dimenzija, Izazovi feminizma, 26/04, str. 49-54.

725 Ibid, str. 52.

726 Mlinarević, G. (2008), Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin, Dijalog: Časopis za filozofiju i društvenu teoriju, 3-4, str. 53-85.

727 Ibid, 79.

728 Ibid, 79.

venstveno u područjima književnosti, filozofije i prava. U početku njihov utjecaj se sastojao od uvođenja feminističkih pitanja teme u univerzitetske programe koje su vodile u Sarajevu, ali su kasnije također uvele cijele feminističke kurseve. Odnedavno su se tim naučnicama pridružili **Jasmina Husanović** i Damir Arsenijević u Tuzli, te **Danijela Majstorović** u Banja Luci.[729]

Ove teoretičarke se, dakle, uz pomoć ženskih organizacija polako organizuju u neformalne grupe i na taj način počinju sa neformalnim edukacijama i kursevima sa feminističkom agendom. Istovremeno nevladina organizacija Ženski centar *Žene ženama* pokreće projekt *Ženske studije u BiH Žarana Papić*. Ovaj projekt, zamišljen kao dvosemestralni studij koji će upoznati polaznice s glavnim idejama ženskih studija, bio je neformalni edukativni proces nevladine organizacije, ali je ipak imao veliki značaj, jer su na njemu predavale one iste profesorice Univerziteta u Sarajevu koje će utemeljiti i magistarski program za rodne studije 2006. godine koji je pokrenut u okviru Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije na Univerzitetu u Sarajevu.[730]

Sljedeći korak ka institucionalizaciji magistarskog programa rodnih studija na Univerzitetu u Sarajevu napravio se također uz pomoć jedne nevladine organizacije. Međunarodni Forum Bosna u saradnji sa feministkinjama otvara *Centar za rodna istraživanja,* u okviru kojeg se nude brojni programi, radionice i organizuju se akademske debate. Rezultat ovih debata je specijalno izdanje časopisa Međunarodnog Foruma Bosna posvećeno feminizmu: *Izazovi feminizma*, u kojem su objavljeni tekstovi **Jasminke Babić Avdispahić**, **Jasne Bakšić Muftić**, **Marine Katnić Bakaršić** i **Nirman Moranjak Bamburać**.[731]

Važno je napomenuti da su feministkinje okupljene oko *Ženskih studija Žarana Papić* zaista uspjele napraviti kvalitetan program. Ovaj program je pokrenuo bh. ženski centar za ljudska prava žena, mir i sigurnost *Žene ženama*, čija je koosnivačica i direktorica **Memnuna**

729 Mlinarević, G; Kosović, L., Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina, str. 134.

730 Potkonjak, S. (2008), u Između politike pokreta i politike znanja: Feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Sloveniji, Zagreb, Stud. ethnol. Croat., vol. 20, str. 86.

731 (ur.) Babić-Avdispahić, J. (2004), I*zazovi Feminizma* (The Challenges of Feminism), Sarajevo, IF Bosnae

Zvizdić, feministička i mirovna aktivistica, koja se od juna 1993. godine bavi pitanjima vezanim za ljudska prava, mirovni aktivizam i mirno riješavanje konflikata.

Paralelno sa realizacijom ženskih studija i unutar istog projekta, Nirman Moranjak Bamburać, zajedno sa novinarkom **Angelinom Šimić**, pokreće *Patchwork*, prvi feministički magazin u BiH.[732] Sve ove aktivnosti dovele su do toga da se počnu pripreme za zvaničnu inicijativu za pokretanje postdiplomskog programa. Inicijativa je pokrenuta unutar Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije, koji djeluje na nivou Univerziteta u Sarajevu, te je u akademskoj 2006/2007. godini zvanično upisana prva generacija studentica i studenata. Do danas su taj studij završile tri generacije polaznica/ka, a u akademskoj 2013/2014. upisana je prva generacija doktorskih studija.

Jasna Bakšić Muftić, **Nirman Moranjak Bamburać**, **Jasminka Babić Avdispahić** i **Nejra Nuna Čengić**, sa Zdravkom Grebom, bile su inicijatorke i nositeljice implementacije ove ideje. Ujedno, ove žene su i važne bosanskohercegovačke teoretičarke, čiji rad je uspostavio temelje savremenog bh. feminizma. Pored njih aktivnu ulogu u realizaciji programa imale su sljedeće teoretičarke i teoretičari iz BiH: **Marina Katnić Bakaršić**, **Jasmina Husanović**, Ugo Vlaisavljević, Asim Mujkić, Damir Arsenijević, Nebojša Jovanović**, Zilka Šiljak Spahić**, **Lejla Somun Krupalija**, **Ajla Demiragić**, **Svjetlana Đurković** i **Olivera Simić**,[733] te akademske tutorice **Gorana Mlinarević** i **Lamija Kosović**.

Program je nominalno podržan od strane Agencije za ravnopravnost spolova u BiH, te od strane Univerziteta u Sarajevu. Nažalost, finansijska podrška je opet došla od stranih donatora – Švedske i Norveške vlade. Rodne studije nisu podržane dalje od strane Univerziteta niti nadležnih ministarstava nakon što je završen projekt koji su finansirale ove vlade. Umjesto dosadašnjeg magistarskog programa, napravljen je doktorski studij, kao nastavak projekta, dok je magistarski program trenutno zatvoren. U nedostatku finansijske podrške Rodnim studijama, očit je pasivan stav Univerziteta u Sarajevu, ne samo prema pitanjima rodne jednakosti, ženskih prava

732 Mlinarević, G; Kosović, L., Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina, str. 134.

733 Ibid.

i prava seksualnih i rodnih manjina, već prema cijelom naučnom opusu koji je na univerzitetima širom Evrope prepoznat ne kao jedna, nego kao nekoliko odvojenih akademskih disciplina.

(Javne) univerzitete u Bosni i Hercegovini – zaglavljeni u reformama u vezi sa Bolonjskim procesom, oslabljeni nedostatkom finansiranja i lošim kriterijima u izboru nastavnog osoblja – karakteriše ambivalentan odnos prema rodnom/feminističkom obrazovanju i istraživanju.[734]

Napominjemo da je i program Religijske studije,[735] također osnovan unutar Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu u školskoj 2007/2008. godini, imao sličnu birokratsku sudbinu kao i Rodne studije, te se i ovaj program ugasio nakon dvije generacije magistara i magistrica religijskih studija, od kojih su neke postale aktivne i vidljive teološke feministice u BiH.

Najznačajnije feminističke teoretičarke i naučnice već su spomenute, a ovdje će se posvetiti nekoliko rečenica teoretičarki koja je dala najznačajniji pomak razvoju feminističke teorije u BiH.

Nirman Moranjak Bamburać je rođena u Sarajevu 1954. godine, gdje je i diplomirala na Odsjeku za slavenske jezike i književnosti. Magistrirala je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, gdje je odbranila i doktorsku tezu *Metatekst i metatekstualnost – Problemi estetske funkcije*. Njen rad je kasnije objavljen u vidu knjige *Metatekst (1992)* koja je, u vrijeme kad je izašla, predstavljala pionirski rad u zemljama bivše Jugoslavije, tako da je brzo bila rasprodata. Nedugo nakon toga sama knjiga je prerađena i dopunjena nizom novih analiza o važnim piscima svjetske književnosti, kakvi su Borges, Nabokov i Eko, te izlazi uobličena u knjigu *Retorika tekstualnosti (2003)*. Nirman Moranjak-Bamburać bila je redovna profesorica na Filozofskom fakultetu i Akademiji scenskih umjetnosti Univerziteta u Sarajevu. Predavala je književnu teoriju i kritiku te naratologiju na Odsjeku za kompara-

734 Karapetrović, M. (2014), The View from Semi-periphery – About Feminism and Gender Education in Bosnia and Herzegovina, u Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy, Institute for Social Research in Zagreb, Zagreb i Sarajevo, Human Rights Centre, University of Sarajevo, str. 61.

735 Religijske studije su pokrenute 2006. godine, potpisivanjem Sporzuma o saradnji UNSA i Arizona State University, i te godine je sedam osoba, među kojima i Zilka Spahić-Šiljak, provelo semestar u Americi na ASU da bi pripremili kurikulum.

tivnu književnost i bibliotekarstvo Filozofskog fakulteta. Na Akademiji scenskih umjetnosti predavala je teoriju glume i režije. Bila je jedna od osnivačica i profesorica na tek pokrenutom MA programu Rodnih studija u Sarajevu. Objavila je knjige: *Metatekst* (1991), *Retorika tekstualnosti* (2003), *Izazovi feminizma* (2004; u koautorstvu sa J. Babić Avdispahić, J. Bakšić Muftić i M. Katnić Bakaršić), uredila je zbornik *Bosnien-Herzegovina: Interkultureller synkretismus* (2001) napisala uvodni tekst i bibliografiju. U bosanskohercegovačkim, hrvatskim, njemačkim, holandskim i mađarskim časopisima objavila je 60-ak studija i članaka.

Lezbejski aktivizam u Bosni i Hercegovini – potreba za artikulacijom

Krajem rata u BiH se istovremeno počinju pokretati višestruki rodno osjetljivi procesi. Pored rada na mirotvorstvu, otvaranju akademskih programa i lobiranju za promjene u zakonodavstvu, lezbejski, gej, biseksualni, transrodni, transeksualni, interseksualni i queer aktivisti i aktivistkinje počinju sa formalnim okupljanjima.

LGBTTIQ pokret u BiH svoje rane početke bilježi u 2001. godini kada se pokreće inicijativa za *Bosanskohercegovačku lezbigej asocijaciju*. Međutim, prvo zvanično LGBT udruženje u BiH osniva se tek 2004. godine – *Udruženje Q*. *Udruženje Q* je djelovalo nepunih šest godina. **Svetlana Đurković**, **Slobodanka Boba Dekić, Emina Trumić i Alma Selimović** radile su direktno sa zajednicom, organizovale festivale, objavljivale priručnike i radile na osnaživanju LGBT osoba u BiH. *Udruženje Q* je ostavilo značajan trag na LGBT zajednicu u BiH. Tokom 2009. godine osniva se udruženje *Equilibrium* u Banjoj Luci, a 2010. godine *Sarajevski otvoreni centar* posvećuje poseban program ljudskih prava kroz LGBT aktivizam. Udruženje *Okvir* također počinje sa radom 2011. godine te radi sa LGBT zajednicom u Sarajevu, a banjalučko *Udruženje kvir aktivista i aktivistkinja* počinje sa radom 2013. godine.[736]

736 Više detaljnijih informacija o LBGT aktivizmu u BiH možete pronaći u Čitanki LGBT ljudskih prava, drugo dopunjeno izdanje, (2012), Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar

Sve ove inicijative vezane su za LGBT pokret, i nažalost, izuzev jedne neformalne inicijative koja se ubrzo ugasila (*Viktorija* u Sarajevu) i lezbejskog programa feminističke organizacije *CURE*, lezbejski aktivizam u BiH ne postoji kao odvojen pokret. Evidentno je da lezbejke, kao dvostruko ranjiva kategorija – time što su žene i time što su seksualna manjina – nisu ni dalje dovoljno osnažene u društvu kako bi se mogle odvojeno organizovati i podržavati. Bez obzira na činjenicu da slične organizacije postoje u susjednim državama, te da lezbejke iz susjednih država imaju čestu i dobru saradnju sa organizacijama u BiH, do danas nije zabilježena značajnija inicijativa oko artikulisanja lezbejskog pokreta. Sa druge strane, evidentna je i nezainteresovanost ženskog pokreta za takve inicijative – izuzev *Fondacije CURE,* gotovo ni jedna ženska organizacija ne bavi se tim pitanjima. Štaviše, ženske organizacije rijetko podržavaju i formalne inicijative poput onih vezanih za potpisivanje peticija i saopćenja za medije prilikom kršenja ljudskih prava lezbejki. Zanimljivo je i to da ni donatorske organizacije, koje inače vođene vlastitim politikama i prioritetima pokreću procese u BiH, ne pokazuju interes za osnaživanje lezbejskog pokreta u BiH.

Gotovo je ista situacija kada se govori o transrodnim i transeksualnim ženama u BiH – iako se suočavaju sa mnogobrojnim problemima u bh. društvu, poput nasilja, nerazumijevanja, odbacivanja i diskriminacije, u BiH ne postoje adekvatna zakonska rješenja za ostvarenje osnovnih ljudskih prava trans žena, niti su pokrenute značajnije inicijative.

Sve to rezultovalo je činjenicom da trans žene jesu zaista smještene na krajnju marginu društva i imaju mogućnost da djeluju isključivo iz disidentskih pozicija.

Nepostojanje prostora za diskusiju, pogotovo prostora za djelovanje jasno govori o nesigurnoj atmosferi i nedostatku razumijevanja za pripadnice seksualnih manjina. Sve dok ženski pokret jasno ne stavi do znanja da stoji iza svih žena u BiH, uključujući čak i one koje su jasno postavljene na periferiju i pod najvećim pritiskom od društvene stigmatizacije, nećemo moći govoriti o razvitku trećeg vala feminizma u BiH – kako uopće razvijati retorike trećeg vala ukoliko se danas, nakon rata i svih strahota koje nam je rat donio, mi, žene, i dalje bojimo

biti u vezi sa onima među nama koje su zaista skrajnute iz društva. Kako pričati o feminizmu uopće ukoliko nemamo hrabrosti podržati ili barem razumjeti različite pozicije žena u BiH?

Postoji mnogo značajnih aktivistkinja koje bi trebalo spomenuti u ovoj publikaciji, ali sve dok postoji toliko velik jaz između donesenog *Zakona o zabrani diskriminacije* i njegove implementacije, te dok traju napadi na LGBTTIQ aktiviste i aktivistkinje, spominjanje posebnih imena nije sigurno. Stoga se treba zadovoljiti time da se još jednom naglasi važnost podržavanja inicijativa lezbejskog aktivizma, te da se apeluje na sve aktivistkinje i aktiviste da se angažuju oko ostvarivanja prava za one među nama koje su najviše izopštene.

Romkinje i borba za život bez nasilja

Romkinje su u bh. društvu podložne diskriminaciji na dva nivoa: kao žene se, zajedno sa lezbejkama i ženama sa invaliditetom, nalaze na marginama društva i kao pripadnice romske zajednice, koja je općenito u BiH i dalje jedna od najmarginalizovanijih grupa.

Iako je socioekonomska situacija teška za većinu građana BiH, Romi se nalaze na margini društva. Neosporne su činjenice da preko 65% Roma nema krov nad glavom, da ih 70% nema pristup zdravstvenoj i socijalnoj zaštiti, da je preko 90% Roma nezaposleno, da romska djeca napuštaju obavezno osnovno obrazovanje zbog siromaštva. Ako svemu ovom dodamo predrasude i diskriminaciju koja prati Rome, teško je pripadati romskoj zajednici. Romkinje su diskriminirane na osnovu pripadnosti romskoj nacionalnoj manjini, na osnovu spola i na osnovu svog socijalnog porijekla ili statusa.[737]

Ugrožavanja prava na život bez nasilja, višestruka diskriminacija, otežani pristup pravu na obrazovanje, visoki procent nezaposlenosti, društvena i osobito politička marginalizacija, samo su neki od problema sa kojima se Romkinje svakodnevno suočavaju, a kojima se državni organi i institucije skoro nikako ili veoma površno bave uprkos činjenici da BiH učestvuje u Dekadi inkluzije Roma 2005–

737 Romkinje za život bez nasilja: odgovor institucija na nasilje u porodici, (2011), Sarajevo, Prava za sve: http://www.rightsforall.ba/publikacije-bs/docs-bs/Romkinje_za_zivot_bez_nasilja-BH.pdf (30. juni 2014)

2015, te će predsjedavati završnim ciklusom Dekade Roma (1. juli 2014–30. juni 2015).

Situacija ni u civilnom sektoru nije mnogo bolja, pogotovo kada uzmemo u obzir činjenicu da su programi namijenjeni osnaživanju i ostvarivanju ravnopravnosti Romkinja rijetki i umnogome fragmentirani. Samo je nekolicina romskih nevladinih organizacija koje imaju programe fokusirane na prava romskih žena, borbu protiv diskriminacije i/ili nasilja nad ženama. Rijetke su i Romkinje liderice koje svojim angažmanom pokušavaju da učestvuju u donošenju zakona i politika o statusu Roma/kinja i/ili žena u BiH, te su čak i te inicijative indirektne i prikrivene. Nažalost, čak su i feministkinje i borkinje i borci za ravnopravnost spolova tek odnedavno počeli da razmišljaju i govore o problemima sa kojima se Romkinje suočavaju.

Jedna od istaknutih borkinja za prava Romkinja jeste i **Hedina Tahirović Sijerčić**, koja je bila državna koordinatorica za Rome, isticala je pitanja eksterne diskriminacije i nasilja, te unutrašnje podijeljenosti među Romima naglašavajući pozitivne i negativne efekte Dekade Roma u BiH: od stavljanja u fokus pitanja statusa Roma u bh. i evropskom društvu do povećavanja razdora između romske i neromske populacije.[738] Međutim, da ne bude zavaravanja, pozicija državne koordinatorice nije inicijativa lokalnih političara. Naprotiv, CARE je finansirao poziciju pri Ministarstvu ljudskih prava i izbjeglica očekujući da će država prepoznati značaj tog posla i da će Hedinu stalno zaposliti. Nažalost, za to nema naznaka. Ova činjenica indicira da je bilo koji pomak po pitanju statusa Roma, a osobito Romkinja, veoma nestabilan i uglavnom učinjen pod eksternim pritiscima. Hedina je rođena 1960. godine u Sarajevu gdje je diplomirala novinarstvo na Fakultetu političkih nauka. Svojevremeno je radila kao prva romska novinarka i TV producentica u BiH. Nakon toga Hedina se seli u Toronto, Kanadu gdje je radila kako nastavnica u *Toronto District School Board*, te kao urednica prvog kanadsko-romskog biltena *Romano Lil* (1998–2001). Danas je profesorica romskog jezika, kulture i književnosti Roma na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu na Katedri za indologiju i

738 Izvor: http://www.oslobodjenje.ba/vijesti/bih/hedina-tahirovic-sijercic-bh-koordinatorica-za-rome-dekada-je-pokrenula-lavinu (30. juni 2014)

dalekoistočne studije. Književnica, prevoditeljica i novinarka, napisala je 16 autorskih djela te upisala doktorski studij u Levenu u Belgiji. Osvojila je Nagradu za najbolju promociju, za prezentaciju svoje knjige *Kako je Bog kreirao Rome* na 21. internacionalnom sajmu knjige u Sarajevu. Potom je 2010. osvojila nagradu za najbolje literarno djelo za knjigu poezije *Ašun, haćar dukh* (*Slušaj, osjeti bol*), te internacionalnu nagradu za poeziju: *Zlatno pero Papusza*, Tarnów, Poland.[739]

Indira Bajramović je rođena 1968. godine u Jajcu. Iako je po zanimanju ekonomska tehničarka trenutno djeluje kao aktivistkinja i predsjednica Udruženja žena Romkinja *Bolja budućnost* Tuzla. Angažovana je i u sekretarijatu Foruma jednakosti, članica je Upravnog odbora Helsinškog komiteta za ljudska prava BiH i Upravnog odbora mreže *RING*, te je kandidatkinja ispred Udruženja žena Romkinja *Bolja budućnost* za vijećnicu u Općinskom vijeću Tuzla. Kroz svoje aktivnosti i aktivnosti Udruženja žena Romkinja uspješno je sarađivala sa mnogobrojnim državnim institucijama i nevladinim organizacijama. Tako Ministarstvo zdravstva na inicijativu Udruženja već pet godina organizuje zajedničku akciju *Sedmica brige zdravlja za Rome na Tuzlanskom kantonu* u kojoj svi Romi i Romkinje imaju mogućnost da obave preglede i izvade nalaze u domovima zdravlja u Tuzlanskom kantonu bez obzira imaju li zdravstveno osiguranje ili ne. Tokom njenog dugogodišnjeg aktivizma u području prava Romkinja otkrila je da je najveći problem ustvari svakodnevna borba protiv muškaraca Roma koji ženski romski aktivizam posmatraju kao prijetnju. Indira i njene kolegice su formirale još devet organizacija koje su programski orijentisane prema borbi za prava žena Romkinja. Ove organizaicije su izrodile i prvu žensku romsku mrežu *Uspjeh*.[740] Trenutno je predsjedavajuća Odbora za Rome pri Vijeću ministara BiH.

739 Izvor: http://magoriabooks.com/authors/hedina_sijercic/ (30. juni 2014)

740 Izvor: http://data.zenskaposla.ba/node/26 (30. juni 2014)

Briga o zdravlju

Sve više je pojedinki i udruženja čiji je cilj da motiviraju žene da vode računa o svom zdravlju. Ovdje navodimo samo nekoliko žena koje su mijenjale prilike u svojoj okolini.

Rada Nišić (1958–2013) sa grupom žena osniva udruženje *Bioplod* gdje radi na ekonomskom osnaživanju žena kroz proizvodnju zdrave hrane. Ostala je zapamćena u Jajcu kao borkinja za ljudska prava i promotorka zdravog življenja. **Dževahira Šehović** (1951.) i **Zagorka Hamza** (1953–2012) osnovale su udruženje oboljelih od karcinoma *Nada*. Ove dvije žene zbog svoje hrabrosti ostat će upamćene u Jajcu kao velike humanistkinje jer su prve javno progovorile o tabu temi raka i jer su utjecale na osvješćivanje žena o važnosti redovnog zdravstvenog pregleda dojki i materice.

Cyber feministkinje – počeci jedne subkulture

U posljednjoj deceniji dvadesetog stoljeća kreira se podpokret feminizma – cyberfeminizam kao direktni utjecaj razvoja tehnologija, informatičke revolucije i povećanog pristupa tehnologijama. Prvi feministički teorijski tekst nastao je 1984. godine, esej Donne Haraway, *Manifest za kiborge: nauka, tehnologija i socijalistički feminizam u 1980-tim*. U njemu Donna Haraway kreira figuru kiborga kao ironičan politički mit u funkciji feminističkog prisvajanja tehnologije. Cyberfeminizam polazi od ideje da je tehnologija prostor u kojem se binarne podjele roda i spola mogu razgrađivati i dekonstruirati. S obzirom da razvoj društva uslovljava sve veću ovisnost o tehnologiji, to direktno utječe na razvoj kulture, umjetnosti, ali i na pomjeranja u društvenom stanju svijesti. Cyberfeminizam kreće od utopijske ideje interneta kao prostora oslobođenog od društvenih konstrukata. Iako se danas već teoretizira o smrti tog pokreta, za bh. kontekst se može reći da još uvijek postoji potreba za njim – cyberfeministica Selma Kešetović smatra da u bh. društvu i danas postoji strah od tehnologije, te da taj pokret još ima mogućnosti za razvoj u državi. I pored velikog truda uloženog u istraživanje ove feminističke forme, nažalost,

može se izdvojiti samo nekoliko imena bosanskih cyberfeministica. **Selma Kešetović** je feministkinja, književnica i autorica iz Tuzle. Autorica je romana *Mihael* i knjige poezije *Bog ima miris vanilije*. Njen teorijski rad najviše istražuje dekonstrukciju i konstrukciju sa naglaskom na postmodernističko nadilaženje historijskog shvatanja determiniranosti tijela i načine realizacije žudnje kao ostatka subjektiviteta. Završila je rodne studije (Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu). Sebe opisuje kao feministkinju, liberalku, pedera, cyborg fairy.[741] Njene tekstove možete čitati na dva bloga.[742]

valentina pelizzer je feministkinja i direktorica organizacije *OneWorldSee,* koja zapravo teži da kreira mreže civilnog društva u virtuelnom prostoru.[743] Jedna od njenih zapaženijih kampanja je bila *take back the tech*.

Leila Šeper je feministkinja, cyberaktivistkinja i politička aktivistkinja. Njen najveći doprinos cyberaktivizmu je rad na portalu ženskaposla.ba. Održala je brojne radionice na temu cyber nasilja, sigurnosti, identiteta i sl. Fokus joj je na korištenju novih tehnologija s ciljem da se postignu pozitivne društvene promjene, te posebno zagovara korištenje slobodnih i otvorenih alata i programa, kao i njihovu promociju. Leila poštuje blog kao formu izražaja vlastitog stava i mišljenja i aktivna je na socijalnim mrežama. Trenutno piše o temama vezanim za političku situaciju, a bila je i glas protesta na socijalnim mrežama.

Najnovija medijska inicijativa je ***KRIVA* - *Feministička Medijska Produkcija*** – projekt kojim se kreira multimedijalni sadržaj, koji svojim feminističkim politikama otvara prostor marginaliziranim idejama i praksama u društvu: otvoreno govori o seksu, seksualnosti, rodu, kulturi, umjetnosti i marginaliziranim društvenim pokretima i aktivizmu.[744] Inicijativu su pokrenule **Berina Džemailović**, **Sadžida Hadžić**, Nemanja Popović i Danilo Marković.

741 Izvor: http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32 (10. juli 2014)

742 Izvori: http://arhitetka.wordpress.com/, te http://www.malosutra.org/magazin/index.php?option=com_k2&view=itemlist&layout=category&task=category&id=54&Itemid=32

743 http://oneworldsee.org/content/mission (30. juni 2014)

744 Izvor: http://www.krivazine.com/ (30. juni 2014)

Umjetnice – otvaranje vlastitih prostora

Savremena umjetnost u BiH možda nije najprofitabilnija profesija, ali zaista jeste produktivna forma sa značajnim uspjesima, od kojih su mnogi zasluga umjetnica. Percepcija umjetnosti u savremenom bh. društvu, baš kao i u ostalim državama u regionu, nije na zavidnom nivou – umjetnost je ostala zanimljiva i stimulativna samo rijetkim intelektualcima, a generalni interes javnosti gotovo pa i ne postoji.[745] Očiti dokaz pada interesa za umjetnost jeste činjenica da se gotovo sve institucije kulture bore za život, da se finansijska sredstva za kulturu gotovo i ne izdvajaju iz budžeta te da je veliki broj institucija kulture trenutno zatvoren. Posljedica nedostatka interesa za umjetnost jeste da danas gotovo i ne postoji umjetnička kritika, te da je teorijski umjetnički diskurs u svojoj minimalnoj produkciji, i vrlo često usmjeren samo na zajednicu unutar koje se producira.

Postoji naravno i čitav ideološko-nacionalistički aparat koji pokušava produkciju kulture i umjetnosti svesti unutar vlastitih političkih agendi, te koji se posredno može kriviti za katastrofalno stanje stvari u umjetnosti (kao i u drugim sferama života). Bez obzira što se ovdje neće teoretizirati i problematizovati politizacija umjetnosti, važno je naglasiti da je taj faktor jedan od značajnijih faktora koji utječu na opću poziciju institucija kulture danas.

Bez obzira na navodnu letargiju i nezainteresovanost za umjetnost, kao i na ideološke postavke oko nje, od 1995. godine naovamo pojavio se značajan broj žena umjetnica u različitim sferama umjetnosti. Međutim, prije nego što se počne govoriti o njima samima, vrlo je bitno odmah na početku naglasiti razliku između žena umjetnica generalno govoreći i onih kroz čiji se rad prožima feministička kritička pozicioniranost. Shodno tome, teoretičarke i historičarke umjetnosti Bojana Pejić i Sarita Vujković u svojoj knjizi razlikuju dva termina – feministička umjetnost i ženska umjetnost – autorice feminističku umjetnost definišu kao onu u kojoj se autorice jasno identificiraju i pozicioniraju svoje radove unutar feminističkih poli-

745 Izuzetak su naravno, šundovski odmaci od estetike koji se nazivaju popularnom kulturom i koji su itekako interesantni publici.

tika, a žensku umjetnost kao onu u kojoj se, logično, autorice ne predstavljaju kao da zastupaju feminističke vrijednosti, bez obzira što se njihov rad može jasno pozicionirati kao takav.[746] Nažalost, očito je, a sa time se slažu i Bojana Pejić i Sarita Vujković, da se većina bh. autorica ne određuju kao feministkinje niti tako postavljaju svoj rad. Razlozi za to naravno leže u dominantnoj antiženskoj i antifeminističkoj retorici bh. društva, ali i u činjenici da se prethodne umjetnice nikada nisu identificirale sa feminizmom, što u jednu ruku lišava nove generacije umjetnica teorijskih modela na osnovu kojih bi gradile i nadgrađivale svoje pozicije. Nažalost, bez obzira na umjetničku praksu u prošlosti, mlade umjetnice su danas ostavljene da same kreiraju i postavljaju svoje teorijske, političko-feminističke modele. Jedno drugo istraživanje pokazuje nam da mnoge umjetnice danas i dalje ne razmišljaju o kritičkoj poziciji feminizma, niti su osviještene u dovoljnoj mjeri kako bi mogle odrediti šta je to feministički angažman.

Od ispitanica se tražilo da objasne na koji način feminizam utiče na njihov rad. Odgovarajući na ovo pitanje umjetnice su navele da ne žive u sredini u kojoj je uticaj feminizma izražen i da rijetko razmišljaju o tome kako feminizam utiče na njihov rad. Iako se smatraju pobornicama ljudskih prava one se najčešće ne smatraju feministkinjama.[747]

Ukoliko govorimo o savremenoj umjetnosti u BiH, period tek nakon rata obilježen je radovima **Alme Suljević**, **Šejle Kamerić**, **Dunje Blažević**, **Gordane Anđelić Galić**, **Maje Bajević** i **Danice Dakić**. Njihovo stvaralaštvo prožeto je iskustvima iz rata, ili na bilo koji drugi način povezano sa ratom – izbjeglištvo, odnos prema drugom, nasilje i sl., što je slučaj i sa mlađom generacijom umjetnica. O svakoj od navedenih umjetnica moglo bi se dosta govoriti. Međutim, zbog ograničenja u ovoj knjizi istaći će se dvije stvari. Prvo, svaka od njih izlagala je van BiH. Pošto su njihovi radovi zapaženi na međunarodnoj umjetničkoj sceni, to je dovelo i do toga da svaka od njih gradi međunarodnu

746 Vujković, S; Pejić, B. (2012) Microstories: konteksti savremene ženske umjetničke prakse nakon 2000, Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske

747 Ženski glasovi u izvedbenim umjetnostima Zapadnog Balkana 1990-2010, Podgorica, NOVA – Centar za feminističku kulturu

umjetničku karijeru. Drugo, u fusnoti se navode neke od stranica za dalje čitanje koje se preporučuju za dalje istraživanje.[748]

Novije generacije umjetnica jasnije su u svojoj političko-feminističkoj artikulaciji. **Adela Jušić**[749] je jedna od osnivačica Udruženja za kulturu i umjetnost ***Crvena***,[750] organizacije kojoj su feminizam i rodna jednakost definisani prostori za akciju. Pored Adele, tu su još **Lala Raščić**,[751] **Nela Hasanbegović**,[752] **Emina Kujundžić**,[753] **Leila Čmajčanin**, **Armina Pilav**,[754] **Lana Čmajčanin**[755] i **Sandra Dukić**.[756] Crvena je udruženje za kulturu i umjetnost osnovano 8. marta 2010. godine, a oko sebe okuplja umjetnike/ce, kustose/ice, arhitekte/ce, muzičare/ke, aktiviste/ice i ima za misiju afirmaciju postojećih i kreiranje novih prostora za kulturnu i umjetničku produkciju u BiH i svijetu,[757] kao i poboljšanje pozicija žena u kulturi i umjetnosti. Iako relativno mlada, organizacija Crvena je do sada napravila nekoliko značajnih projekata, koji je postavljaju kao vodeću organizaciju koja povezuje feminizam, aktivizam i umjetnost. Jedan od najznačajnijih projekata Crvene je projekt *Šta je nama naša borba dala?* u kojem autorice Adela Jušić, Lana Čmajčanin, Leila Čmajčanin, **Andreja Dugandžić** i **Danijela Dugandžić Živanović** kroz izložbe, predavanja, diskusije i akcije u javnom prostoru mapiraju stogodišnjicu borbe za ravnopravnost spolova, posebice se fokusirajući na aktivnosti Antifašističkog fronta

---

748 Šejla Kamerić. Izvor: http://sejlakameric.com/; Alma Suljević. Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Alma_Suljevi%C4%87; Gordana Anđelić-Galić. Izvor: http://bs.wikipedia.org/wiki/Gordana_An%C4%91eli%C4%87-Gali%C4%87; Maja Bajević: http://performingtheeast.com/maja-bajevic/; Danica Dakić: http://www.danicadakic.com/ (18. juni 2014)

749 Izvor: http://adelajusic.wordpress.com/ (01. juli 2014)

750 Izvor: www.crvena.ba (01. juli 2014)

751 Izvor: http://lalarascic.com/ (01. juli 2014)

752 Izvor: http://www.nelahasanbegovic.com/ (01. juli 2014)

753 Izvor: http://www.emina.ba/ (01. juli 2014)

754 Izvor: http://imagingborders.wordpress.com/ (01. juli 2014)

755 Izvor: http://www.lanacmajcanin.com/ (01. juli 2014)

756 Borjana Mrđa. Izvor: http://borjanamrdja.info/; Irma Markulin: http://www.irma-marku lin.com/; Irena Sladoje http://www.cee-art.com/bosnia-herz/sladoje-irena.html; Sandra Dukić http://www.sandradjukic.com/ (01. juli 2014)

757 Izvor: www.crvena.ba (16. juli 2014)

žena (AFŽ).[758] Projekt *The Bring In Take Out Living Archive*[759] pionirska je inicijativa arhiviranja feminističke umjetnost u postjugoslavenskom prostoru, koji od 2010. realizuje kustoski kolektiv Red Min(e)d[760] nastao unutar Crvene. Ova platforma danas okuplja zajednicu umjetnica i umjetnika koji svojim radom doprinose promociji savremene umjetnosti regije, ali i kreira nove metodologije kustoskih praksi bazirane na feminističkim principima.

PitchWise je prvi festival ženske angažovane umjetnosti u BiH. Festival je napravljen u organizaciji **Fondacije CURE** i teži povezivanju feminističke umjetničke produkcije. Festival je počeo iz potrebe da zauzmemo napušten i zanemaren prostor i da ga transformišemo u mjesto susreta koje će okupiti društveno anagažovane umjetnice, aktiviskinje, teoretičarke, feministkinje i sve zainteresovane za ženska pitanja u BiH i regiji.[761]

Starke je elektro kabare bend iz Sarajeva koji svojim tekstovima kritikuje i ironizira bh. realnost, sa posebnim osvrtom na upotrebu tehnologije. Starke svojim imenom, tekstovima i scenskim nastupom izlaze iz uobičajenih muzičkih formi ponašanja i u tom smislu značajno odstupaju od uobičajenih matrica i muzičkih stilova u BiH. Iako bend nikada nije imao značajne nastupe na *mainstream* sceni, jedan je od najznačajnijih u artikulaciji alternativnih feminističkih muzičkih pravaca. Članice Starki bile su **Andreja Dugandžić**, **Jelena Milušić** i **Jasmina Mameledžija**, koja je i prva bosanskohercegovačka DJane.

Sarita Vujković, doktorica istorije umjetnosti, od marta 2014. godine vrši dužnosti direktorice Muzeja savremene umjetnosti Republike Srpske.

Dunja Blažević jedna je od najznačajnijih žena koje su obilježile kreiranje umjetničkog prostora u postratnoj BiH. Od 1971. do 1980. godine Dunja je bila direktorica i glavna i odgovorna za programe Studentskog kulturnog centra beogradskog Univerziteta – prvog centra za promociju umjetnosti i novih medija u bivšoj Jugo-

758 Izvor: http://www.crvena.ba/wp-content/uploads/2011/07/CRVENA-PORTFOLIO.pdf (16. juli 2014) (01. juli 2014)

759 Izvor: http://bringintakeout.wordpress.com/ (01. juli 2014)

760 Izvor: http://bringintakeout.wordpress.com/about-red-mined/ (01. juli 2014)

761 Izvor: http://www.fondacijacure.org/index.php?do=article&article_id=492 (16. juli 2014)

slaviji. Od 1980. do 1991. godine bila je glavna urednica vizuelnog umjetničkog programa na Televiziji Beograd.[762] Iako je svoju karijeru počela u Beogradu i nastavila u Parizu, Dunja je od 1996. godine direktorica centra *SCCA* (*Soroš centar za savremenu umjetnost*) koji je osnovao Fond Otvoreno društvo BiH. Od 2000, *SCCA* (*Sarajevo Centar za savremenu umjetnost*) djeluje kao samostalna, neprofitna profesionalna organizacija.[763] SCCA je jedna od najznačajnijih institucija za savremenu umjetnost u BiH. Pored rada i razvoja SCCA kao institucije, Dunja je i značajna teoretičarka umjetnosti i producentica za savremenu umjetnost i nove medije, kao i kustosica. Jedan od njenih zapaženijih projekata jeste izložba *Miraz* koje je proizašla iz projekta *Žensko naslijeđe - doprinos jednakosti u kulturi.*[764] Od 2004. do 2007. godine supervizirala je interdisciplinarni regionalni projekt *De/konstrukcija spomenika u BiH*. Trenutno živi u Beogradu.

Pored Dunje Blažević, u SCCA radi cijeli niz mladih, talentovanih žena.[765] Tokom 1998. godine SCCA uspostavlja još jedan odjel – koji se bavi video, TV i filmskom produkcijom *pro.ba*. Jednako kao i u SCCA jedna od osnivačica *pro.be* je izuzetna žena **Amra Bakšić Čamo.** Amra je uspješna filmska producentica, radi za CineLink, projekat Sarajevo Film Festivala, predaje na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, te je predsjednica Udruženja filmskih radnika BiH, što je čini jednom od najznačajnijih žena u svijetu bh. filma.[766]

Film je trenutno najpopularniji vid umjetničkog izraza u svijetu, a zahvaljujući već kanoniziranoj poziciji medija s kojima film blisko sarađuje, njegove šanse da komunicira sa publikom različitih profila svakodnevno se uvećavaju. Time on vrlo lako može da postane mjesto upisa diskursa dominantnih formi, koje ovaj medij mogu iskoristiti da prenose različite stavove publici, pakujući ih u različite filmske iskaze. Prepoznavanje važnosti analize političkog upliva u filmsku

762 Izvor: http://www.erstestiftung.org/gender-check/bosnia-and-herzegovina-dunja-blazevic/ (24. juni 2014)

763 Izvor: http://scca.ba/about-scca/ (1. juli 2014)

764 Za više informacija o Dunji Blažević pogeldajte: http://www.erstestiftung.org/gender-check/bosnia-and-herzegovina-dunja-blazevic/;http://balkans.aljazeera.net/vijesti/zensko-naslijede-doprinos-jednakosti

765 Izvor: http://scca.ba/team/ (18. juni 2014)

766 Izvor: http://www.bhfilm.ba/udruzenje.php?kat=1&clan=77 (6. juli 2014)

naraciju, posebno u kontekstu roda i seksualnosti, sa rastućom popularnošću filma postaje izuzetno važan zadatak.

Kada govorimo o filmu, jasno je da je ta umjetnička forma *pretrpila* najveći internacionalni uspjeh (Oskar za najbolji strani film za film *Ničija zemlja*, te Zlatni i Srebrni medvjedi na Berlinaleu osvojeni za filmove *Grbavica* i *Epizoda u životu berača željeza*), te da je zbog toga jedina umjetnička forma u BiH koja uživa određenu popularnost i za koju postoji makar određeni interes. Ipak, razvoj filma ne analizira se u BiH ni u kojem smislu, čime se veoma lako dešava da se mizogini patrijarhalni stavovi vladajućih neonacionalističkih politika direktno očitavaju u filmu, ali se zbog nedostatka kritike filma i društva u cjelini ti problemi naprosto previđaju, ili se postavljaju kao normalan kontekst društvenog diskursa. S druge strane, evidentan je porast žena koje se bave filmom, i koje svojim filmskim radom propituju specifičnost ratnih i postratnih ženskih identiteta.

Pored producentica, oni koji imaju najveću moć na filmskom setu su reditelji i rediteljice. I u ovom segmentu umjetnosti pojavile su se značajne ženske figure od 1995. naovamo. Izdvajamo **Jasmilu Žbanić** koja sa svojim filmom *Grbavica* osvaja Grand Prix na Berlinaleu. Grbavica zaslužuje poseban spomen u ovoj ediciji s obzirom da je to umjetnička intervencija, i prva javna intervencija, koja problematizuje pitanja žena žrtava seksualnog nasilja u ratu. Bez obzira na političku manipulaciju napravljenu od strane aktuelnih vlasti u oba entiteta,[767] i dalje ostaje jedan od rijetkih javnih pokušaja da se govori o problemima sa kojima se žrtve nose.

Pored Jasmile, tu su **Aida Begić**,[768] rediteljica dva dugometražna, nekoliko kratkih i nekoliko dokumentarnih filmova, te **Ines Tanović,** scenaristica i rediteljica.[769]

767 Više o tome možete čitati u Husanović, J. (2010), *Između traume, imaginacije i nade: Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*, Beograd, Edicija REČ

768 Izvor: http://www.bhfilm.ba/udruzenje.php?kat=1&clan=75 (19. juni 2014)

769 Izvor: http://www.bhfilm.ba/udruzenje.php?kat=1&clan=13 (18. juni 2014)

Književnost

U ovom dijelu rezimiramo žensko iskustvo stvaralaštva i njegove učinke u sistemima obrazovanja i proizvodnji znanja unutar kojih su književnice isključene. Tako ćemo istaknuti književne poetike autorica koje pripadaju savremenoj bosanskohercegovačkoj literaturi – **Nermina Omerbegović** (1964), **Tatjana Bjelić** (1974), **Aleksandra Čvorović** (1976), **Šejla Šehabović** (1977), **Tanja Stupar Trifunović** (1977), **Adisa Bašić** (1979), **Lamija Begagić** (1980) – tzv. književnosti nakon genocida, kako je razumijeva Arsenijević.[770] Savremene i ostale izdvojene autorice često su u školskim udžbenicima navedene bez reda i smisla, jer u nekim hronologijama unutar kojih se nalaze ne pripadaju ni vremenski niti po konceptima koje su obrađivale u svojim tekstovima. Nije rijetkost da se stavljaju unutar književnosti za djecu, gdje najčešće i bivaju nagrađene, jer se smatra da je za književnicu najbolje da bude s jedne strane dječija ili s druge samo ženska, nikad naprosto samo književna kao kolega književnik kojeg se ne izučava kao muškog, nego kao književnika.

Klasifikacijama autorica unutar bosanskohercegovačkih akademskih diskursa mogu se mapirati krivljenja diskursa, sačinjavanja pozicija moći koje odlučuju gdje je ženama mjesto i zapravo uvidjeti da su univerziteti duboko mizogini i nacionalistički, samim tim i isključivalački. Međutim, bez obzira na zvanične kanonske i institucionalizovane oblike klasifikacije književnosti, savremena ženska proza i poezija kao *književnost razlika* intertekstualno se nastavlja na modele prethodnih književnica i kreira nove književne i emancipatorne politike. Književnice iz ovog perioda nisu izabrale roman, nego poeziju i priču kako bi se razračunale sa postratnim stanjem i njegovim posljedicama. Stoga je zanimljivo kako se otpor velikoj priči sačinjavao ne samo putem struktura samoga teksta (fabule i konstituisanja likova), nego je izabrana mala forma pripovijedanja.

770 Vidi: Arsenijević, D. (2012), Ljubav nakon genocida, u Sarajevske sveske, 39-40, Sarajevo, Mediacentar, str. 75-89. Osim autorica koje su navedene u ovom savremenom historijskom periodu, Arsenijević konceptom književnost nakon genocida obuhvata i autorice kao što su Ferida Duraković, Jozefina Dautbegović i Marina Trumić, koje su smještene u period devedesetih i SFRJ razdoblja književna stvaralaštva.

Danas, u savremenoj BiH, *upravo književnice pišu ponajviše kritičnu i emancipativnu književnost. One problematizuju ideološke datosti na najizravniji način, a istovremeno otvoreno i eksplicitno potražuju glas kako za žene, tako i za, i to po prvi puta u bosanskohercegovačkoj književnosti, homoseksualce, te stvaraju društveni prostor za sve njih.*[771] Drugim riječima, *takva politika posjeduje potencijal da izazove promjene u BiH danas, i to tako što izaziva i redefinira, da iskoristimo Sinfieldov termin, 'kriterij vjerodostojnosti' dominantnog.*[772]

Traumatski susret sa ratnim razaranjima, kao i sam koncept traume kod ovih se književnica artikuliše na način da su *stereotipi ironično stavljeni u pitanje, a trauma je prigrljena, i to ne kao izvor samoviktizirajućeg užitka, nego kao 'najdublje i najvrijednije' iskustvo koje imamo.*[773] Savremene bh. književnice svojim književnim konceptima napuštaju granice čitanja iz uglova, književnost ne mora biti samo feministička, što ne znači da su se distancirale od toga, naprotiv, ne žele biti svedene unutar samo jednog tumačenja, niti samo na žensku književnost, nego na književnost uopće.

Sto godina ženske historije u BiH posmatrano kao 100 godina ženske književnosti ili ženskog književnog stvaralaštva reprezentuje stanje u kojem je evidentno da su žene dosta pisale unutar tog perioda i da su svakako ostavile neizbrisiv trag u književnosti i književnoj teoriji, ali su i dalje epistemološki isključene iz samog univerzalnog pojma književnosti i svega onoga što se pod njim samorazumljivo, u društvu ili unutar teksta, prihvata. Taj pojam i danas pripada književnicima, muškarcima, jer kada pomislimo na bosanskohercegovačku ili južnoslavensku književnost uvijek se taj pojam odnosi na velika imena kao što su Andrić, Selimović, Krleža, Ćopić ili u novije vrijeme nastavljače njihovih poetika Kovača, Ibrišimovića, Pekića, Karahasana i

771 Arsenijević, D. (2006), Prema politici nade: poezija i postratni period u BiH, u Na tragu novih politika: kultura i obrazovanje u BiH, Tuzla, Centar za istraživački, stvaralački i građanski angažman Grad, str. 275-299.

772 Arsenijević, D. (2006), Prema politici nade: poezija i postratni period u BiH, u Na tragu novih politika: kultura i obrazovanje u BiH, Tuzla, centar za istraživački, stvaralački i građanski angažman Grad, str. 275-299.

773 Arsenijević, D. (2006), Prema politici nade: poezija i postratni period u BiH u Na tragu novih politika: kultura i obrazovanje u BiH, Tuzla, Centar za istraživački, stvaralački i građanski angažman Grad, str. 275-299.

Jergovića; žene su nekako iz svega toga isključene. Autorice (književnice, pjesnikinje, spisateljice ili publicistkinje) koje su bile izdvojene u ovom pregledu ženskog književnog stvaralaštva u zadnjih sto godina, nemaju objavljena sabrana djela od izdavačkih kuća – čak i danas kada imamo unutar književnog diskursa jasno artikulisanu feminističku strategiju i književnice koje dobijaju međunarodna priznanja i prevode se na preko dvadeset svjetskih jezika.

U južnoslavenskim književnim sredinama književnici su upućeni jedni na druge, polemiziraju jedni sa drugima, mjere se i omjeravaju jedni sa drugima, oduševljavaju se jedni drugima, tapšaju jedni druge, pišu si dugačka javna pisma, bacaju kamena sa književnog ramena i posvećuju jedni drugima svoje književne uratke. Ženama nikada ne posvećuju ništa, čak i kada pišu ljubavne pjesme. Ako se koji ipak osmjeli, onda pjesmu posveti inicijalu. (...) U južnoslavenskim književnim sredinama književnici ne citiraju književnice, čak i kada se radi o glasovitim strankinjama. Uvijek se pozivaju na glasovite strance. (...) U južnoslavenskim književnim sredinama književnošću se uglavnom bave muškarci. Muškarci su direktori izdavačkih kuća, urednici, članovi žirija, članovi uredničkih odbora, sastavljači antologija i udžbenika, urednici književnih časopisa, predavači nacionalne književnosti na fakultetima, autori povijesti domaće književnosti, književni kritičari, članovi književnih udruga, predsjednici tih udruga, književni kolumnisti i recenzenti. Ako žena i zauzme kakvu funkciju u književnom životu, onda razlog treba tražiti u njezinoj lojalnosti muški uređenom svijetu.[774]

I za kraj napominjemo da za nas postoje tri vrste teksta koji pišu žene.[775] Tekstovi po svojoj narativnoj strukturi i toposima koje obrađuju odgovaraju pojmovima žensko, feminilno i feminističko. Termin *ženski* tekst je naprosto tekst koji pišu žene, većinom za žene, jer autorice većinom čitaju žene, muškarci navodno rijetko čitaju tu vrstu literature. Iako ti tekstovi nerijetko nemaju književno-umjetničke vrijednosti, ipak ispisuju određeno političko stajalište, jer su to tekstovi što ih pišu žene, najčešće za žene, što znači onda i jednu vrstu svijesti o posebnosti ženske pozicije koja samim tim što uopće i postoji nastoji patrijarhalni diskurs

774 Ugrešić, D. (2001), Život je bajka, Zagreb, Konzor

775 Vidi: Grosz, E. (1995), Space, Time, Perversion, New York i London, Routledge

unutar književnoga stvaralaštva reprezentovati kao mimikriju, igru riječima, a ne naturalističku datost. *Feminilni* tekst prevazilazi odliku ženskoga teksta, jer ima artikuliraniju političku namjeru da reprezentuje žensko iskustvo, da ga suprotstavi vladajućim idejama i kanonizacijama, dok *feministički* tekst ima jasnu strategiju propitivanja metoda, objekata, ciljeva ili principa glavnih tokova patrijarhalnih kanona, on strategijama raščinjavanja dovodi u pitanje samorazumljivo poimanje patrijarhata i književnosti same. Koristeći se ovim konceptima, pojasnile su se poetike književnog teksta bosanskohercegovačkih autorica, uvidjelo se koliko su dovodile u pitanje postojeće obrasce vlasti, moći znanja u tekstu ili u društvu, a koliko su tim patrijarhalnim obrascima podilazile.

Treba svakako imati na umu da ovu podjelu nije uvijek moguće razumijevati na ovaj način, jer interpretacije književnoga teksta ne odgovaraju nužno ovim kategorizacijama, odnosno jasno definisanim granicama između njih, te je ovakva kategorizacija samo jedna od mogućih, a ne konačna ili isključujuća, jer književnost kao oblik izražavanja ili naprosto samo kao *tekst* u bartovskom smislu, prevazilazi odrednice koje se isključivo mogu svoditi na spol, rod, rasu, naciju, seksualnu orijentaciju i slično. Književnost posmatrana kao tekst odvojiva je od autorice/a ili svih njenih/njegovih odlika, jer takve odlike su za naučnu interpretaciju nebitne, a analize koje književne tekstove posmatraju iz uglova, nacionalnih ili bilo kojih drugih, zapravo ne obogaćuju znanje, nego ga redukuju i epistemološki književnost osiromašuju. S druge strane, ponekad je književnost potrebno posmatrati skupa sa kontekstom unutar kojeg se javlja, u protivnom mnoga književna djela bi bila odbačena kao bezvrijedna kada se ne bi sagledali uslovi njihova nastanka, pogotovu kada se radi o mapiranjima neke vrste početka stvaralaštva, u ovom kontekstu ženskoga stvaralaštva.

Pozorište

Savremene bosanskohercegovačke rediteljice narušavaju historijski kontinuitet unutar kojeg je rediteljsko zanimanje muški posao, čime nastoje osvojiti pozicije koje su ženama ideološki uskraćivane. One kreiraju osobna dramska iskustva, raščinjavaju samorazumljivo

poimanje pozorišne tradicije, kreiraju nove poetike i emancipatorne politike unutar pozorišnog izričaja. Pojavom rediteljica na pozorišnoj sceni postjugoslavenske BiH i njihovim subvertirajućim angažmanom, režija prestaje biti razumijevana samo kao muška djelatnost.

Tanja Miletić Oručević (1970), univerzitetska profesorica i pozorišna rediteljica, rođena je u Sarajevu. Školovala se u Sarajevu, Mostaru i Poljskoj. Bavi se pozorišnom i radio režijom, predavačkim i pedagoškim radom u oblasti glume, te prevodi naučne radove u oblasti teatrologije. Piše i objavljuje teatrološke studije o bosanskohercegovačkoj i južnoslavenskoj savremenoj drami. Najznačajnije predstave: Jean Genet, *Sluškinje*; BNP Zenica, Mark Ravenhill, *Shopping & F***ing*; MESS Sarajevo Nikolaj Koljada, *Kokoš*; NP Tuzla, Gina Moxley, *Danti-Dan*; Pozorište mladih Sarajevo Dž. Latić/H. Džafić, *Srebrenički inferno*; BNP Zenica, Sarah Kane, Pročišćeni; MESS Sarajevo, Maksim Gorki, *Do dna*; BNP Zenica, korežija sa Seadom Đulićem, *Ibrahim Kajan: Katarina Kosača*; MTM Mostar, Irfan Horozović, *Priče iz šadrvanskog vrta*; Festival Dionysia Rim, Bertold Brecht, *Pir malograđana*; Fakultet humanističkih nauka Mostar, Almir Imširević, *Kad bi ovo bila predstava*. Radila je sedam radionovela u produkciji Radija Federacije. Dobitnica je Prve nagrade na konkursu BH Radija 1 za dramu *Ćamil i ja*, prema prozi književnice Šejle Šehabović.

Selma Spahić, pozorišna rediteljica, rođena je u Foči 1986. godine. Njene predstave su postavljane u BiH, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Velikoj Britaniji. Rediteljski rad uključuje postavke dramskih klasika, savremenih svjetskih i bosanskohercegovačkih dramskih tekstova, kao i dokumentarne predstave. Predstave su joj višestruko nagrađivane na festivalima u BiH i postjugoslavenskoj regiji, te bilježe učešće na nekim od najznačajnijih evropskih festivala poput *Neue Theater Stücke aus Europa* u Wiesbadenu u Njemačkoj. Od 2010. je selektorica Future MESS programa za mlade reditelje i rediteljice, a od 2012. i rukovoditeljica umjetničkog programa Internacionalnog teatarskog festivala MESS Sarajevo. Živi u Sarajevu. Njene predstave se odlikuju društvenom angažovanošću, propitivanjem politika i obrazaca kreiranja subjektiviteta i iskustva iz poz-

icije postjugoslavenskih generacija. Selma Spahić nastoji predstaviti i ispitati iskustvo generacije koja u jeku kolektivne nacionalističke paranoje, u trenutku raspada SFRJ i sačinjavanja etnički čistih prostora, nije mogla učiniti ništa. Ona propituje odnose i relacije, te nastoji premostiti traumatsku prazninu nastalu raspadom zajedničkog kulturnog prostora koja je toj generaciji oduzeta.

Rediteljica koja danas aktivno radi u Zenici i Sarajevu i u čijim djelima postoji snažan emancipatorski potencijal jeste i **Lajla Kaikčija** (1976). Nakon što je diplomirala na Akademiji scenskih umjetnosti u Sarajevu, počinje raditi u Bosanskom narodnom pozorištu Zenica, u kojem je bila i umjetnička direktorica 2008/09. godine. Režirala je brojne predstave, a posebno zanimljivi tekstovi i režija vezuju se za drame: *Play* S. Becketta i *Zatvorenih očiju* feminističke spisateljice April de Angelis.

Značajna je pojava i djelo **Kaće Dorić**, glumice i rediteljice.[776]

Sevdah kao umjetnička forma

Fascinaciju sevdahom, tradicionalnom ljubavnom bosanskom pjesmom, ponovo popularnom formom u današnjoj BiH, počela je **Farah Tahirbegović**, književnica i teoretičarka. Njen rad na sevdahu bio je teoretski i istraživački – objavila je monografiju Zaima Imamovića, ali i umjetnički – zajedno sa Eminom Džinić, Erolom Hadžimušovićem i Benjaminom Begovićem osniva grupu Dertum 1995. godine, u kojoj istražuju mogućnosti i rearanžiraju sevdalinke dodajući im jazz varijacije. Bez obzira na preuranjenu smrt Farah Tahirbegović, ona je ipak i u ovom domenu svog rada, baš kao i u književnosti ostavila nevjerovatan utjecaj. Nemoguće je govoriti o Farah a ne spomenuti njen angažman u književnosti – bila je izvršna urednica i urednica za odnose s javnošću u izdavačkoj kući Buybook, književnica i književna kritičarka. U Buybooku je uredila veliki broj knjiga, pokrenula nove edicije, poput edicije *Sufistan* gdje su bili okupljeni naslovi koji su se ticali sufizma, te *BuyFeminaBook* u

776 Preporučujemo intervju sa Kaćom Dorić, koji je uradila Vedrana Seksan. Izvor: http://www.gracija.ba/novost/10616/vazno-je-znati-da-te-tijelo-nece-izdati (2. juli 2014)

kojoj je izašla knjiga *Zaboravljene vladarice u svijetu Islama*.

Prilagođavanje sevdalinke *modernom uhu* ponajviše u tonovima jazza nastavili su dalje i drugi umjetnici, što je rezultovalo reanimacijom sevdaha kao veoma popularne forme. Jedna od značajnijih žena autorica i izvođačica je **Amira Medunjanin**, koja također svoj interes za sevdah proširuje i na teoretsko-istraživački plan. Amira je danas jedna od najznačajnijih izvođačica, zaslužna za to što se sevdah izvodi na najpoznatijim svjetskim muzičkim scenama.

U ovom poglavlju navode se samo neke od značajnih žena u bh. umjetnosti. Očito je da je svaka od njih ostvarila izuzetnu umjetničku karijeru, te da mnoge svojim radom mijenjaju internacionalnu percepciju o bosanskohercegovačkom umjetničkom diskursu. Ipak, ove žene, bez obzira na svoj izuzetni rad i dalje nisu riješile osnovne probleme – dijelom zato što se bave tom *neprofitabilnom profesijom*, a dijelom zato što su žene.

Primjer: ni jedna žena – umjetnica, od rata do danas, nije uspjela riješiti problem radnog prostora ni privatno (nepremostive birokratsko-administrativne prepreke pri pokušaju dobivanja dozvole za nadgradnju, izgradnju, adaptaciju...) ni putem bodovnih listi za dodjelu ateljea pristrukovnim udruženjima.[777]

Iako je situacija u domenu produkcije umjetnosti veoma dobra, nažalost većina umjetnica i dalje pokušava izboriti osnovne uslove za rad. Živjeti od umjetnosti koja ne korespondira sa zvaničnim politikama, već ih analizira i propituje u današnjem sistemu, nažalost, teško je moguće. Zbog toga većina umjetnica danas i teži za karijerom izvan BiH – u trenutnoj apsolutnoj nezainteresovanosti za umjetnost, one ne mogu naći ne samo publiku već ni barem osnovni profit od kojeg bi mogle živjeti.

777 Blažević, D. (2011), Da li žensko pitanje još postoji, U: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga, Sarajevo, Buybook, str. 20-21.

O ženama koje su umrle da bismo mi nešto dobile

U novembru 2004. godine, na 27. noć ramazana, pred mostarsku bolnicu dovezena je i ostavljena dvadesetjednogodišnja Olena Popik, Ukrajinka, majka trogodišnjeg djeteta. Pred vratima bolnice ostavili su je muškarci koji su na njoj zarađivali novac do njenog posljednjeg daha. Umrla je od AIDS-a, sifilisa, upale pluća, predoziranja i tuberkuloze.

Ferida Duraković

Olena Popik je ukrajinska državljanka, žrtva trgovine ljudima. Dovedena je u Bosnu i Hercegovinu gdje je boravila u više gradova i bila prisiljena na pružanje seksualnih usluga. Tokom 2004. godine primljena je u bolnicu u Mostaru u teškom zdravstvenom stanju, gdje je umrla nekoliko dana kasnije. Službeni uzrok smrti bila je tuberkuloza, sifilis, hepatitis C i AIDS. Brutalnost ovog slučaja potresla je cijelu regiju i imala je ogromnu medijsku pažnju. Na kraju procesa, od četiri osumnjičene samo dvije osobe su dobile kaznu – od dvije i jedne i po godine zatvora. Odgovornost države analizira se u različitim izvještajima, evaluacijama, itd. S druge strane, ženske nevladine organizacije uz pomoć ovog slučaja pokreću proces promjene zakonodavstva, radeći na osvještavanju društva o trgovini ljudima i pokušavajući razbiti stigmu oko žrtve. Organizacije također kreiraju servisne centre i sigurne kuće za žrtve trgovine i pokušavaju izlobirati da one postanu prvo mjesto gdje se žrtva dovodi, nakon što biva uhvaćena (ili u rijetkim slučajevima kada sama uspjeva doći do policije). Na taj način obezbjeđuje se siguran prostor za žrtvu i ona više, što je često bio slučaj, ne biva proslijeđena na razgovor istim onima koji su često i korisnici usluga. Ogroman lobi i veliki rad ženskih nevladinih organizacija, kao i zalaganja i pritisci međunarodnih institucija doveli su do razbijanja lanca trgovine ljudima. Bosna i Hercegovina je vrlo brzo od zemlje destinacije postala zemlja porijekla. Iako ovaj problem i dalje mora da se rješava, on je danas definitivno mnogo manji nego što je to bio slučaj u novembru 2004.

Sanela Redžepagić, operska pjevačica iz BiH, jeste žena koja je ostvarila značajan uspjeh na svjetskoj muzičkoj sceni. Sanela je porijeklom iz Zenice, i svoju karijeru je gradila u Sloveniji i BiH. Tokom 2007. godine Saneli je dijagnosticiran rak dojke. Nekoliko mjeseci kasnije, 2008. godine u 37. godini života Sanela umire. Na web-stranici Fonadacije Sanela Redžepagić, koju je njena porodica osnovala nakon njene smrti navodi se:

Mlada operska pjevačica Sanela Redžepagić, čije ime nosi Fondacija, to se sada može konstatirati, izgubila je svoj mladi život nakon neadekvatnog dijagnosticiranja - kao i koji su uslijedili sa kašnjenjem tretmana u KCU Sarajevo. Zatim skoro ignorantnog odnosa osoblja Fondacije Salvatore Maudjeri iz Pavie (Italija), gdje je upućena i primljena da bude operirana, nakon ciklusa kemoterapije koju je primila u KCU Sarajevo.[778]

Fondacija danas edukuje žene o problemu raka dojke, radi osvještavanje i potiče žene na preglede, te materijalno pomaže žene kojima je potrebno liječenje. Također pružaju pomoć ženama tokom dijagnosticiranja, primanja liječničke podrške, a sve s ciljem da bi se smanjila mogućnost pogrešnog postavljanja dijagnoze.

Obje ove žene samo su neke od onih koje su umrle zbog određenih grešaka i propusta u sistemu. Bez obzira što se danas deklarativno govori o ostvarivanju određenih prava za sve žene, samo iz ova dva primjera jasno je da se svakodnevno otvaraju novi prostori koji zahtijevaju osvještavanje i rad na ženskim ljudskim pravima. Pitanje trgovine ljudima nije nikada bila stvar koju su mediji zapazili prije slučaja Popik. Pa čak i nakon njega, analiza medijskih prikazivanja Olene Popik pokazuje da je ona često u medijima predstavljana kao žena lakog morala, da se razboljela zbog svog raskalašnog stila života, za razliku od poštenih korisnika njenih usluga, koji sada pate zbog svih bolesti koje im je ta zločesta žena prenijela. Slučaj Popik i dalje je primjer stereotipnog i patrijarhalnog odnosa bh. javnosti prema ženama. Sami medijski naslovi i podnaslovi koji su se oko toga slučaja pojavljivali u javnosti jasan su pokazatelj: *Ukrajinka zarazila HIV-om desetine osoba u BiH, Dok policajci hvataju i puštaju na slobodu prostitutke i strane lopove, država nema para za izgradnju sabirnog centra za strance* i sl.

778 Izvor: http://www.fondacijasanelaredzepagic.org.ba/index.php/ciljevi-i-zadaci (12. juli 2014)

Bilo da je riječ o žrtvama trgovine ljudima, pogrešnoj dijagnostici i neadekvatnom liječenju, jasno je da žene i danas, kao i prije stotinu godina i dalje ne uživaju sva prava i suočavaju se sa diskriminacijom kada se govori o pristupu servisima i njihovom korištenju. Činjenica je da mnoge žene umiru dok čekaju da se mnogi od tih servisa poprave – Olena dok je čekala da država prepozna činjenicu da postoji trgovina ljudima u BiH, Sanela zbog sporog i neadekvatnog sistema zdravstvenih usluga, i mnoge druge žene koje ovdje nisu spomenute a koje zaista jesu žrtve ovog sistema. Ovim poglavljem nije bila namjera pozivanjem na smrt govoriti o katastrofalnom stanju ženskih prava u BiH, jer to danas i nije slučaj – svjedoci/kinje smo toga da se stvari pokreću prema naprijed. Ali nažalost dok se pisalo o mnogim ovim ženama, uvidjelo se da su mnoge od njih rano umrle i nije bilo moguće ne osvrnuti se na tu činjenicu.

Opće napomene za doba u kojem živimo

Osjetna percepcija žene kao ometajuće buke ili šuma, kao nečega što ne može da postoji izvan nacionalnog diskursa, upravo je ono što diskursivni kontekst u kojem se razvija bh. društvo smješta daleko u početke emancipacije, u progresivnom i evolucijskome vremenu. Iako navedene aktivnosti, kao i mnogobrojne feminstkinje i aktivistkinje nastoje pružiti nadu za ponovnu žensku emancipaciju, u trenutnoj situaciji nacionalističke politike skrajnule su ženskost na marginu. Društveni uslovi u kojima se odvija borba za ravnopravnost daleko su od idealnih, bez obzira što se stvaraju u kontekstima u kojima bi emancipacija trebala biti neminovnost. Nažalost, emancipacija danas odvija se samo u područjima koja su neophodna za razvoj države ili ispunjavanje uslova koje nam postavlja neoliberalni poredak. Emancipacija je tumačena riječima Rosi Braidotti, koja smatra da je potpuna emancipacija jedino ona koja preispituje postojeće društvene postavke, a ne ona koja jednostavno uključuje ženu u već postavljene patrijarhalne vrijednosti.

Ako emancipacija znači prilagođavanje standardima, mjerama, vrijednostima društva koje je stoljećima bilo pod dominacijom muškarca, prihvatanje istih materijala i simboličkih vrijednosti kao

i dominantnih grupa, onda emancipacija nije dovoljna. Moramo odbaciti pojednostavljenu ideju da možemo nadomjestiti stoljeća isključenja i diskvalifikacije žene sa njenom iznenadnom, od države sponzorisanom, integracijom u radne snage, u simboličke institucije i simbole reprezentacije. Puštajući žene unutra, dozvoljavajući im nekoliko sjedišta u prethodno segregiranim klubovima nije dovoljno. Ono što novodolazeći trebaju jeste da budu ovlašteni da redefiniraju pravila igre, kako bi napravili razliku, ali i učinili tu razliku osjetnom.[779]

Ne trebamo, dakle, zaboraviti Olenu Popik, čija smrt je izbavila BiH iz ralja trgovaca ženama, i koja je napokon pokrenula priče u BiH o problemu koji smo imali. Ne trebamo zaboraviti ni Žaranu Papić, Nirman Moranjak-Bamburać, Farah Tahirbegović i sve ostale žene koje više nisu sa nama, a koje su značajno doprinijele razvoju kulture i prava, poboljšanju uslova za žene u BiH i koje su pokrenule emancipaciju.

BiH je nakon Dejtona nastavila svoj razvoj – politički prema produbljivanju nacionalističkih ideologija, a društveno prema kreiranju krajnjeg šunda. Zbog toga se ovaj tekst ponajviše bavi onim ženama koje su van te kulture, ženama koje su svojim doprinosom, makar i sa periferije pokušale mijenjati patrijarhalno stanje svijesti. Ostvarivanje prava, lobiranje za promjene zakona, artikulisanje ženskog pokreta, mirovni aktivizam, pokretanje rodnih studija, borba protiv *traffickinga*, itd. sve su procesi koje su žene u BiH pokrenule (a mnoge i završile) za samo dvadeset godina. Prostor za emancipaciju je veliki, i mnogo je toga što se mora mijenjati, ali je jasno da ga žene danas polako osvajaju te nam ostaje nadati se da će njihova borba ostati jasno zapisana u historiji ženskog pokreta.

I za kraj lični osvrt. Pisati o savremenom dobu nosi sa sobom određenu nelagodu – danima sam razmišljala o ovom tekstu i kako da ga uobličim a da ne zaboravim sve one koje su u posljednjih dvadeset i nešto godina uradile značajne stvari za emancipaciju. Sada na kraju ovoga teksta znam da sam izostavila većinu njih – u svakoj maloj zajednici, u svakom gradu bilo je na stotine žena koje su napravile izuzetne stvari i koje su uspjele makar na kratko pomjeriti granice koje su nam

779 Braidotti, R. (1991), The Subject in Feminism, Hypatia, YSTOR str. 155-172, (prevod Elmaja Bavčić)

postavljene. Svaka aktivistkinja koja je djelovala u nekoj od organizacija učinila je mnogo, a pretpostavlja se da ima oko 150 aktivnih ženskih organizacija u državi. Moja svjesna odluka bila je ne govoriti o aktivistkinjama pojedinačno – s obzirom da ne postoji zvanična baza podataka, morala bih sama raditi selekciju koga staviti u tekst a koga ne, a u takvoj odgovornosti nisam željela da participiram. Zato sam navela one koje su već bile dio nekih publikacija, te se koncentrisala na žene u drugim segmentima društva. Namjerno sam pisala o ženama koje su u današnjem dobu već prepoznate i o kojima možda mislite da ne treba pisati. Ali poučena iskustvima iz prošlosti znam da je bolje zapisati – možda već sljedeća generacija kaže da nije postojala ni jedna značajna teoretičarka, umjetnica niti bilo kakav značajan ženski pokret u našem dobu. Zbog toga je ovaj tekst metodološki drugačiji od ostalih – umjesto razotkrivanja sjećanja on se bavi pokušajem nezaboravljanja.

UMJESTO ZAKLJUČKA

Ovu knjigu zatvara govor profesorice doktorice Zlate Grebo koji je održala na konferenciji povodom obilježavanja desetogodišnjice potpisivanja Pekinške deklaracije. Konferenciju su organizovale Žene ženama u Sarajevu od 25. do 27. novembra 2005. godine. Ovakvim završetkom knjige želimo, prije svega, da pokažemo beskrajno poštovanje prema misli i zalaganju Zlate Grebo, jedne od najvećih naučnih radnica BiH, kao i da ukažemo poštovanje i solidarnost Udruženju Žene ženama, koje su nam sestrinski ustupile ovaj govor.

Ženska civilna scena u Bosni i Hercegovini

Društveni položaj žene je tema prisutna u svim razmatranjima o kretanjima u društvu i njegovom razvoju.

Ovom prilikom pokušavamo da odgovorimo na pitanja:

- šta je žena postigla svojim učešćem u društvenim zbivanjima u periodu iza nas;
- svojim učešćem u ratu i
- gdje je žena danas.

Taj put je nesumnjivo obilježen značajnim ostvarenjima u novom položaju žene – ali ne bez zastanka i novih upitnika pri tome. Poseban značaj ovog skupa, između ostalog, vidim i u tome što se poklonila pažnja pitanjima o statusu žene u periodu od 1919. godine. Nažalost, rjeđe smo govorili o tome, kao da smo možda zanemarili važne pomake i postignuća u statusu žene u društvu u tom vremenu. U današnjim uslovima kada smo suočeni sa mnogim socijalnim i ekonomskim teškoćama, a posebno glasnogovornicima nacionalizma i fašizma, valja se vratiti argumentovanoj besjedi i borbi za slobodu uopšte, svjesni da je sloboda integralna i da nje nema ako postoji nesloboda, bilo koja – nacionalna, vjerska, rodno/ spolna, politička, ekonomska itd. Naša stvarnost to potvrđuje. Bosna i Hercegovina je predstavljala i predstavlja složeni društveni, kulturni i

ekonomski kontekst – znači kako u prošlosti tako i danas. Možda se može postaviti pitanje – Da li je moguće govoriti o nekom jedinstvenom položaju žene u Bosni i Hercegovini?

Danas na početku ovog milenija osvrćemo se na proteklo stoljeće. Tome u prilog govore bar dva razloga:

- zato što smo neke od nas proživjele taj period, svjedoci smo i učesnici događaja koji su se odvijali – te su već generacije sve manje brojne.
- zato što su se na ovim prostorima u to vrijeme odvijali burni procesi. Prošli vijek je obilježen ratovima, smjenama različitih društvenih sistema, mijenjali su se oblici države sa svim posebnostima njenog unutrašnjeg uređenja, obilježen je borbom naših naroda za slobodu, nacionalnu i socijalnu emancipaciju. To je vrijeme kada su se naše žene počele aktivnije uključivati u društveno-politički život. Bilježe se prvi koraci u zapošljavanju i političkom angažmanu.[780] Ne može se zanemariti ni aktivnost ženskih kulturno-prosvjetnih i humanitarnih društava, najčešće sa nacionalnim predznakom, i njihov značaj u radu sa ženama.

Početak XX vijeka označen je izuzetnom borbom muslimanske inteligencije za školovanje ženske omladine (Safvet-beg Bašagić, dr. Hamdija Karamehmedović i drugi). Tako se, na primjer, na Dvadesetoj sjednici Zemaljskog sabora 1910. godine traži da više djevojačke državne škole mogu pohađati i Muslimanke. U tom smislu interesantna je objavljena polemika vođena 1911. godine između dr. Hamdije Karamehmedovića i Sofije Pletikosić, koja je pisala pod pseudonimom Safije-hanume, a odnosi se na školovanje i emancipaciju muslimanske ženske djece. Sofija Pletikosić (Safija-hanuma) tvrdi: *Pođu li vaša muslimanska djeca u škole, nastaće crni dani i po vas, i*

780 Žene se zapošljavaju najčešće u duhanskoj i tekstilnoj industriji (Fabrike duhana u Sarajevu i Mostaru, u Ćilimari u Sarajevu, Platnari itd.); aktivno učešće u organizovanim štajkovima, 1890; 1906, obilježavanju pojedinih datuma – 1. maj, a već 1913. godine žene BiH obilježavaju 8. mart – Međunarodni dan žena. Politička aktivnost žena se odvijala u okviru socijaldemokratije. Prema podacima koje navodi Nevenka Bajić u svom radu: Uloga žene u socijalističkom pokretu u Bosni i Hercegovini, str. 1-10; Danica Perić u radu: (1950), Borba žene za socijalizam u okviru radničkog pokreta Jugoslavije, Republička konferencija za društvenu aktivnost žena, Sarajevo, tom II, Beograd, Istorijski arhiv KPJ, str. 1-24.

po njih i po cio narod. Dr. Karamehmedović je veoma oštro reagovao na njene stavove i sa žaljenjem navodi da se takvi i slični stavovi objavljuju pod firmom *Muallima*, organa naših vjeroučitelja i organa muallimsko-imamskog udruženja.[781] Navedeni primjeri govore da se borba za emancipaciju žene vodila ne samo u širim okvirima bosanskohercegovačkog društva, nego i unutar samog bošnjačkog korpusa, pa i u samoj ženi. Sve su to napori na koje se treba podsjetiti, posebno stoga što se, nerijetko, prihvata stereotip o zaostalosti muslimanske žene, posebno u prošlosti, iako su one često završavale vjerske škole – mektebe, rušdije i sl. Podsjećanje na ove napore jeste pokušaj da ih izvučemo iz zaborava.

Ako bih pokušala da napravim neku grubu periodizaciju ženskog pokreta u nas, možda bi se uslovno moglo reći da:

- prvi period obuhvata vrijeme do završetka Prvog svjetskog rata. O tome smo već nešto rekli;
- drugi period bi obuhvatao vrijeme do Drugog svjetskog rata i vrijeme Narodnooslobodilačke borbe i Revolucije 1914–1945;
- treći period od 1945. godine do 90-ih godina prošlog stoljeća;
- četvrti period, možda najteži i najkrvaviji period naše istorije, od 90-ih godina prošlog stoljeća do danas.

Svaki od ovih perioda ima značaj i svoje specifičnosti. Nadam se da nisam napravila više materijalne greške i da ćete u tom pogledu imati razumijevanje. Imala sam u vidu Bosnu i Hercegovinu u njenim historijskim granicama sa svim specifičnostima njenog postojanja. U svakom ovom periodu žene su pravile korak naprijed – nekada sporije, nekada brže. Ratovi su bili česti i nisu zaobilazili žene. Rat od 1941. do 1945. godine obilježen je masovnim učešćem žena u oružanim jedinicama i na mnogim drugim zadacima. To je slučaj i

781 Brošura: Safije-hanume: Pisma u obranu muslimanskog ženskinja, izdanje uredništva Muallima, izdanje Islamske dioničke tiskare, Sarajevo, avgusta 1911. Dr. Hamdija Karamehmedović: Odgovor na pisma Safije-hanume, naklada Zemen, štamparija Bosanska pošta. Pisano u Berlinu, 25. avgusta 1911. Safija-hanuma – Sofija Pletikosić, (1911), Polemika o emnacipaciji žene – u obranu muslimanskog ženskinja, (ujedno odgovor doktoru Kamdiji Karamehmedoviću i drugima), Naklada spisateljske tiskare V. Tomčić i dr. Opatija

u ovom posljednjem ratu 1992–1995. godine. Žene su podnosile *nadljudski napor sa mnogo duše*. Najveći napredak u svom društvenom položaju bosanska žena je postigla u periodu od 1945. godine do 90-ih godina prošlog stoljeća. Prvih godina u ratom opustošenoj zemlji trebalo je prevladati opštu zaostalost u mnogim segmentima svakodnevnog života – na primjer u načinu ishrane, stanovanja, u borbi protiv raznih bolesti, pa i zaraznih oboljenja i sl. Demografski pokazatelji ukazuju na značajno postignuti napredak. On se ogleda u smanjenoj smrtnosti, posebno smrtnosti odojčadi i žena u fertilnoj dobi, produžetku ljudskog vijeka, promjenama u strukturama stanovništva, na primjer u obrazovanju. Prema popisu stanovništva 1991. nepismenost je ostala uglavnom obilježje starijih generacija žena. Ipak, što je veći stepen obrazovanja razlike među spolovima unutar obrazovanja su uočljivije u korist muškarca.[782] Posebno treba ukazati na porast zaposlenosti ženskog stanovništva.[783] Sve ovo govori da nisu izostali pozitivni rezultati u rješavanju svakodnevnih životnih problema. Normativno je napravljen iskorak. Uklonjene su mnoge zakonske prepreke koje su dovodile do diskriminacije žena u društvu. To je učinjeno već odlukom ZAVNOBIH-a na zasjedanju u Mrkonjić Gradu 1943. godine, kao i docnije donijetim zakonskim odlukama. Žene iz Bosne i Hercegovine su aktivne učesnice na svjetskim konferencijama (Helsinki, Meksiko, Najrobi, Pekinkg), kao i inače na mnogim međunarodnim skupovima. Socijalna evolucija je povukla mnoge transformacije u društvu, u porodici i u samoj ženi. Najpouzdaniji pokazatelj društvene afirmacije i ravnopravnosti žene

782 Npr. broj umrlih na 1000 stanovnika u period 1950–54. godine iznosio je 13,9, a u period 1980–84. godine 6,6. Broj umrle dojenčadi (djece starosne dobi do 1. godine) na 1000 živorođenih u označenim periodima iznosio je 135,5, da bi opao na 27,6 ili u 1984. godini umrlo je 22 djece na 1000 rođenih, Statistički godišnjak BH 1980, str. 63; Statistički godišnjak 1985. str. 64.

Ljudski vijek je znatno podužen, što predstavlja izvanredan napredak. Očekivano trajanje života mušarca rođenog 1948. g. iznosio je 48,6 godina, a rođenog 1980. g. 67,7 godina. Isti podaci za žene kreću se od 43,4 do 72,6 godina. Znači da se ljudski vijek produžio za 27, odnosno 28 godina. Porast trajanja života nosi odlike savremenog demografskog sistema u kome je život žena duži od života muškaraca – Saopštenje SZS br. 387, (1982), Beograd,

783 Tako npr: 1990. godini učešće žena u ukupnom broju radnika iznosi 36,9% – u privredi 32,7%, u vanprivredi 60,3%. U nekim granama to je učešće bilo natpolovično, ili čak tri četvrtine – u trgovini 51,9%, u obrazovanju 53,1%, u zdravstvu 74,0%, u pravosuđu 66,9% – Statistički godišnjak 1991, str. 64. i 65.

u društvu su njeno obrazovanje i zaposlenost, njeno učešće u sferi rada i odlučivanja. Bez šire društvene intervencije išli bismo sigurno daljem prdubljivanju razlika između muškaraca i žena.

Period o kome smo nešto više govorili je period koji je meni, kao sudioniku mnogih događaja, najpoznatiji, a najbliži današnjem vremenu. Osvrćemo se na to vrijeme ne samo zbog toga da bismo sagledali što ga je obilježilo, već i da bismo mogli ocijeniti što bi bilo dobro da se danas čini, polazeći iz iskustva. Vrijeme koje je neposredno prošlo, ili koje još traje, ima bez sumnje svoje specifičnosti. Ratne godine su zapamćene po brutalnosti koje su se događale na ovim prostorima. Žene su ih doživljavale kao nikada radnije u tom omjeru i na takav način – silovanja, ubijanja najmilijih, protjerivanja iz vlastitog doma i zavičaja. O tim događajima ispričane su mnoge priče – istinite i teške.

U toku rata, a i poslije, osnovana su mnoga društva sa nacionalnim ili vjerskim predznakom, mnoge nestranačke i nevladine organizacije i državne institucije, čiji su programi rada obuhvatali pitanja o ženi i njenom statusu u društvu i u porodici. Možda se može pretpostaviti da prevelika organizovanost ne doprinosi efikasnijem rješavanju prisutnih problema, da zaključci mnogih skupova ne dopiru do onih na koje se odnose ili do onih koji bi ih morali čuti i raditi na njihovoj realizaciji. Ipak sam uvjerena da svi ti napori nisu bili bezuspješni.

Napominjem da se moja saznanja temelje uglavnom na onome što je objavljeno u sredstvima informisanja. Možda izostaje aktivnost, pa i rezultati koji bi se mogli očekivati, u rješavanju konkretnih pitanja svakodnevnog života. Veoma su izraženi egzistencijalni problemi kojima je obuhvaćeno stanovništvo, znači i žene, posebno u manje razvijenim sredinama, među izbjeglim i povratničkim stanovništvom, nekim socijalnim grupama (npr. Romima, nezaposlenim stanovništvom, djeci bez roditelja itd.)

Empirijska istraživanja, kako u prethodnim periodima tako i danas, potvrđuju da postoji nesklad između proklamovanih stavova i stvarnog stanja u društvu. U isto vrijeme to govori o svijesti koja se teško mijenja,

kako u društvu tako i u samoj ženi.[784]

Čitav društveni razvoj poučio je svojom istorijskom logikom njegove nosioce da se društveni odnosi ne mijenjaju apelima na centre političke moći i da samo preuzimanje uloge subjekta u društvenim procesima dovodi do faktičke izmjene njihove situacije. Nove generacije nose i novu snagu i nove odgovore u datom vremenu. Uvjerena sam da će u tome istrajati.

Dr. Zlata Grebo
Sarajevo, 25. novembra 2005.

784 Govoreći o Ženi u ratu Carol Mann upozorava: „...žene su žrtve mira kao i rata. One su odmah zaboravljene u postratnom periodu i za njihova iskustva se ne želi čuti (…) posebno je značajno da se piše o različitim oblicima ženske viktimizacije, kao i o strategijama preživljavanja i otpora", Revija slobodne misli, br. 39, (januar-mart 2003), str.4.

Crtica o Rozi[785]

Moderni feminizam je jedva nešto stariji od dva veka. Sam termin je još mlađi, tako da u nevolji definisanja, istoričarke za starije periode često upotrebljavaju termin 'feminizmi pre feminizma'. Već tu je jasno da feminizam ima jaku potrebu za preciznošću i samoograničavanjem, koje svedoče o dugoj borbi za ulazak u prihvaćeno područje političkog rečnika, naučne terminologije, i istorije ideja. U situaciji stalnog ispitivanja i samoispitivanja iznutra, i stalnog poricanja i prećutkivanja spolja, možda bi zaista bilo jednostavnije nazvati feminizmom sve političke pokrete, krugove i situacije u kojima se proizvodila ideja jednakosti polova, promocija ženskih kvaliteta, i slavljenje ženskog doprinosa razvoju ljudskoga roda. (…)

Grotesknost antifeminizma XX veka bledi jedino pred užasom represalija nad ženama. Umesto uopštavanja, možda vredi podsetiti se nekih primera. Roza Luksemburg, ikona levice, u dobroj meri cenzurisana u sovjetizovanoj istoriji radničkog pokreta, oličavala je na početku XX veka sve političke ciljeve i sve strategije feminizma: široko idejno polje, vrhunska intelektualnost, osetljivost na socijalnu nepravdu, lično življenje političkih ideala, nedvosmisleno feminističko ponašanje i razmišljanje, pacifizam, revolucionarnost, otpor protiv ideoloških ograničenja. Provela je dosta godina po zatvorima, prvo zbog učešća u ruskoj revoluciji 1905, onda zbog protivljenja I svetskom ratu, u Nemačkoj. Ostavila je za sobom uzbudljivo polemičko, teorijsko i književno delo. Posle neuspelog pokušaja revolucije u Berlinu, vojnici su nju i kolegu Karla Libknehta ubili i bacili u kanal. Mnogima u 'međunarodnoj levici' ovakav je rasplet odgovarao koliko i nemačkim militaristima. Zato, umesto patetičnosti, istaknimo kvalitet doslednosti. Nije bez značaja i to da su kult Roze Luksemburg u XX veku negovali ponajviše na 'neregularnoj' levici, među anarhistima, kritičarima staljinizma, utopistima, ekolozima, i ... feministkinjama. (…)

Završimo, dakle, sa potrebama: Roza se radi sticanja državljanstva

785 Slapšak, S. (2001), Ženske ikone XX veka, Beograd, Biblioteka XX vek, FEMINISTKINJA

udala za nemačkog radnika. **Feministkinja danas, sem savezništva sa svima koji žele da svoju polnost sami određuju, ima preku potrebu za još uvek retkim pripadnikom vrste koja je zabeležena u prošlosti, i željena u budućnosti: feministom.**

Crtica o usisivaču[786]

Usisivač je mašina koja se u XX veku razvila kao jedno od mnogih ʾpomagalaʾ koja su ženi štedela vreme za druge poslove. Manipulacija je više nego providna: okružena gomilom kućnih aparata koji joj navodno daju više vremena za bavljenje sobom, moderna žena ne samo da troši skoro isto toliko vremena kao i ranije na rad u kući, uračunavajući i učenje da se aparatima rukuje, nego još treba da se bavi napretkom tehnologije i razvojem tržišta (popravke, zamena zastarelih aparata, nadmetanje sa susedima), uz paralelno postizanje besprekornog izgleda, karijere i brige o porodici. (...)

Usisivač među paklenim mašinama ženske podjarmljenosti ima posebno mesto. On je najbliži opasnom kontaktu sa prljavim. Sfera ”prljavog” u većini kultura koje poznajemo, pripada ženama, koje su takođe u većini kultura manje ”čiste” od muškaraca. Dvosmisleni oblik tradicionalnog usisivača, koji podseća na skrivene funkcije ženskoga tela, povlači kulturni kompleks muških strahova od ženske seksualnosti. Na drugome nivou stereotipskih slika iz kulture, usisivač spada u tajanstvene instrumente posebne ženske kompetentnosti, kao što je ranije bila ʾveštičjaʾ metla. Biće između dva sveta, prljavog i čistog, sposobno da se snalazi u oba, žena sa usisivačem ili metlom, čistačica, tako u javnome prostoru ima poseban status. Ona raspolaže posebnim znanjima, i premda je lišena ženstvenosti, ona ima druge sposobnosti. Nije li omiljeni komički lik jugoslovenske socijalističke kulture bila Nela Eržišnik, o metlu oslonjena proročica koja svojim jednostavnim jezikom, inače teško razumljivim lokalnim dijalektom, uspeva da izgovori istine kojih se drugi boje – čak i samome vladaru, Titu? U izuzetno uspešnom slovenačkom filmu U leru, čistačica – Bosanka jedina junaku uspeva da jasno predoči njegovu životnu situaciju, u

786 Slapšak, S. n.d., ŽENA SA USISIVAČEM

svome dijalektu i uz svoje uobičajene magijske dodatke – kafu i cigaretu. Obe imaju i svoju sobicu, tajanstveni prostor u kojem govore svoje 'istine', okružene sredstvima za čišćenje, u sibilinskoj pećini između soba i kabineta 'normalnih' pripadnika društva. Profesionalna čistačica pripada evropskoj književno-kulturnoj tradiciji slugu pametnijih od gospodara, ali kao ženski lik ima i svoju uznemirujuću polno-ritualnu tradiciju, koja se s druge strane povezuje sa vešticama: seksualna neprivlačnost, najčešće starost, kompenzirana je znanjem, tehnikom, sećanjem. Nije slučajno što je takva mitska pomagačica vrlo često određena kao 'strankinja', kao drugo po definiciji. Izdvojena, ona vidi bolje od savršeno uklopljenih. Njena glavna sposobnost, koja se graniči sa uspešnim proricanjem, jeste čitanje jednostavnih uslovnosti, 'prirodnih' istina koje ostali, opterećeni kulturom i socijalnom kodifikacijom, više nisu u stanju da vide.

Biobilješke o autoricama, autorima, saradnici i priređivačici

Aida Spahić je feministkinja i aktivistkinja rođena 1982. godine u Sarajevu. Završila je engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, a magistrirala na rodnim studijama u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Profesionalno se bavi konferencijskim i pismenim prevođenjem, a aktivno učestvuje u inicijativama koje promoviraju ravnopravost i ljudska prava. Koautorica je niza publikacija o ovim temama. Živi i radi u Sarajevu. E-mail: aida.spahic@gmail.com

Amila Ždralović je diplomirala na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, Odsjek za filozofiju i sociologiju. Magistrirala je na Fakultetu političkih nauka u Sarajevu i stekla zvanje magistrice socioloških nauka. Zaposlena je na Pravnom fakultetu u Sarajevu. Između ostalog, objavila je sljedeće radove: *Ženski mirovni aktivizam i njegov utjecaj na mir i sigurnost* (u koautorstvu sa Mirelom Rožajac-Zulčić), *Oblikovanje roda u tranzicijskim procesima sa osvrtom na BiH* (u: Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LII/2009), *Simboličko nasilje i rodni odnosi* (u: Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LI/2008), *Društveni aspekti političkog sistema BiH* (u: *Država, politika i društvo u BiH*, 2011), *Čitanje Rawlsove teorije prvobitnog položaja iz perspektive rasprave o pravednosti I. M. Young* (u: Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LIII/2010). E-mail: zdralovicamila@gmail.com

Arijana Aganović je rođena 1984. godine u Sarajevu, diplomirala je komparativnu književnost i bibliotekarstvo na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Magistrirala je religijske studije u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. U periodu 2007–2012. radila je u oblasti pozorišta i književnosti. Od 2010. godine radi u Sarajevskom otvorenom centru na različitim projektima iz oblasti ljudskih prava i političke participacije. Jedna je od priređivačica zbornika *Politička participacija u BiH* Sarajevskog otvorenog centra. Prevela je knjigu *Born to be gay. Historija homoseksualnosti* na b/h/s jezik. Trenutno je direktorica Fondacije Boris Divković. Aktivno se bavi politikom i članica je Naše stranke. E-mail: arijana.aganovic@gmail.com

Bojana Đokanović je rođena 1981, živi i radi u Sarajevu. Diplomirala je medije i komunikacije na Univerzitetu na Malti, a magistrirala rodne studije u Centru za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Bavi se ljudskim pravima, fotografijom, rodnim odnosima na Balkanu, feminizmom i maskulinitetima, kao i rodom i advertisingom. E-

mail: bojana.djokanovic@gmail.com

Elmaja Bavčić je rođena 1983. godine u Sarajevu, gdje je završila studij komparativne književnosti i bibliotekarstva na Filozofskom fakultetu. Magistrirala je na Odsjeku za rodne studije Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Bavi se pitanjima obrazovanja, feminističkom teorijom i političkim aktivizmom. Živi i radi u Sarajevu. E-mail: elmajab@gmail.com

Emina Žuna piše novinske i prozne tekstove. Objavljivala je u književnim i časopisima za kulturu (*Sarajevske sveske, Zarez, Odjek, Tema, Bosna franciscana, Avlija, Behar* i dr.), u online časopisima (*Afirmator, Etna*) i internet portalima u regiji (*e-novine, Radio Sarajevo, Media centar, voxfeminae, H-alter*), radiju (BH radio 1, Radio Federacije) i u dnevnim novinama (*Oslobođenje*). Kratke priče su joj objavljivane i u zajedničkim zbornicima (*Da sam Šejn, Tragovim bosanskog kraljevstva*). Diplomirala je na Odsjeku za komparativnu književnost i bibliotekarstvo, te na Odsjeku za psihologiju u Sarajevu 2006, a magistrirala je evropsku kulturu i književnost na Univerzitetima u Bolonji i Strazburu 2011. Dobitnica je priznanja za akademski uspjeh (Karim Zaimović 2004, dvogodišnja stipendija Evropske komisije 2009–2011), kao i nagrada i priznanja za kratke priče. Prevodi sa francuskog, engleskog i talijanskog jezika. E-mail: ezunam@gmail.com

Fabio Giomi je doktor nauka, bavi se društvenom i kulturalnom historijom jugoistočne Evrope sredinom XIX i XX vijeka, sa posebnim osvrtom na jugoslavenski prostor. U junu 2011. godine završio je zajednički doktorski program iz historije *École des Hautes Études en Sciences Sociales* (EHESS – Francuska) i Univerziteta u Bolonji (Italija). Od oktobra 2014. godine član je *Centre d'études turques, ottomanes, balkaniques et centrasiatiques* (CETOBaC) u Parizu, gdje je koordinirao ciklus seminara iz historije jugoistočne Evrope. Trenutno sprema rad o muslimankama i dobrovoljnim udruženjima u BiH nakon osmanske vladavine (1878–1914) koji će objaviti Central European University Press u jesen 2015. godine. E-mail: fabio.giomi@gmail.com

Ivana Dračo je rođena 1982. godine u Sarajevu. Završila je studij psihologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, a zatim magistrirala na rodnim studijama Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Objavljivala je stručne i naučne radove iz područja feminističke, queer i rodne teorije. Bavila se analizom medijskog izvještavanja o marginalizovanim grupama te koncipiranjem i vođenjem radionica i treninga iz oblasti rodne ravnopravnosti i osnaživanja LGBT osoba. Učestvovala je u realizaciji naučno-istraživačkih studija. Područja interesovanja: cyber kultura, vizualna kultura, queer teorija, teorije tijela,

marginalizovane grupe, socijalna psihologija. E-mail: ivanadraco@gmail.com

Zlatan Delić je rođen 1987. godine u Tuzli, gdje je završio studij književnosti (svjetska i južnoslavenska) i b/h/s jezika na Filozofskom fakultetu. Magistrirao je na Odsjeku za rodne studije Centra za interdisciplinarne postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Autor je knjige *Turbo-folk zvijezda (konstruiranje ženskog subjekta u pjesmama/tekstovima Lepe Brene, Svetlane Cece Ražnatović, Severine Vučković i Jelene Karleuše).* Član je redakcije časopisa za feminističke i rodne teorije, kritiku i društvena pitanja *Patchwork* i godišnjaka Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti BiH, *Baština*. Bavi se pitanjima subjektiviteta, književnom i feminističkom teorijom, rodnim i kulturalnim studijama. Živi i radi u Sarajevu. E-mail: delic.zlatan@gmail.com

Zlatiborka Popov Momčinović (Vršac, 1975) je doktorica nauka i docentica na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu, na naučnoj oblasti Politička teorija. Studij sociologije završila je u Novom Sadu, a doktorirala je na Fakultetu političkih nauka u Beogradu sa temom *Ženski pokret u post-dejtonskoj BiH: dometi, inicijative, kontroverze,* juna 2013. Uključena je u više segmenata oblasti naučnog i uopće edukativnog rada s fokusom na gender, civilno društvo, religiju i politiku i procese izgradnje pomirenja. Sarađuje sa velikim brojem nevladinih organizacija u BiH u navedenim poljima, pokušavajući da uskladi naučni i aktivistički angažman. Članica je Žalbene komisije Vijeća za štampu i on-line medije BiH i uključena u stvaranje alternativnih akademskih prostora (Otvoreni univerzitet). Objavila je oko 60 naučnih radova, a nedavno je objavila knjigu *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture.* E-mail: pozlata75@gmail.com

Maja Kaljanac, magistrirala je bibliotekarstvo 2010. godine na Odjelu za knjižničarstvo Sveučilišta u Zadru. Deset godina radila je u Centru za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu kao bibliotekarka i informacijska stručnjakinja, te istraživačica u nekoliko projekata. E-mail: majakaljanac@yahoo.com

Jasmina Čušević (1976). Diplomirala je književnost u Beogradu, magistrirala rodne studije u Sarajevu. Urednica, autorica ili koautorica u brojnim publikacijama. Držala obuke, radionice i predavanja vezana za feminističku lingvistiku, kulturu i ljudska prava žena i LGBT osoba. Živi i radi u Sarajevu. E-mail: jasminacausevic@gmail.com

LITERATURA

O zaboravljenim vladaricama

Buljina, H. (1984), *Jajce i džamija sultanije Esme*, u Glasnik Vrhovnog starješinstva Islamske zajednice u SFRJ (br. 5, str. 579-589), Beograd

Esma sultan, (23. mart 2014) http://goo.gl/Jvj5yQ (14. maj 2014)

Jelena Branković (Mara), (14. oktobar 2013) http://goo.gl/BeFQj0 (14. maj 2014)

Kajan, I. (2004), *Katarina, kraljica bosanska,* Tuzla, Bosanska riječ

Legenda o Esmihuani, (27. februar 2014) http://goo.gl/Fv9Fbf (14. maj 2014)

Lovrenović, I. (2002), *Bosanski Hrvati: esej o agoniji jedne evropsko-orijentalne mikrokulture*, Zagreb, Durieux

Mulaosmanović, A. (2004), *Kraljica Katarina – mit u nastajanju. Historijski mitovi u zemljama nasljednicama Jugoslavije http://goo.gl/FFfM7I* (15. maj 2014)

Tošić, Đ. (1998), *Ponašanje bosanske kraljice Mare (Jelene) u izbjeglištvu*, Zbornik radova X kongresa Saveza istoričara Jugoslavije, Beograd

Tošić, Đ. (2002), *Posljednja bosanska kraljica Mara (Jelena),* Zbornik za istoriju BiH, Beograd

UVOD

Bal, M. (2002), Čitanje *pogleda: Konstrukcija roda u 'Rembrandta',* u Uvod u feminističke teorije slike (prir. Anđelković, B.), Beograd, Centar za savremenu umetnost

Begić, A. (1978) *Prilike*, u Umjetnost BiH 1894–1923. (Hozić, Arfan) Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

Begić, A. (1978) *Slikarstvo*, u Umjetnost BiH 1894–1923. (Hozić, Arfan) Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

Beljkašić-Hadžidedić, Lj. (1997), *Učešće muslimanskih žena u tradicionalnim privrednim djelatnostima u Sarajevu krajem XIX i početkom XX vijeka*, u Sve bih zemlje za Saraj'vo dala. Žene pišu i čitaju grad (ur. Tomašević, D.), Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo

Božinović, N. (2006), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku,* Beograd, Devedesetčetvrta i Žene u crnom

Giljferding, A. (1972), *Putovanje po Bosni, Hercegovini i staroj Srbiji,* Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša

Grupa autora (1978), *Umjetnost BiH 1894–1923,* Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

Gume-Peterson, T, Metjus, P. (2002), *Feministička kritika istorije umetnosti*, u Uvod u feminističke teorije slike (prir. Anđelković, B.), Beograd, Centar za savremenu umetnost

Hadžibegović, I; Kamberović, H. (1997), *Organizacije civilnog društva u BiH- porijeklo i kontekst,* Revija slobodne misli, (br. 9-10), Sarajevo, Asocijacija nezavisnih intelektualaca KRUG 99

Hadžiosmanović, L., (1980), *Biblioteke u BiH za vrijeme austrougarske vladavine,* Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša

Hawkesworth, C. (2000), *Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia,* Budimpešta i New York, Central European University

Krzović, I. (1978), *Crtež i grafika*, u Umjetnost BiH 1894–1923. (Hozić, Arfan) Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

Lazić, T. (2012), *Žene u istoriji Semberije (dopunjeno izdanje),* Bijeljina, Organizacija žena Lara

Milaković, J. (1895), *Majka u našoj narodnoj pjesmi,* Nada (god. I, br.2, str. 33-34), Sarajevo

Milaković, J. (1895), *Majka u našoj narodnoj pjesmi. Gragja za narodnu pedagogiju*, Nada (god. I, br. 2, str. 7-8), Sarajevo

Nakić, G. (2010), *Školstvo i pedagoško naslijeđe iz razdoblja turske vladavine livanjskim krajem,* Suvremena pitanja 10, Časopis za kulturu i prosvjetu, Mostar

Papić, M. (1972), *Školstvo u BiH za vrijeme austrougarske okupacije (1878-1918),* Sarajevo, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša

Pušić-Pletikosić, S., *Žena i stid njezin*, *Bosanska Vila* (god. 16, br. 1, str. 12-13), Sarajevo

Roger, N. (2010), *Bosanska čarolija*, u Sve bih zemlje za Saraj'vo dala (Tomašević, D.), Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo

Sejfija, I. (2008), *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH,* Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung

Školski glasnik, 1912.

Tomašević, D. (2002), *Sve bih zemlje za Saraj'vo daka, Žene pišu i čitaju grad,* Sarajevo, Fondacija za izdavaštvo

Vujković, S. (2009), *U građanskom ogledalu: identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1879–1941,* Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske

Zdero, J. (2006), *Belović-Bernadzikovska, Jelica (1870–1946),* u *A Biographical Dictionary of Women's Movement and Feminism* (Francisca de Haan), *Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century,* Budimpešta i New York: CEU Press (str. 51-53)

Zdero, J. (2006), *Kašiković, Stoja (1865),* u *A Biographical Dictionary of Women's Movement and Feminism* (Francisca de Haan), *Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century,* Budimpešta i New York: CEU Press (str. 241-243)

Zdero, J. (2006), *Skenderova, Staka (1831-1891),* u *A Biographical Dictionary of Women's Movement and Feminism* (Francisca de Haan), *Central, Eastern and South-Eastern Europe, 19th and 20th Century,* Budimpešta i New York: CEU Press (str. 514-516)

I DIO

Ademović, F. (1998), *Bosanskohercegovačka štampa (1918–1941),* Nezavisna unija profesionalnih novinara BiH, Sarajevo, Soros media centar

Bajić, N. (1962), *Pregled učešća žena u radničkom pokretu BiH do Obznane 1921. godine*, Glasnik arhiva i društva arhivista BiH, Godina II, Knjiga II, Sarajevo

Begić, A. (1978), *Umjetnost BiH 1894–1923,* Sarajevo, Umjetnička galerija BiH

Begić, A. (april-septembar, 2004), *Prve likovne umjetnice BiH*, Sarajevo, PEN centar

BiH, Bosanska knjiga
Božinović, N., *Nekoliko osnovnih podataka o Ženskom pokretu u Jugoslaviji između dva rata,* Autonomni ženski centar, http://goo.gl/xf7ygC (mart, 2014)
Čaušević, J. (2013), *Sufražetski pokret(i) u svijetu i BiH*, u Zbornik radova ženske političke akademije, , Banja Luka, Helsinški parlament građana Banja Luka
Doubt, K. (2014), *Elopment and Ego-Identity in the Narratives of Bosnian Women* u Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy (Adamović, Mirjana), Zagreb, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
Drakić, G. (2011), Prekid trudnoće prema Krivičnom zakoniku Kraljevine Jugoslavije i projektima koji su mu prethodili, u Zbornik radova Pravnog fakulteta, vol. 45, br. 3, Novi Sad
Erlich, V. (1966), *Family in Transition: A Study of 300 Yugoslav Villages*, Princeton, Princeton University Press
Freidenreich, H. (2009), *Yugoslavia. Jewish Women: A Comprehensive Historical Encyclopedia,* Jewish Women's Archive, http://goo.gl/bYBD1v (1. juni 2014)
Gajić, D., *Buran život Sofke Nikolić*, http://goo.gl/FWaJhR (april, 2014)
Grebović-Lendo, N., *Tragom ženskog aktivizma*... (13. decembar 2011) http://nahla.ba/tekstovi10.aspx?tid=213 (20. maj 2014)
Hawkesworth, C. (2000), *Voices in the Shadows, Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia,* Budimpešta, Central European University Press
Islamović, E. (2004), *Neki aspekti razvoja obrazovanja žena u BiH za vrijeme austrougarske okupacije,* Ljudska prava – Časopis za sve pravno-političke probleme (god. V, broj 2-4) Sarajevo
Jergović, M., *Bahrija Nuri Hadžić* (11. mart 2013) http://goo.gl/LzlDfj (mart, 2014)
Kecman, J. (1978), *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Beograd, Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju
Kovačević, D. (1972), *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje
Kujraković, N. (april, 2010), *Đulistan, prvi bošnjački ženski časopis*, u Diwan (god. XIII, br. 29-30, str. 150-155), JU Javna biblioteka Alija Isaković,
Malcolm, N. (2002), *Bosnia – A Short History*, London, Pan Books
Milišić, S. (1996), *Emancipacija muslimanske žene u BiH*, u Urbano biće BiH, Sarajevo, Međunarodni centar za mir, Institut za istoriju
Mustafić, M. (2010), *Žene u vremenu, Bratunac*, Bratunac, Forum žena Bratunac
Odabrani članci o muslimankama iz periodike (1900–2010); http://goo.gl/nhavr3
Pantelić, I. (2011), *Partizanke kao građanke*, Beograd, Institut za savremenu istoriju
Papo Bohoreta, L. (2005), *Sefardska žena u Bosni*, Sarajevo, Connnectum
Penava, S. (1981), *Izvori i literatura o problemima emancipacije muslimanske žene u BiH*, u Prilozi Instituta za istoriju (sv. 18, str. 273-284), Sarajevo
Popov-Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture,* Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE
Šarić, S. (2004), *Dvije zaboravljene gospođe*, u Most, časopis za obrazovanje, nauku i

kulturu, (god. XXIX, broj 173), Mostar, http://goo.gl/V8maLM
Seifija, I. (2008), *Povijesne predispozicije i aktuelni razvoj građanskih asocijacija u BiH,* Sarajevo, Friedrich-Ebert-Stiftung http://goo.gl/AvycKz
Šeta, Đ. (2011), *Zašto marama? Bosanskohercegovačke muslimanke o životu i radu pod maramom,* Sarajevo, Centar za napredne studije, Centar za interdisciplinarne postdiplomske studije
Stojaković, G., *Reproductive Work and Maternity in Yugoslavia in time of AFŽ*, http://goo.gl/3blRFF (juni, 2014)
Stojaković, G. (2011), *Rodna perspektiva novina Antifašističkog fronta žena (1945–1953)* – doktorska teza na Univerzitetu u Novom Sadu, Novi Sad, Acimsi – Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije: rodne studije
Tomić, M., *Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti* http://www.katolicki-tjednik.com/vijest.asp?n_UID=1231
Vince, Z. (1954/55), *Drugarica direktor, gospođa profesor ili drugarica, direktorica, gospođa profesorica,* Zagreb, Jezik (3/4)
Vujković, S. (2010), *U građanskom ogledalu: identiteti žena bosanskohercegovačke građanske kulture 1878–1941,* Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske
Zbigniew, D. (1970), *Teodora Krajewska*, tom XV, Polski Słownik Biograficzny
Žutić, F., *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju muslimanke* http://goo.gl/p5gwqL

Internet izvori:

Bošnjačka preporodna književnost (25. februar 2011) http://goo.gl/oCVBTT
Članak "Nagrada Anka Topić" http://goo.gl/FYqjn0 i članak "Dodijeljene nagrade Anka Topić" http://www.postaja.ba/index.php/vijesti/epe/648-
Heroina Vahida Maglajlić uzor palestinskim ženama http://goo.gl/02FBSJ
Muzej Sofke Nikolić http://muzej-sofke-nikolic.blogspot.com/ (april, 2014)
Razgovor sa Ivanom Lovrenovićem za Dane (18. april 2013), Knjige, pjesme, uspomene: http://ivanlovrenovic.com/2014/02/knjige-pjesme-uspomene/
Upoznajte žene iz prošlosti koje su zadužile Banja Luku (10. decembar 2013) http://goo.gl/A1hGKo

II DIO

(1972), *Borbeni put žena Jugoslavije*, Beograd, Leksikografski zavod Sveznanje
(1984) *Građa za povijest narodnooslodilačke borbe u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Knjiga II (januar–juni 1942), Zagreb
Heroji jugoslovenske Narodnooslobodilačke borbe (1941–1945)
(1982), Jedanaesta krajiška brigada, Bosanska Gradiška
(1957), *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije (1941–1945) – Od sloma stare Jugoslavije do drugog zadjedanja AVNOJ-a*, Knjiga I, Beograd, Vojni institut JNA
Partizanke Hrvatske u NOB-u, Savet antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske
(1976), *Sarajevo u revoluciji: Revolucionarni radnički pokret (1937–1941),* Knjiga I, Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo
(1977), *Sarajevo u revoluciji: Komunistička parija Jugoslavije u pripremama i organi-*

zaciji ustanka, Knjiga II, Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo

(1979), *Sarajevo u revoluciji: Uspjesi i prevazilaženje poteškoća u razvoju NOP-a (oktobra, 1941. – novembar, 1943.),* Knjiga III, Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo

(1981), *Sarajevo u revoluciji: U borbi do punog oslobođenja (novembar, 1943 – april, 1945*), Knjiga IV, Sarajevo, Historijski arhiv Sarajevo

(1951), *Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* tom IV/knjiga I, Beograd, Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije,

(1959), *Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* tom II/knjiga VII, Beograd, Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije

(1959), *Zbornik dokumenta i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslavenskih naroda,* tom I/knjiga II, Beograd, Vojni istorijski institut Jugoslovenske narodne armije.

Beoković, M. (1967), *Žene heroji*, Sarajevo, Svjetlost

Biser-Taso, N. (2008), Žene *BiH i narodnooslobodilačke borbe*, u Žena u ratu 1992–1995: zbornik radova sa okruglog stola Žena u ratu 1992–1995, (održanog 26. juna 2008. godine u Sarajevu), Sarajevo, Udruženje za zaštitu tekovina borbe za BiH, Kantonalni odbor

Bosto, S; Cipek, M; Milosavljević, O. (2008), *Kultura sjećanja:1941/ Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*, Zagreb, Dispunt

Brajović, P; Đonlagić, A; Đurković, B; Kovačević, V; Kućn, V; Ljubičić, N; Perović, B; Solter, F; Savković, S. (1965), *Neretva: Proleterske i udarne divizije u bici na Neretvi,* Beograd, Vojno-izdavački zavod

Colić, M. (1988), *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Beograd, Vojno-istorijski institut

Čepo, Z; Jelić, I. (1972), *Peta zemaljska konferencija KPJ*, u Zbornik radova, Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske / Školska knjiga

Čirić – Bogetić, Lj. (1972), *Odluke pete zemaljske konferencije KPJ o radu među ženama i njihova realizacija u periodu 1940 –1941*, u Peta zemaljska konferencija KPJ (Čepo; Z; Jelić; I.), Zagreb, Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske/Školska knjiga

Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a (30. novembar 1943) Jajce, http://goo.gl/1TN936 (25. maja 2014)

Direktivno pismo CK KPJ o zadacima AFŽ-a, (2. novembar 1942), http://www.znaci.net/00001/138_52.pdf (27. februara 2014)

Đurović, M. (1959), *Sutjeska: zbornik radova/ pišu učesnici*, Knjiga III, Beograd, Vojnoizdavački zavod JNA

Filipović, M. (2007), *BiH prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti BiH

Jambrešić Kirin, R; Senjković, R. (2005), *Puno puta bi vas bili izbacili kroz vrata, biste bila išla kroz kroz prozor nutra: preispitivanje povijesti žena u Drugom svjetskom ratu,* Narodna umjetnost, 42/2

Kamberović, H. (2006), *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata: kako se sjećati 1945. godine,* Sarajevo, Institut za istoriju

Karabegović, I; Kovačević, M; Krilić, A; Tepić, I; Nivelić, B; Džanič, A; Šunjić, M; Zlatar, B. (1994), *BiH: od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Štab Vrhovne komande Oružanih snaga RBiH

Katz, V. (2011), *O društvenom položaju žena u BiH 1942–1953,* Prilozi, 40, Sarajevo

Katz, V. (1996) *O utjecaju 1945. na urbano biće BiH (Crtice iz građanskog života,* u Urbano biće BiH, Sarajevo, Međunarodni centar za mir/Institut za istoriju

Kučan, V. (1996), *Borci Sutjeske*, Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva

Malcom, N., *Povijest BiH*

Milinović, D; Petakov, Z. (2010), *Partizanke: Žene u narodnooslobodilačkoj borbi,* Novi Sad, Cenzura

Milosavljević, D. (1975), *Žene Srbije u NOB*, Beograd, Nolit

Milosavljević, O. (2006), *Potisnuta istina: Kolaboracija u Srbiji 1941–1944,* Ogledi (br. 7), Beograd, Helsinški komitet za ljudska prava u Srbiji

Mitrašević, N., *Formiranje inicijatinih odbora AFŽ-a i njihov rad na Kozari u prvoj polovini 1943. godine,* http://www.znaci.net/00001/165_34.pdf

Pantelić, I. (2011), *Partizanke kao građanke: društvena emancijipacija đartizanki u Srbiji 194 –1953,* Beograd, Institut za savremenu istoriju, Evoluta

Peković, S., *Ženski časopisi u Srbiji na početu 20. veka,* http://www.openstarts.units.it/dspace/bitstream/10077/2423/1/05.pdf (1. april 2014)

Peraica, Ana (2007), *Žena na raskrižju ideologija*, Split, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika

Petrić, N. (1982), *Čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje*, Sarajevo, Svjetlost – OOUR Zavod za udžbenike i nastavna sredstva/ Banja Luka, NIGRO Glas – OOUR Izdavačka djelatnost

Popov Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture,* Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija Cure

Petrović, J; Arsenijević, D. (2011), *Jugoslavenski feminizmi*, Beograd, ProFemina (specijalni br. 2)

Rezolucija o osnivanju AVNOJ-a, 27. novembar 1942, Bihać, http://goo.gl/VMW88v (25. maj 2014)

Roksandić, V; Javorina-Cvijović, I. (2013), *Intelektualci i rat 1939–1947*, u Zbornik radova s Desničarskih susreta 2012, Zagreb, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Sklevicky, L. (januar, 1984), *Organizirana djelatnost žena Hrvatske za vrijeme narodooslobodilačke borbe 1941–1945, Historical Contributions*, Vol 3/No. 3.

Sklevicky, L. (1996), *Konji, žene, ratovi*, Zagreb, Ženska infoteka

Sklevicky, L. (20–22. decembar 1984), *AFŽ kao potencijalni čimbenik procesa kulturne mijene tijekom razdoblja NOB-e,* Ljubljana, Vloga in obmečje razlike v materijalističnoj teoriji/ II, Židovsko vprašanje

Sklevicky, L. (1986), *Modeli integracije emancipatorskog procesa, Antifašistička fronta žena Jugoslavije 1945-1953,* Problemi (god. XXIV, br. 9, str. 20–23), Ljubljana

Sklevicky, L. (1976), *Od borbe za prava do prave borbe,* Žena, (god. XXXIV, br. 3), Zagreb

Sklevicky, L. (1986), *Prvi kongres AFŽ-a Hrvatske*: *putovi integracije žena u novo društvo,* u Zbornik IHRPH, Zagreb, Oslobođenje Hrvatske 1945
Stojčić, M. (2009), *Proleteri svih žemalja – Ko vam pere čarape? Feministički pokret u Jugoslaviji 1978–1989*, u Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968. do danas, (Tomić, Đ; Atanacković, P.), Novi Sad, Cenzura
Stojić, D. (1987), *Prva ženska partizanska četa*, Karlovac, Historijski arhiv u Karlovcu
Ščapec, S. (2013), *Partizanke Hrvatske u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske
Vasiljević, L. (2012), *Rod i levic*a, Beograd, Ženski informacioni trening centar
Vujković, S. (2009), *U građanskom ogledalu: identiteti žena bosanskohercegovačke građanske culture 1878–1941,* Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske/ Beograd, Kulturni centar
Vukčević S. (1985), *Borbe i otpori u okupiranim gradovima Jugoslavije*, Beograd, Vojno-istorijski institut
Vuksanović, M. (1987), *Prva proleterska brigade*, Beograd, Narodna knjiga/ Institut za savremenu istoriju, Titograd, Pobjeda
Wiesinger, B. (2009), *Rat partizanki – Žene u oružanom otporu u Jugoslaviji*, u Historijska traganja (br. 4)

III DIO

Batović, A. (2010), *Od ekonomske reforme do Brijunskog plenuma – Američki i britanski izvještaji o Jugoslaviji (1964-1966)*, Historijski zbornik (god. LXIII, br. 2, str. 539–558)
Biagiarelli, R; Behlulović, M; Biava, M; Husejić, M. (2010), *Žene u vremenu Bratunac*, Bratunac, NVO Forum žena Bratunac
Božinović, N. (1996), *Žensko pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd, Devedesetčetvrta i Žene u crnom
Dević, A., *Redefining the Public-Private boundary: Nationalism and Women's Activism in Former Yugoslavia,* u The Anthropology of East Europe Review, vol.15/ no.2.
Dijanić, D; Merunka-Golubić M; Niemčić, I; Stanić, D., *Ženski biografski leksikon. Sjećanje žena na život u socijalizmu* (str. 302–336)
Dobrivojević, I. (2011), *Od ruralnog ka urbanom, Modernizacija RBiH u FNRJ 1945-1955,* u Identitet BiH kroz historiju, zbornik radova 2, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu
Dr. Silajdžić, A. (1971), *Borba žene za ravnopravnost jedan od uzroka razvoda braka,* u Godišnjak pravnog fakulteta u Sarajevu XIX, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu.
Dugandžić Živanović, D. (2011), *Fragmenti ženskih sjećanja 1978. i danas,* Beograd, ProFemina – časopis za žensku i književnost i kulturu (specijalni br. 2)
Gavrić, S; Stojić, H. (2011), *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga,* Sarajevo, Buybook
Kožul, Franjo (1973), *Samoupravni i radni status žene u Jugoslaviji (rezultati istraživanja),* Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka
Miškovska-Kajevska, A. (2006), *Communistis, Feminists and Nationalists: A journey into*

the Former Yugoslavia (1941-1991). Masters' Thesis. University of Amsterdam, Faculty of Social and Behavioural Sciences, Amsterdam

Pantelić, I. (2011), *Partizanke kao građanke*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, Evolut

Papić, Ž. (1994), *Nationalism, patriarchy and war in ex-Yugoslavia.* Women's History Review (str. 115-117)

Papić, Ž. (2002), *Europe after 1989: Ethnic wars, the Fascistization of Civil Society and Body Politics in Serbia,* u *Thinking Differently:* A Reader in European Women's Studies (Griffin, G; Braidotti, R.), London i New York, Zed Books, (str. 127-144)

Popov-Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture, Sarajevo,* Sarajevski Otvoreni Centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija CURE

Ramet, P. Sabrina (1999), *In Tito's Time,* u Gender Politics in the Western Balkans, University Park, (P. Ramet, Sabrina), Pennsylvania: the Pennsylvania State University Press, (str. 89-100)

Sakić, Ljiljana (2010), *Kako sam čuvala Brigitte Monhaupt*. Sarajevo

Sklevicky, Lydia (2000), *Žene Hrvatske u NOB,* u Hawkesworth.C. Voices in the Shadows Women and Verbal Art in Serbia and Bosnia, Central European University

Slobodna Bosna, (17. septembar 2009, str. 58-62)

Spahić-Šiljak, Z. (2012), *Propitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta; Postsocijalistički konteksti u BiH i na Kosovu,* Sarajevo

Stojaković, Gordana (2012), *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog frona žena (1945–1953),* Novi Sad, Zavod za ravnopravnost polova

Stojaković, G. (2011), *Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena (1945-1953)* – doktorska teza, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne postdiplomkse studije: rodne studije, Novi Sad, Univerzitet u Novom Sadu

Tomašević, D. (2010), *Sve bih zemlje za Sarajv'o dala*, Sarajevo, Dobra knjiga

Tomić, Đ; Atanacković, P. (2009), *Društvo u pokretu: Novi društveni pokreti u Jugoslaviji od 1968 do danas,* Novi Sad, Cenzura

Traljić, N. (1965), *Ravnopravnost žene u odnosu na razvod braka,* u Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, XIII, Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu

Vojvodić, N. (maj, 2012), *Gender Analysis in Ethnic Conflict:Causes and Consequences in the case of Yugoslavia,* School of Slavonic and Eastern European Studies, London, University College London

Vujković, S. (2009), *U građanskom ogledalu: identiteti žena BiH građanske kulture1878–1941*, Banja Luka, Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske

Internet izvori:

Arhiv Jugoslavije (31. januar 1946), Constitution of the Federative People's Republic of Yugoslavia, http://goo.gl/L8sN2Q (31. mart 2014)

Marčetić, I., *Ekonomija njege i brige izgradila je zemlju*, Intervju sa Gordanom Stojaković, http://goo.gl/THUzwa (24. maj 2014)

Stojaković, G., *Antifašistički front žena Vojvodine 1942-1953. Iskustvo masovnog organizovanja žena,* Beograd, Rekonstrukcija ženski fond http://goo.gl/WcKtNO (30. juni 2014)

Vujić, J., *Sve po spisku: o Golom Otoku* (ekskluzivni spiskovi žrtava), http://goo.

gl/0zlJGU (31. maj 2014)
Žilnik, Ž. (2009), *Yugoslavia: Down with the Red Bourgeoisie,* u 1968: Memories and Legacies of a Global Revolt (Gassert, Philipp; Klimke, Martin) http://goo.gl/gkfnmG (29. juni 2014)
Azulaj, K. (2001), *Invervju sa Rahelom Perišić,* http://goo.gl/ZOsrFI (28. juni 2014)
Izložba slika Nade Pivac *Memento*, u galeriji Kristijan Kreković http://goo.gl/ddrO7h (28. juni 2014)
Primarske Novice, http://goo.gl/yxPpJ8 (28. juni 2014)
http://www.zenskestudije.org.rs/01_o_nama/biografije.html (24. juni 2014)
http://goo.gl/HcTgVA (24. juni 2014)
http://bs.wikipedia.org/wiki/Nafija_Sarajli%C4%87> (29. juni 2014)
http://bs.wikipedia.org/wiki/Memnuna_Vila_Bogdani%C4%87 (26. juni 2014)
http://bs.wikipedia.org/wiki/Ljiljana_Molnar-Talaji%C4%87> (26. juni 2014)
http://bs.wikipedia.org/wiki/Jasmina_Musabegovi%C4%87
http://goo.gl/3kF3md (29. juni 2014)
http://hr.wikipedia.org/wiki/Bisera_Alikadi%C4%87 (28. juni 2014)
http://www.sveske.ba/bs/autori/b/bisera-alikadic. (28. juni 2014)
http://www.safetaobhodjas.de/index.html (29. juni 2014)
http://www.penbih.ba/kojeko/djikicv.html. (29. juni 2014)
http://radiotrebinje.com/pjesnikinja-dara-sekulic-zena-zmaj/ (29. juni 2014)
http://goo.gl/hTGGzq (29. juni 2014)
http://goo.gl/DiTeI0 (28. juni 2014)
http://bs.wikipedia.org/wiki/Marija_Kon (1. juni 2014)
http://goo.gl/po69yJ (24. juni 2014)
http://sh.wikipedia.org/wiki/Lepa_Radi%C4%87 (1. juni 2014)
http://goo.gl/haCLOU (12. juni 2014)
http://sh.wikipedia.org/wiki/Olga_Humo (24. juni 2014)
http://goo.gl/eB3QDG (24. juni 2014)

IV DIO

(2013), Okrugli sto, Uloga žene u odbrani BiH, Zbornik radova: Okrugli sto *Uloga žene u odbrani BiH*, (Sarajevo, 21. maja 2013), Sarajevo, Udruženje za zaštitu istorijskih vrijednosti BiH Haber
Bakšić-Muftić, J. (2006), *Ženska prava u sistemu ljudskih prava*, Sarajevo, Pravni fakultet Univerziteta u Sarajevu
Berman, D. (2004), *Heroji Treće gimnazije: ratna škola u Sarajevu 1992–1995*, Sarajevo, Institut za istoriju,
Bosanske heroine: Žene koje su branile BiH, http://radiosarajevo.ba/novost/87876 (28. februar 2014)
Dautbegović-Bošnjaković, S. (2013), *Zaboravljena dimenzija rata u BiH – vojnikinje*, u Kojeg je roda sigurnost, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar,.
Dračo, I. (2013), *Sigurnost za koga? Feminističko redefiniranje koncepta sigurnosti*, u Kojeg je roda sigurnost, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar
Drezgić, R; Žarkov, D. (2005), *Feminističke nevolje sa Balkanom*, u: Sociologija Vol. XLVII/ No. 4.

Đugum-Hukić, A., *Malo ko Akademiju nauka BiH doživljava kao svoju*, http://goo.gl/aysJ2H (12. juni 2014)

Fransioli-Garcia, E., *Godišnji izvještaj o stanju prava žena u BiH tokom 2013.*

Gavrić, S; Stojić, H. (2011), *Žene u Bosni i Hercegovini: Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga,* Sarajevo, Buybook

Hadžiahmić, L. (oktobar, 2010), *Women-combatants in defense of Sarajevo: agents or victims,* Master's Dissertation, University of Sarajevo, CIPS, Master's programme in gender studies, Sarajevo

Hadžiahmić, L. (januar–april 2011), *Women-combatants in defense of Sarajevo: Agents or Victims* u: WBSO, Gender identity in security vocations, No 19

Hunt, S., *Ovo nije bio naš rat: Bosanke obnavljaju mir*, Biblioteka Dani

Hauser, M., *Ne prestajati počinjati*, http://goo.gl/fEiMDM

Iveković, R., *Žene, nacionalizam i rat: Vodite ljubav a ne rat,* http://goo.gl/mQgau8

Kaldor, M. (1999), *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Lačević, F. (2008), *Uloga žene u odbrani Sarajeva: Duhovno-povijesne pretpostavke nezapamćenog otpora ženeopsadi i čudu snage u odbrani Sarajeva*, u Okrugli sto Opsada i odbrana Sarajeva 1992–1995, Referati Okruglog stola (održanog 23. novembra 2005), Sarajevo, Institu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta

Meintjes, S; Pillay, A; Turshen, M. (2001), *The Aftermath: Women in Post Conflict Transformation,* London, Zed Books

Mlinarević, G; Čaušević, J; Čaušević, J. (2012), *Procesuiranje ratnog seksualiziranog nasilja na Sudu BiH: šta se dogodilo sa interesom pravde? Analiza i preporuke u vezi sa rodno osjetljivim praćenjem suđenja za ratno seksualizirano nasilje u BiH u periodu 23. maj 2011–25. maj* 2012, Sarajevo, ACIPS

Mušinbegović, H. (2000), *Monografija Zlatni ljiljani, Odlikovani pripadnici Armije RBiH 1992–1995*, Zenica, Dom štampe

Monografija Osnovna škola Edhem Mulabdić 1890–2010, Sarajevo, 2010

Omanić, A; Serdarević, M; Ovćina, A; Omanić, H; Omanić, J. (2009), *Participation of Women in War in Bosnia and Herzegovina from 1992 to 1995 . Materia Socio Medica* 21.3,

Omanić A., u *Zdravstvo u okruženom/ opsjednutom Sarajevu. Dokumentacioni materijal istraživačkog projekta*, Medicinski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Ministarstvo zdravstva Kantona Sarajevo

Popov-Momčinović, Z. (2013), *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija* jedne kontrakulture, Sarajevo, Sarajevski otovreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u BiH, Fondacija Cure

Revidirani osnovni dokument koji predstavlja dio izvještaja države članice BiH (2010), Sarajevo, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice

Serdarević, M; Omanić, A. (2008), *Žene u opkoljenom Sarajevu* u: Okrugli sto Opsada i odbrana Sarajeva 1992-1995, Referati Okruglog stola (održanog 23. novembra 2005), Sarajevo, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta

Simić, O. (2010), *Rod, konflikt i pomirenje: Gde su muškarci? A šta je sa ženama?* Časopis za političku teoriju i istraživanja globalizacije, razvoja i rodnosti, http://postjugo.filg.uj.edu.pl/baza/texts_display.php?id=329
Slapsek, S. (2000), *Hunting, ruling, sacrificing: traditional male practicies in contemporary Balkan cultures*, u: I Breines, R. Connell and I Eide., Male roles, masculinities and violence, Paris A culture of peace perspective, UNESCO
Spahić-Šiljak, Z. (2013), *Sjaj ljudskosti: životne priče mirotvorki u BiH,* Sarajevo, TPO fondacija
Svirčić, J., *Feministički raskol devedesetih: takozvane nacionalistkinje i samoproglašene antinacionalistikinje*, http://goo.gl/yCclnI
Taljanović, A. (2010), *Žena u politici BiH*, Sarajevo
Tokača, Mirsad, *Spolna i nacionalna struktura žrtava i ljudski gubitci vojnih formacija (1991–1996)*, prema Bosanskoj knjizi mrtvih, IDC http://goo.gl/zTw8Og (10. juni 2014)
Zahirović, A. (2012), *Neko je rekao feminizam: kako je feminizam uticao na žene XXI veka*, Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Boll, Ured u BiH, Fondacija CURE
Zarkov, Dubravka (2000), Feminism and the disintegration of Yugolsavia: on the politics of gender and ethnicity
Žilić, D., *Rodni esencijalizmi, politizacija i mirovni aktivizam na prostoru bivše Jugoslavije*
Yuval-Davis, N. (2004), *Rod i nacija*, Zagreb, Ženska infoteka
Yuval-Davis, N. (2003) *Nacionalistički projekti i rodni odnosi*, Treća, Časopis Centra za ženske studije, (broj 1-2/vol. V/2003, str. 208)
Žene u BiH između valova: može li specifično kontekstualni feminizam pomoći, (str. 85)
Ženski glasovi u izvedbenim unjetnostima Zapadnong Balkana 1990–2010, (str. 90)

Internet izvori:

Sakic-Hatibovic, M; Saracevic, A., (1993), *Courage in Journalism Award,* http://goo.gl/2Q3h6L
Kurspahić, K; Knežević, G., *1992 Courage in Journalism Award*, Oslobodjenje, Bosnia and Herzegovina, http://goo.gl/yScQF5
http://goo.gl/XWd3yJ
http://www.famacollection.org/bhs/
Abadžić-Hodžić, A., *Osvrt na neke aspekte umjetničke produkcije u BiH 1990-ih*, http://goo.gl/sZWUzp

Članci:

Bakšić-Muftić, J. (ljeto-jesen-zima, 2003), *Zločin silovanja u BiH*, Odjek, http://www.odjek.ba/index.php?broj=03&id=21 (10. juni 2014)
Čengić, E. (april, 2008), *Metak u haljinici*, Dani (specijalno izdanje), Civitas
Haman, A. (9. maj 2014), *Kadira Mujanović, žena koja je živjela u Vijećnici*, Front slobode, http://goo.gl/bWRecn (10. juni 2014)
Mulić-Bušatlija, S. (april, 2008), *Vrbanja most, Trči, Nora, trči! O mostu, Suadi i Olgi,* Dani (specijalno izdanje, str.3), Civitas
Pašović, H. (april, 2008), *Za šta smo se borili*, Dani (specijalno izdanje), Civitas
Seksan, V. (april, 2008), *Trijumf volje*, Dani (specijalno izdanje), Civitas

Sumeja, magazin za ženu i porodicu (2009), No. 8-5 2002, No. 23-2007, No. 32. Tuzla, UGM

Obrazovanje

D.G. (1973), *Da li je nepismenost aktualnost BiH*, Prosvjetni list (br. 418, str. 4)

Kadrić, H. (1967), *Konzervativno shvatanje još prisutno*, Prosvjetni list (br. 308, str. 8)

Kadrić, M. (1965), *Gdje je izvor nepismenih u našoj Republici*, Prosvjetni list (br. 258 str. 5)

Kadrić, O. (1967), *Pedagoško predavanje nepismene žene*, Prosvjetni list (br. 308, str. 8)

Kovačević, D. (1961), *Školska sprema i stručno obrazovanje žena u Jugoslaviji*, Beograd, Izdavačko preduzeće Rad

Krunić, I. (1967), *Još o osipanju učenika u starijim razredima osnovne škole*, Prosvjetni list, (br. 306, str. 3)

N.N. (1959), *Daleko veća razlika je u višim razredima*, Prosvjetni list, (br. 130, str. 2)

Papić, M. (1981), *Školstvo u BiH (1941–1945),* Sarajevo: Svjetlost

Petrić, N. (1976), *Pokretanje odgovornih snaga*, Porodica i dijete, (br. 3, str. 10-11)

Svrdlin, Đ. (1984), *Porodica i dijete – Značajan časopis za porodično vaspitanje*, Učitelj, (br. 6, str. 123)

Šušnjara, S. (2013), *Razvoj specijalnog školstva u BiH: od 1958. do 1990. godine,* Zagreb-Sarajevo, Synopsis

Vukasović, A. (1981), *Pedagoški tretman humanizacije odnosa među spolovima*, Zagreb, Zavod za pedagogiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Film

Aitken, I. (2011), *The Concise Routledge Encyclopedia of the Documentary Film*, New York, Routledge

Bogojević, M. (2012), *The Beauty of Gender Sin*: Politics of Representation and Gender Masquerading in Yugoslav *Auteur* Film, Camera Lucid**a** (br. 8, str. 10-14)

Braidotti, R. (2011), *Mothers, Monsters and Machines, Nomadic Subjects: Embodiment and Sexual Difference in Contemporary Feminist Theory*, New York, Columbia University Press,

Mulvey, L. (2003), *Vizuelno zadovoljstvo i narativni film*, *Razlika* (br. 3-4, str. 1-11)

Slapšak, S. (2000), *Žensko telo u jugoslovenskom filmu: status žene, paradigma feminizma. Žene, slike, izmišljaji*, (prir. Arsić, B.), Beograd, Centar za ženske studije (str. 121-137)

Slapšak, S. (2002), *Idenitities Under Threat on the Eastern Borders. Thinking Differently: A Reader in European Women's Studies,* (prir. Griffin, G; Braidotti, R.), London i New York, Zed Books (str. 145-158)

Omeragić, M. (2013), *Da li je moguća de/balkanizacija rodova? Kaženjene progovaraju,* Sarajevske sveske (str. 41-42) http://goo.gl/6ApkrJ (28. maj 2014)

Ugrešić, D. (1994), *Jer mi smo dečki*, Kruh i ruže (br. 1 str. 30-35)

V DIO

Agencija za statistiku BiH (2013): Žene i muškarci u BiH

Agencija za statistiku BiH (2013), *Žene i muškarci u BiH,* Tematski Bilten 3, Sarajevo, http://goo.gl/h6zgfF

Babić-Avdispahić, J. (2004), I*zazovi Feminizma (The Challenges of Feminism),* Sarajevo, IF Bosnae

Bakšić Muftić, J. (2012), *Pravni fakultet u Sarajevu – Iskušenja u vremenu*, Godišnjak Pravnog fakulteta u Sarajevu, LV, Sarajevo

Bakšić-Muftić, J. (2004), *Zločin silovanja u BiH – lokalna i međunarodna dimenzija,* Izazovi feminizma (br. 26/04. str. 49-54)

Blažević, D. (2011), *Da li žensko pitanje još postoji* u Dolje ti rijeka, dolje ti je pruga, Sarajevo, Buybook

Borić, Besima (2012), *Socijalna pravda u BiH*, Poltička participacija u BIH, Sarajevo, Sarajevski Otvoreni Centar (str. 119-133)

Husanović, J. (2010), *Između traume, imaginacije i nade: Kritički ogledi o kulturnoj produkciji i emancipativnoj politici*, Beograd, Edicija REČ

Iveković, R. (2000), *(Ne)predstavljivost ženskog u simboličkoj ekonomiji: Žene, nacija i rat nakon 1989. godine*, u Žene, slike, izmišljaji (prir. Arsić, B.), Beograd, Centar za ženske studije (str. 9-30)

Jambrešić Kirin, R; Škokić, T. (2004), *Između roda i naroda: etnološke i folkorističke studije,* Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku: Centar za ženske studije

Spahić-Šiljak, Z; Spahić, A; Bavčić, E. (2012), *Baseline studija: Žene i mirotvorstvo u BiH,* Sarajevo, TPO fondacija Sarajevo

Jambrešić Kirin, R. (2004), *Heroine ili egzekutorice: partizanke u 1990-ima*, Između roda i naroda: etnološke i folkorističke studije, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku: Centar za ženske studije

Karapetrović, M. (2014), The View from Semi-periphery – About Feminism and Gender Education in Bosnia and Herzegovina, u Young Women in Post-Yugoslav Societies: Research, Practice and Policy, Zagreb i Sarajevo, Institute for Social Research in Zagreb, Human Rights Centre, University of Sarajevo (str. 43-67)

Ler-Sofronić, N. (2002), *Kraj tranzicijske paradigme – rodna perspektiva*, Women and Politics: Gender and Political Theory, Dubrovnik, Ženska infoteka (str. 24-25)

Lokar, Sonja (6. juni 2009), *Politika i rod u tranziciji* – predavanje posdiplomcima ženske studije Sarajevo (Powerpoint presentation)

Lara Bijeljina; HO Horizonti Tuzla (2013), *Mir sa ženskim licem – osnaživanje žena za suočavanje s prošlošću*, Kvinna till Kvinna,

Mlinarević, G; Kosović, L. (2011), *Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina, Women's and Gender Studies in Central, Easternand Southeastern Europe, Part II,* aspasia (Vol. 5, str. 128-203)

Mlinarević, G. (2008), *Seksualno nasilje nad ženama kao ratni zločin*, Dijalog, Časopis za filozofiju i društvenu teoriju (br. 3-4. str. 53-85)

Mlinarević, G; Kosović, L. *Women's Movements and Gender Studies in Bosnia and Herzegovina* (str 134)

Popov-Momčinović, Z. (2013)*, Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture,* Sarajevo, Sarajevski otvoreni centar, Centar za empirijska istraživanja religije u Bosni i Hercevogovini, Fonacija CURE

Potkonjak S. (2008), u *Između politike pokreta i politike znanja*: *Feminizam i ženski/rodni studiji u Hrvatskoj, BiH i Sloveniji,* Zagreb, Stud. ethnol. Croat. (vol. 20, str. 57-96)

Spahić-Šiljak, Z. (2013), *Sjaj ljudskosti – životne priče mirotvorki u BiH,* Sarajevo, TPO fondacija
Spahić-Šiljak, Z. *Popitivanje ženskih, feminističkih i muslimanskih identiteta* (str. 103)
Topić, T; Živanović, A; Zolja, A. *Mirovni aktivizam u BiH,* http://www.zenezenama.org/bos/info/Studija-mir.pdf str 49
Vujković, S; Pejić, B. (2012), *Microstories: konteksti savremene ženske umjetničke prakse nakon dvijehiljadite,* Banja Luka: Muzej savremene umjetnosti Republike Srpske
Zaharijević, Adrijana (2013), Being an Activist: Feminist citizenship through transformations of Yugoslav and post-Yugoslav citizenship regimes, Edinburgh, CITSEE Working Paper Series 2013/28
Ženski glasovi u izvedbenim umjetnositma Zapadnog Balkana 1990 – 2010, Podgorica, NOVA – Centar za feminističku kulturu

Internet izvori:

Braidotti, R. (17. novembar 2010), *The Subject in Feminism*, YSTOR (str. 155-172) http://www.jstor.org.
http://scca.ba/about-scca/ (1. juli 2014)
http://goo.gl/JH9tTr (6. juli 2014)
http://goo.gl/zjzQ0f (6. juli 2014)
http://www.bhfilm.ba/udruzenje.php?kat=1&clan=77 (6. juli 2014)
http://goo.gl/UE3YBJ (6. juli 2014)
http://goo.gl/dW8Iuw (6. juli 2014)
http://data.zenskaposla.ba/node/26 (30. juni 2014)
http://goo.gl/fns3ql (30. juni 2014)
http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/09706.pdf (20. juni 2014)
http://goo.gl/3rmYFE (30. juni 2014)
http://repub.eur.nl/pub/23361 (30. juni 2014)
http://goo.gl/rLL0cB (28. juni 2014)
http://goo.gl/84vkjf (28. juni 2014)
http://goo.gl/sO2Uzk (30. juni 2014)

Književnost

Arsenijević, D. (2006), *Prema politici nade: poezija i postratni period u BiH,* u Na tragu novih politika: kultura i obrazovanje u BiH, Tuzla, Centar za istraživački, stvaralački i građanski angažman Grad (str. 275-299)
Arsenijević, D. (2012), *Ljubav nakon genocida*, *Sarajevske sveske*, (str. 39-40, str. 75-89), Sarajevo, Mediacentar
Avdagić, A. (2003), *Pripitomljeni diskurz,* Patchwork (br. 1, str. 123-135), Sarajevo, Rodne studije
Demiragić, A. (2006), *Revizija romana Larva i Krug Bisere Alikadić*, *Sarajevske sveske* (br. 13, str. 369-379), Sarajevo, Mediacentar
Denić-Grabić, A. (2010), *Bosanskohercegovačkih roman na kraju 20. stoljeća*, Brčko, Preporod
Gazetić, E. (2003), *Fenomen ženskoga pisma/identiteta u bosanskohercegovačkoj književnosti,* Patchwork (br.1, str. 99-111), Sarajevo, Rodne studije
Grosz, E. (1995), *Space, Time, Perversion*, New York i London, Routledge
Lešić, Z. (2003), *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Sarajevo, Buybook (str. 96-110)

Moranjak-Bamburać, N. (2003), *Signature smrti i etičnost ženskog pisma*, Sarajevske sveske (br. 2, str. 113-123), Sarajevo, Mediacentar
Moranjak-Bamburać, N. (2004), *Ima li rata u ratnom pismu?*, Sarajevske sveske (br. 5, str. 79-93), Sarajevo, Mediacentar
Republika (1983), časopis za književnost (str. 11-12), Zagreb
Said, W. E. (1999), *Orijentalizam*, Zagreb, Konzor
Šehabović, Š. (2004), *Mit o Hasanaginici, kulturalne matrice i rodna isključivanja*, Razlika/ Differance (br. 9, str. 283-291), Tuzla, Društvo za književna i kulturalna istraživanja
Ugrešić, D. (2001), *Život je bajka*, Zagreb, Konzor
Užice nekad i sad, Užice od 1945–1997. Proza (1945–1997), http://www.graduzice.org/userfiles/files/prozaod1945do1997.pdf
Wachtel, B. A. (2001), *Stvaranje nacije, razaranje nacije: književnost i kulturna politika u Jugoslaviji,* Beograd, Stubovi kulture
Pozorište
Abdičević A. (2002), *Scena i kostim*, Sarajevo, Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti BiH
Lešić, J. (1971), *Lada Mansvjetova*, u: Narodno pozorište Sarajevo 1921–1971 (Ubavić, V.), Novi Sad (316-317)
Moranjak-Bamburać, N. (2003), *Signature smrti i etičnost ženskog pisma*, u Sarajevske sveske (br. 2, str. 113-123), Sarajevo, Mediacentar
Muzaferija, G; Rizvanbegović F; Vujanović, V. (1995), *Antologija bosanskohercegovačke drame XX vijeka*, Sarajevo, Alef

Te žene su uradile dosta toga i makar doprinosile tome da se potreba obrazovanja ženske populacije tematizira, što je, zbog niskog obrazovnog nivoa muške populacije, teško dopiralo do svijesti našeg čovjeka. (...) Ja sam bliže istraživala rad jedne učiteljice katolkinje u Fojnici, početkom dvadesetog vijeka. Zvala se Marija Kulijer. Evo jednog citata iz njenog izvještaja koji je 1903. uputila Zemaljskoj vladi. Nakon opisa druženja muslimanskih i katoličkih djevojaka (...) navodi stav muslimanske čaršije prema redovnom školovanju muslimanskih cura: "(...) Valja se boriti proti fanatizma, valja uz vodu plivati. Na ovu su školu vazda uprte oči ovdašnjih muslimanskih građana, te se oni nikako pomiriti ne mogu da se njihove djevojčice više naobraze. Pa i najodlučniji, pa i oni, koji su već naobrazili dobacuju mi neumjesne satirične šale pokupljene iz humorističnih listova o ženskoj naobrazbi. Dapače se hvale dosadašnjim uspjesima koje su muslimani polučili, kao što već imaju svoja dva lista: *Bošnjak* i *Behar*, pa društvo *Gajret* i sve to i bez naobraženih žena. Kad sam jednu učenicu pohvalila, da dobro računa, dobila sam odgovor: E, Esma može biti inžinir - pa ako ne može to ona će biti učiteljica u svom domu, u svojoj kući, pa može odgojiti inžinira. ....tako se valja boriti i meni i učenicama muslimankama (...)." Ko god ne vjeruje da je bilo tako, može doći kod mene u Arhiv, ja ću mu pokazati dokumentaciju o prvim školama.

Iz razgovora sa Minom Kujović, Višom stručnom saradnicom u Arhivu BiH, koji je vodila Safeta Obhođaš 21.06.2006. godine